

K.T.

**UNÎVERSÎTEYA ARTUKLUYÎ YA MÊRDÎNÎ
ENSTÎTUYA ZIWANANÊ GANÎYAN YÊ TIRKÎYA
ŞAXÊ MAYZANISTÊ ZIWAN Ê KULTURÊ KURDAN**

Tezê Lîsansê Berzî

**DÊRSIM DE ÎTÎQADÊ RAYA HEQÎ Ê OCAXA
QIZILBELÎ**

Sevim AYDIN YILDIZ

Şewirmend

Doç. Dr. İlyas AKMAN

Mêrdîn-2025

K.T.
UNÎVERSÎTEYA ARTUKLUYÎ YA MÊRDÎNÎ
ENSTÎTUYA ZIWANANÊ GANÎYAN YÊ TIRKÎYA
ŞAXÊ MAYZANISTÊ ZIWAN Ê KULTURÊ KURDAN

Tezê Lîsansê Berzî

DÊRSIM DE ÎTÎQADÊ RAYA HEQÎ Ê OCAXA
QIZILBELÎ

Sevim AYDIN YILDIZ

Şewirmend

Doç. Dr. İlyas AKMAN

Mêrdîn-2025

T. C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYE’DE YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAYI

Enstitümüz Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı 22711039 numaralı tezli yüksek lisans programı öğrencisi Sevim AYDIN YILDIZ’ın hazırladığı “**Dêrsim de Îtîqadê Raya Heqî û Ocaxa Qizilbelî**” başlıklı YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 28.10.2025 tarihinde saat 11.00’de yapılmış, tezin onayına OY ÇOKLUĞU / OY BİRLİĞİYLE karar verilmiştir.

Başkan(İmza)

Doç. Dr. İlyas AKMAN (Danışman)

Üye(İmza)

Doç. Dr. Ahmet KIRKAN

Üye(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim DAĞILMA

ONAY

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu’nun.....tarih ve.....sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.....

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Ahmet KIRKAN

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmasında kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tesbît programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

Sevim AYDIN YILDIZ

2025

KILMNUS

Tezê Lîsansê Berzî

Dêrsim de Îtîqadê Raya Heqî û Ocaxa Qizilbelî

Sevim AYDIN YILDIZ

K.T

Unîversîteya Artukluyî Ya Mêrdînî

Enstîtuyê Ziwananê Ganîyan yê Tirkîya

Şaxê Mayzanistê Ziwan û Kulturê Kurdan

2025: 137 Rîpel

Na xebate mintiqaya Dêrsimî ra îtîqadê Raya Heqî û Ocaxa Qizilbelî ser o ameya kerdene. Ocaxa Qizilbelî îtîqadê Raya Heqî ra girêdayeya û cayê aye mîyanê sîstemê Îtîqadê Elewîyeyî de zaf muhîm o. Na xebate de hîrê beşî estê. Beşo yewin de heyatê însanî de cayê îtîqadî û manayê ey ameyo ra ziwan, dima tayê mintiqayanê Anatolya de îtîqadê Elewîyênî yo ke yeno ramitene dîyayo naskerdene. Mîyanê Elewîyênî de Raya Heqî ya ke goreyê xo xususîyetê xo estê aye ser o do vindîyo. Sîstemê no îtîqadî de manaya Heq-Mihemed-Elî û tayê kesê bimbarekî ke sey kamilan û sêyîdan mîyanê şarî de yenê dîyane, gureyê înan ameyo ra ziwan. Dima no beş de unsurê teolojî û doktrînê Elewîyênî ser o ameyo vindertene. Beşo yewin, xususî bingeyê xo kitab û çimewanê nuşteki ra gêno. Beşo dîyin de Dêrsim de îtîqadê Raya Heqî senî şekil ramîno, qaydeyê xo, rîtuêlê xo, xususîyetê xo çik ê, nê ameyê ra ziwan. No beş de misayîbênî, kerwayênî, zîyarî, ayinê cemî û bawerîyê Xizirî areze bîyê. Mîyanê îtîqadê Raya Heqî de tayê rîtuêlê aşmê bimbarekî sey gaxan û hawtemal, tayê mekanê bimbarekî, sey Hewşê Mamud Xanî û Zîyara Baxire û tayê ocaxî dîyayê naskerdene. Melumatê ke no beşî de ameyê nuştene xususî kamilan û sêyîdanê Raya Heqî ra bi fek arê dîyayê. Beşo hîrêyin de zî Ocaxa Qizilbelî û xususîyetê na ocaxa Kureyşî ameyo ra ziwan. No beş de keramete û cemê ocaxî, Kilama Qizilbelî, tayê şahsiyetê namdarî ameyê nuştene. Nê şexsiyetan ra sey Bava Rîzayê Qizilbelî û Ana Sultane mîyanê Ocaxa Qizilbelî de cayêk muhîm gênê. Nê melumatî kamilan û bavayanê ocaxe ra bi fekkî arê dîyê. Amancê no tezî bi çimewanê nuşteki û fekkî, Dêrsim de îtîqadê Raya Heqî û Ocaxa Qizilbelî naskerdene yo.

Kîlîtçekuyî: Dêrsim, Elewîyênî, Raya Heqî, Qizilbel, Gulvang

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Dersim’de Hak Yolu İnancı ve Kızılbel Ocağı

Sevim AYDIN YILDIZ

T.C

Mardin Artuklu Üniversitesi

Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü

Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

2025: 137 Sayfa

Bu çalışmada Dersim bölgesindeki yaşayan Hak Yolu inancı ve bu inanca bağlı olan Kızılbel Ocağı üzerinde durulmuştur. Kızılbel Ocağı Hak Yolu inancına bağlı olan bir ocağın olmakla beraber Alevilik inanç sisteminde önemli bir yer edinmektedir. Bu çalışma üç ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, insan hayatında inancın yeri ve anlamı anlatılmıştır. Ardından Anadolu’nun bazı bölgelerinde yaşanan Alevilik inancı tanıtılmıştır. Alevilik içindeki farklı bir inanç yolu olan Hak Yolu inancı üzerinde durulmuştur. Bu inanç içinde “Hak-Muhammed-Ali” anlayışı, halk arasında mübarek sayılan kişiler, kamiller ve seyitler gibi inanç önderlerinin rolleri açıklanmıştır. Bu bölüm daha çok yazılı kaynaklara dayanarak hazırlanmıştır. İkinci bölümde, Dersim’de yaşayan halkın inancı anlatılmıştır. Musahiplik, kirvelik, zîyaret yerleri, cem törenleri ve Hızır inancı gibi konulara yer verilmiştir. Hak Yolu inancına bağlı bazı ritüeller, Gaxan ve Hawtemal gibi bazı önemli aylar ve Hewşê Mamud Xanî ile Ziyara Baxire gibi önemli mekanlar tanıtılmıştır. Bu bilgiler, Dersim’deki Hak Yolu inancının önemli şahsiyetleri ve araştırmacıları ile yapılan röportajlara dayanır. Üçüncü bölümde ise Kızılbel Ocağı ve bu ocağa bağlı bazı önemli şahsiyetler üzerinde durulmuştur. Bu şahsiyetlerden Kızılbelli Bava Rıza ve Ana Sultan, Kızılbel Ocağı’nın içinde önemli bir yerde bulunmaktadır. Ocağın içinde anlatılan kerametler, yapılan cemler, Kızılbel Perdesi gibi semboller aktarılmıştır. Bu bilgiler, ocağın mensuplarıyla yapılan röportajlara dayanmaktadır. Bu tez hem yazılı hem de sözlü kaynaklara dayanarak Dersimdeki Hak Yolu inancını ve Kızılbel Ocağı’nı tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dersim, Alevilik, Hak Yolu, Kızılbel, Gülbank

ABSTRACT

Master's Thesis

The Path of Haqq Belief in Dersim and the Kızılbeli Lineage

Sevim AYDIN YILDIZ

Mardin Artuklu University

Institute of Living Languages in Turkey

Department of Kurdish Language and Culture

2025: 137 Pages

This study focuses on the Raya Heqî (Path of Truth) belief system practiced in the Dersim region and the Qizilbel's Ocax (religious lineage) affiliated with this belief. While Qizilbel Ocax is connected to the Raya Heqî tradition, it also holds a significant position within the broader Alevi religious system. The study is structured into three main sections. The first section explores the role and significance of belief in human life. It then introduces the Alevi belief system as practiced in various regions of Anatolia and delves into the Raya Heqî path as a distinct branch within Alevism. Within this context, the understanding of "Haq-Muhammad-Ali," the roles of spiritually revered figures such as saints (evliyas), kamils, and seyids are examined. This section is primarily based on written sources. The second section focuses on the religious practices of the people living in Dersim. It discusses key elements such as mûsayiplik (spiritual brotherhood), kirvelik (ritual kinship), sacred visitation sites (ziyarets), cem ceremonies, and the belief in Xizir. Specific rituals associated with the Raya Heqî tradition are also introduced, including significant months such as Gaxan and Hawtemal, as well as sacred sites like the Tomb of Mahmut Han and the Ziyara Baxire. This information is based on interviews with important figures and researchers of the Hak Yolu faith in Dersim. The third section examines the Qizilbel's Ocax and some of its prominent figures. Among them, Bava Riza from Qizilbel and Ana Sultane occupy a central place within the Ocax. Narratives of spiritual wonders (keramets), the cem rituals held within the Ocax, and symbolic elements such as the Qizilbel of Perda are conveyed. This section relies on oral histories and interviews with members of the Ocax. Drawing on both written and oral sources, this thesis aims to present an in-depth introduction to the Raya Heqî belief system and the Qizilbel's Ocax as they are practiced and maintained in the Dersim region.

Keywords: Dersim, Alevism, Raa Haqi, Qizilbel, Gulvang

VATEYO VERÊN

Bingeyê mewzuyê na xebate, îtîqadê Raya Heqî yo ke Dêrsim de dewam keno raverşîyayîşê tarîxê ey û beriqîyayîşê eyo ewro yo. No îtîqad de ocaxe cayêde muhîm gêna. Bitaybetî heyatê komelkî û kulturî de rolê ocaxan bi na xebate ameya nuştene. Na xebate de nimûneya Ocaxa Qizilbelî ser o hem îtîqadî hem zî rehendeyê kulturî biteferuat ameyê etudkerdene. Dêrsim de rûmetê îtîqadiye ke bi seserran bi kulturê fekkî kirişîyayê ameyê, nê serranê peyênan de vurîyayê. Koç, bajarbîyayîş, vurîyayîşê komelî tetbiqê îtîqadî mîyanê komelî de zaf kerdê kemî. Mabeynê azo newe û azo kehen de hetê kultur, urf û edetî ra cîyayî ameya meydan. No cigêrayîş derheqê Raya Heqî de no semed ra peyda bî, ma hem îtîqadê Raya Heqî hem zî ocaxan melumat qeydkerdiş muhîm dîye.

Amancê xebate, sîstemê îtîqadê tarîxî, komelkî û kulturî meydan ardiş o. Bitaybetî urf û adetê Ocaxa Qizilbelî û rîtuêlê aye yê vîrî qeydkerdiş o. Peynîya cigêrayîş de ma dî ke îtîqadê Raya Heqî Dêrsim de heyatê komelkî de tena dînî nê kulturî û nîzamê sosyalî de zî rolê ronayoxî temsîl keno. Ocaxa Qizilbelî zî bi tehkîyeyê fekkî, kilaman û ceman vîrê komelkî cande gêna. Ocaxe leyê gureyê xoyê rayberênîya îtîqadî de problemanê komelkî rê zî çare vînenê û rûmetanê komelkî derbazê azê neweyî kenê. No het ra na xebate îtîqad û têkilîya kulturî vejena orte. Hem tarîxî hem zî îlimê sosyalî rê xizmete kena.

Mi tezê xo de tarîxî, teorîk û metodê cigêrayîşê warî pîya şuxulnayê. Verê têngêrayîşê lîteraturî şuxulna, dima derheqê mewzuyê tezî de kîtabî, meqale û tezî wendê. Leyê çimeyanê nuşteki de xususî bi metodê roportajî melumatî dayî arê. Çimeyê kesane xo mintiqaya Dêrsim û Ocaxa Qizilbelî ra weçînite. Ocaxa Qizilbelî ser o zaf kemî xebatî bîyê, coka na xebate semedê na mintiqa zaf-zaf muhîm a. Destê ma de çimeyê nuşteki zaf tay ê, ma zî no semed ra bi roportajan melumatî dayê arê. Semedê no cigêrayîşî, verê çimeyê kesê xo tespît kerdê, dima goreyê mewzûyê karê xo persî nuştê û înan ra pers kerdê. Tayînan de rîbirî, tayînan de zî înternet ser o qîsey kerd û melumatî girewtê, dima mintiqaya Pilemorîye û Qisle de zîyar û dîyarê ke estê, zîyaret kerdê û kamilanê nê meknan ra melumatî girewtê. Nê karî zaf wextê mi girewt çike verê kamilan ra qeydî girewtê dima nê melumatî zî nuştê. Şexsîyetanê

Ocaxa Qizilbelî ra kesêk ke ma pê panc, şeş roportajî kerdî bî orteyê yew serre de şî heqîya xo. No ra zî aseno, lazim o ke ma karê arêkerdişî de erey nêkewê.

Kesanê çimeyî ra melumato ke derheqê îtîqadê Raya Heqî û Ocaxa Qizilbelî de girewt, ma o bi fekê înan nuşt çike karê arêkerdişî de muhîmîya nê zaf a. Edebîyatê Kirmancan vizêr ra bi fekkî ameya na roje labelê zaf nêameyo nuştene. No semed ra kultur, edebîyat û îtîqadî ra zaf çî yan vurîyayo yan zî bîyo vîndî. Bawerîya Raya Heqî kewta binê tesîrê îtîqadanê bînan. Na xebate hem ziwani rê hem zî îtîqadê Elewîyênî rê xizmetêde girde kena. Ewro Kirmanckî tehlukeyê vîndîbîyayîşî der a. Seba nê ra hem seba ziwani hem zî seba îtîqadê Elewîyênî na xebate cayêk muhîm gêna. Seba Kurdîya Kirmanckî Zazakî, Kirdkî û Dimilkî yena vatene. Çend nê serranê peyênan de nameyê Zazakî tewr zaf bêro şuxulnayene zî ma tezê xo de nameyê Kirmanckî şuxulna. Kirmancê ke bar kerdo şîyê şaristanan hema-hema Kirmanckî qisey nêkenê, tayê domanê nê Kirmancan, Kirmanckî zaf şenik fehm kenê labelê nêşkenê qiseyî bikerê. Nika Tirkî kewto mîyanê dewan zî tayê dewan de domanê hurdî Tirkî qisey kenê. Eke vernîye nêro girewtîş beno ke badê çend serran Kirmanckî nêmanena. No semed ra lazim o ke her şaristan de her qeza de her dewe de xebata ziwani bibo. Xebata ma semedê ziwani musnayîş û ziwani aver berdişî de zî muhîm a.

Na xebate de sey mi keda sewbîna kesan zî zaf esta. Seba hetkarîye û rayîrmojnayîşî de keda şêwirmendê min ê zanayeyî û erjayeyî zaf a, nê semedî ra şêwirmendê xo Doç. Dr. İlyas Akmanî rê zerrî ra zaf sipas kena. Na xebate de kamil û seyîdanê Raya Heqîya ke ma rê paştardênî kerda, ez înan rê yew bi yew zerrî ra sipas kena. Semedo ke maya min a rehmetîye û pîyê mi no ziwano zelal û delal ez musnaya ez înan rê zerrî ra zaf sipas kena. Fikrê nê karî Hawar Tornêcengî na ro û her tim paştî da mi, no semed ra ez ey rê zaf sipas kena. Seba ked û hetkarîya embazê xo Ömer Biçerî rê zaf zaf sipas kena. Mêrdeyê mi Yıldırım Yıldız bi sebir paştardênî û kar û gurê mi rê hetkarîye kerd, nê semedî ra ey rê zaf zaf sipas kena. Semedo ke lajê mi Miraz Yıldız ziwani ma museno û qisey keno, beno omidê Kirmanckî ez ey rê zî zere û can ra sipas kena.

Sevim AYDIN YILDIZ

Mêrdîn-2025

TEDEYÎ

KILMNUS.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
VATEYO VERÊN.....	vii
TEDEYÎ	ix
KILMNUŞTEYÎ.....	xi
DESTPÊK.....	1
1. HETÊ BINGEYÎ RA ÎTÎQADÊ RAYA HEQÎ Û ELEWÎYÊNÎ.....	4
1.1. Îtîqad.....	4
1.2. Elewîyênî.....	6
1.3. Raya Heqî.....	12
1.4. Bawerîya Heq-Mihemed-Elî û Tayê Kesî Bimbarekî.....	15
1.5. Însano Kamil.....	18
1.6. Seyîdênî.....	19
2. DÊRSIM DE ÎTÎQADÊ RAYA HEQÎ.....	22
2.1. Misayîbênî.....	26
2.2. Kerwayênî.....	33
2.3. Ziyarî.....	39
2.3.1. Hewşê Mamud Xanî.....	45
2.3.2. Zîyara Baxire.....	46
2.3.3. Zîyara Qoşanî.....	47
2.4. Cem.....	48

2.5. Xizir.....	58
2.6. Raya Heqî de Rîtuêlê Aşmê Bimbarekî	68
2.6.1. Gaxan.....	68
2.6.2. Hewtemalî.....	72
2.6.2.1. Qere Çarşeme	73
2.6.2.2. Hewtemalo Qij	74
2.6.2.3. Newê Adarî	74
2.6.2.4. Hewtemalo Pîl.....	76
3. OCAXA QIZILBELÎ.....	77
3.1. Ocaxa Qizilbelî de Kerametî	84
3.2. Ocaxa Qizilbelî de Ayinê Cemî.....	88
3.3. Perda Qizilbelî (Kilama Qizilbelî).....	98
3.4. Ocaxa Qizilbelî de Tayê Şexsîyetê Muhîmî.....	103
3.4.1. Ana Sultane.....	104
3.4.2. Bava Baqir	105
3.4.3. Bava Rızayê Qizilbelî	107
3.4.4. Bava Ali Arca	113
3.4.5. Bava Hasan Ulucan.....	116
3.4.6. Dawut Sularî	118
PEYNÎYE.....	128
ÇIMEYÎ	131

KILMNUŞTEYÎ

- c.** : Cilt
çev. : Çeviri
çp. : Çape
H.z. : Hezretî
r. : Rîpel
s. : Sayı
ûêb. : û ê bînî
ûsn. : û sey nînan
Ç1: Çimeyo yewin
Ç2: Çimeyo dîyin
Ç3: Çimeyo hîrêyin
Ç4: Çimeyo çarin
Ç5: Çimeyo pancin
Ç6: Çimeyo şeşin
Ç7: Çimeyo hewtin
Ç8: Çimeyo heştin
Ç9: Çimeyo newin
Ç10: Çimeyo desin
Ç11: Çimeyo yewendesin
Ç12: Çimeyo diwêsin
Ç13: Çimeyo hîrêyêsîn

DESTPÊK

Dîn, tarîxê însanî de kamîye viraştene de, qîymet orte vetene de, mana cuya komelî dayene de gureyêk muhîm ano ca. Sîstemê îtîqadîyê ke eleqeyê însanî bi tebîetî, kaînâtî, weşîye û merdene nanê ro, kenê nîzam, xususî vîrê komelî peyda kerdene û cemat viraştene de zî cayêk muhîm gênê. Vîyarteyê cografyaya Anatolya de pêsero zaf kulturî estê. Mîyanê tarîxî de nê kulturî pêro kewtê têorte. Tesîrê yewbînan de mendê û bi goreyê şîroveyê mintiqayanê xo formêk qezenc kenê. Mîyanê na dewlemendîye de mintiqaya Dêrsimî îtîqad, formê xo yo bimbareko ke tebîetî ra girêdîyayo, sistemê ocaxan û melumatê fekkîyê ke neql benê bi nînan cayêk muhîm der a.

No tez mewzûyê îtîqadê Raya Heqî ser o ameyo nuştene. Raya Heqî Elewîyê ke Dêrsim de cuyenê mîyanê înan de şekil gêna û formanê îtîqadê Elewîyanê bînan ra zî tayê hetan ra gore birîyenê ra. No semed ra îtîqadêk xoser yeno vînayene. Îtîqadê Raya Heqî, qaydeyê xo yê edeletî, rizalixênî, tebîetî, bimbarekênîya qeseyî ra gore çimeyê nuşteki ra zêde, çimeyê fekkî ra ameya resaya ewroyî. No îtîqad tenya îbadetê yew kesî esas nêgêno. Têkilîya însanî bi komelî, qîymetanê exlaqî, hal keyfê weşîye û formo ke bi tebîet esto ey zî keno eşkera. Ocaxa Qizilbelî zî ocaxa ke tetbîqê nê îtîqadî kena a ya. Ocaxa Qizilbelî hem serverênîya îtîqadî kena hem bi komelî îtîqadî salix dana hem zî merkezê dewamîye de ca gêna.

Amanc

Amancê tezî bi cigêrayîşê warî, melumatê îtîqadê Raya Heqî arêdayene û çimeyanê fekkî ra qeydkerdene yo. Bi taybetî Ocaxa Qizilbelî ser o ameyo vindertene. Tez hem nê îtîqadê qedîmî qeyd kerdene hem zî halê ewroyî fehmkerdene xo rê hedef keno. Mewzûyê nê tezî seba kêmanîya nuşteyanê îtîqadê mintiqayî û tehlukayê vîndîbîyayîşê melumatanê fekan o. Mekanê bimbarekî sey Ocaxa Qizilbelî tenya hetê îtîqadî ra nê hetê formê cemat û kulturî ra zî gureyanê muhîman gênê xo ser. Coka etudkerdişê nê mekanaanê bimbarekan muhefeze kerdene mîrasê kulturî û îlimanê cematki ra gore zaf muhîm o.

Metod

No tez de xususî metodê roportajî ameyo şuxulnayene. Verê, çimeyê kesî tespît bîye dima tayênan reyde rîbirî, tayênan reyde zî telefon û komputure ser o persî, pers bîyê. Kamilan û sêyîdanê raye ra nê melumatî ameyê girewtene û dima nê melumatî nusîyayê. Bavayanê Ocaxa Qizilbelî reyde rîbirî ameyo qiseykerdene. Mulaqatî sey vengî û asayeyî qeyd bîye, dima mulaqatî muhtewayanê xo ra gore analîz bîyê û melumatê ke ameyê girewtene zî goreyê mewzûyanê xo tesnîf bîyê. Sewbîna zî literatur ameyo sayekerdene no metod zî mîyanê karî de ameyo gurenayane. Xebatê akademîkî, kitabî, meqale û tezê masterî yê ke eleqeyê xo bi nê mewzûyî estê ameyê wendene. Nînan ra melumatî ameyê girewtene û nê melumatî zî goreyê sîstemê Apa bi bîblîyografya bare bîyê. Melumatê ke ameyê girewtene nê tenya neql nêbîyê xususî hetê sosyolojîyê îtîqadî, kulturê antropolojî û zereyê literaturê sîstemê îtîqadê Elewîyênî de bi çarçewayê mefhûmî krîtîk bîyê.

Sînor û Sînordariye

Xebata ma cografyaya Dêrsimî û Pilemorîye de Ocaxa Qizilbelî ra sînordar a. Tarîxê raverşîyayîşê no îtîqadî û asayenê halê ewroyî, xususîyê na mintîqa de etud bîyê. Ocaxa Qizilbelî ra sewbîna ocaxî etud nêbîyê. Tenya Dêrsim de îtîqadê Raya Heqî û Ocaxa Qizilbelî ser o ameyo vindertene. Melumatê nê tezî teoriyê Elewîyênî, sosyolojîyê îtîqadî û çimeyê fekkî ra ameyê girewtene.

Ehemîyet

No tez kamîye û vîrê komelê Dêrsimî xorîn xorîn analîz keno. No tez hem semedê komelê mintîqayî hem zî semedê derûdorê akademîkî çimeyêk muracatî biyene keno hedef. No tez de kerametê Ocaxa Qizilbelî, rîtuêlê cemî, gulvangî, Kilama Qizilbelî, mekanê xo yê bimbarekî, şexsîyetê xo yê namdarî, hîna teze heme hetanê xo ra gore hîra û xorîn sey karê akademîkî yê qeyd kerdene. Kitabanê teorîkan de melumatê ke nê dîyane, îdyomî, duayî, kilamî û unsurê mîtolojî bi metodê roportajan no tez de arê dîyayê. No semed ra tez tenya karê arêkerdişî nîyo mehsulardişê melumatê neweyî kerdene zî musneno. No tez gireyo ke mîyanê Ocaxa Kureyşan û Qizilbelî de ca gêno ey hetê rîtuêlan, qeseyan û îtîqadî ra analîz keno, xususîyetê Ocaxa Qizilbelî zî vejîyeno orte.

Lîteratur

Bawerîya Elewîyanê Dêrsimî îtîqadê Raya Heqî ser o karê ke ameyê kerdene estê. Nuştoxê nê karan nê yê: Munzur Çem, Ali Dikme, Munzur Comerd, Kadir Doğan, Hawar Tornêcengî, Xal Çelqer, Rıza Dalkılıç. Nê nuşteyê ke ameyê nuştene pêro bawerîyê Elewîyênîya Dêrsimî, eşkera kerdene de raversîyayîşê tarîxî û vilabîyayîşê cografyayî orte vetene de muhîm ê, qîymetin ê. Labelê nê xebatan de ocaxê mintiqayî û xususîyetê zereyê înan, rîtuêlê înan, neqlê îfadekerdişê fekkî xorîn nîyamê neqîşnayene. Na kêmanîye nê serranê peyênan de bi tayê xebatanê akademîkî tenê orte ra darîyayê we. Mîsale tezê Hıdır Sönmezî “Elewîyanê Zazaunê Dêrsimî de Îtîqat u Rituelî” de cografyaya Dêrsimî û rituelanê Dêrsimî de sey teorîk hîra ameyo qaytkerdene. Labelê no tezî de sey Ocaxa Qizilbelî yew mekano bimbarek û îtîqadê aye, îrtibatê komelkî, cayê xo yo ke vîrê fekkî de esto, o xorîn nêameyo etudkerdene. Meqaleyê Daimî Cengizî “Kureyşan Ocağı'nın Cem Rituelî ve Rituel Musikisi” mîyanê rîtuêlanê cemî de nîzamê muzîkî û tetbîqê perda sey formê sîstemî etudkerdiş de xebatê akademîk yê ke ameyê kerdene înan ra yew a. Na meqale de rasterast Ocaxa Qizilbelî rê etif beno û na ocaxe mîyanê ceman de senî qayde wezîyet gêna dîqet ancîyeno ci labelê na meqale esas tehlîlê mûzîkolojî ser o nîya ro. No semed ra organîzebîyayîşê cematê ocaxe, eleqeyê pîr û talivî, misayîbênî, rizalixênî, Xizir, nîyaz, neqlê kerametana, rîtuêlê ke mîyanê yew roje de bînenê, anayê ocaxe yê namdarî, tayê şexsîyetê namdarî sey nînan xususîyetê muhîmî xorîn xorîn nêameyê etudkerdene. Yewna zî na meqale pêro pîya Kirmanckî nêameya nuştene. No tez goreyê xebatanê corênan cîya yo û xoser o. Çike Ocaxa Qizilbelî hetê rîtuêl, dezgeh, neqlê fekkî, kulturî û cematî ra pêro pîya ameya etudkerdene. Xususî bi metodê cigêrayîşê warî û metodê tarîxê fekkî ra no kar ameyo kerdene. Tez, tenya dokumankerdişê xususîyetê ocaxe nêkeno. Xususî tarîxê fekkî, muşahedeyê rîtuêlan û analîze îtîqadî bi qatanê xo yê pêseran ra yewbînan ra girê dano û no qayde teqdîm kenno. Ocaxa Qizilbelîya ke Dêrsim de ca gêna heta nika dinyaya akademîkî de biteferuat nêameya etudkerdene. No semed ra melumatê ocaxê ke heta ewro fek ra qisey bîyê ameyê na roje, qeyd kerdene û krîtîk kerdene înan hem wareyê zanistî rê hem zî vîrê kulturî rê xizmetêk girsa.

1. HETÊ BINGEYÎ RA ÎTÎQADÊ RAYA HEQÎ Û ELEWÎYÊNÎ

No beş de raver cuya însanî de cayê mefhûmê îtîqadî û manayê ey ser o yeno vindertene. Dima Tirkîya de xususî tayê mintiqayanê Anatolya de îtîqadê Elewîyênî yê ke yenê dîyane û ramîno ser o qalî beno. Dima mîyanê Elewîyênî de Raya Heqî ya ke goreyê xo xususîyetê xo estê yenê nuştene. Sîstemê no îtîqadî de manayê Heq-Mihemed-Elî û tayê kesê bimbarekî ke mîyanê şarî de yenê dîyane, nusîyenê dima însanê kamilê ke giranîya zereyê însanî temsil kenê û mîyanê komelî de seyîdê ke rayberênîya gureyê îtîqadî kenê pêro yew bi yew yenê arezekerdane.

1.1. Îtîqad

Çekuya îtîqadî çekuyêk Erebkî ya û ferheng de manaya “şidênayene, pêt kerdene, qetî qerar dayene û tesdîk kerdene” de ameya şuxulnayene. Çekuya îtîqadî herinda manaya îman û bawerîye de zî yena şuxulnayene (Sinanoğlu, 2000: 212). Ma zî tezê xo de hetê bawerî û rîtuelanê Elewîyênî ser o na çekuye xebitna. Elewîyênîya Dêrsimî de seba qaîde, esas û prensîban ra çekuya îtîqadî yena xebitnayene.

Mîyanê komelanê dinya de cayê dîn û îtîqadî muhîm o, îtîqad mîyanê komelî de heskerdene, haştî, rindekî nano ro. Tarîxê îtîqadî hendê tarîxê miletî kan o. Tarîxê însanî de dîn, tenya sey yew sîstemê îtîqad nêameyo dîyane. Esasê teorîyê îtîqadî zaf qatîn o. Zereyê ci de mana gêrayîşê însanî, nîzamê komelî ronayene, yewbîyayîşê komelî ca ardene û bawerî ardişe bimbarekan esta. Pênaskerdişê îtîqadî goreyê zanoxanê îtîqadî yew nîya. Teologê ke no xusus de wayîrê melumatî yê, goreyê her yewê înan yew areze kerdîşê dînî esto.

Durkheim, mîyanê komelî de qaytê tesîrê dînî keno û vînenê ke dîn însanî yew ca de pêceno. Goreyê ey dîn bi sembolan çîyê bimbarekî, o yo ke bimbarek nîyo ey ra birneno ra. Rîtuellî zî na manayî rê xizmet kenê, şarî anê yew ca, cematî yenê meydan (Durkheim, 2005: 45-52). Goreyê Weberî zî însan ke gina ro tenge, orteyê mij û dumanî de mend, ver û pêyê xo nêdî xususî o wext manayê dinya meraq keno, keweno manayê qederê xo dima. No zî însanî de luzumîya îtîqadî ano dîyane (Weber, 2011: 109-114). Pencereyê felsefe ra ke qaytê teorîye dînî kerd, Ülken vano ke, însanî waştö ke Heqî de ya zî bimbarekanê bînan de munasebetê xo peyda bibo,

îtiqad goreyê no xeyretê însanî vejîyeno orte. No munasebet goreyê luzumîya zereyê însanî û dinyayî ra teber vejîyane waştene yo. Esasê îtiqadî de bimbarekênî û bi na bimbarekênî bawerîye ardene esta (Ülken, 2001: 23-27). Güler zî tesîrê dînî yo ke însan û komelî ser o esto ser o vindeno. Goreyê fikrê ey çarçewayê îtiqadî tenya bi Heq inambîyane nîya. O tewir dano cuya însanî û însan goreyê no heyatê xo hereket keno. No samed ra îtiqad hem fikr de hem zî pratîk de yewbînî keno tamam (Güler, 2010: 18-22).

Sîstemê dînî tenya zereyê komelî de nê însanî ser o zî tesîrêk xorîn keno. Feuerbachî zî hetê psîkolojîyê dînî ra bi no qîseyê xo dîn areze keno: “Dîn, waştişo ke bi dua, qurban û îtiqadê xo musneno ci, o yo.” (Eliade, 2017; neqlkerdox Sönmez, 2020: 10). Çağrıci vano, sîstemê dînî tenya hêvî nêdano însanî, însanî yew ca ra girê dano û însan fetelîno xo rê yew raye vînenno. Goreyê ey nê ruhê însanî ser o çîyê rindê ke tesîr kenê ey ê (Çağrıci, 2012: 63).

Tirkîya, tarîxê xo de sewbîna îtiqadan rê wayîrê keyeyênî kerda. Nika Tirkîya de îtiqadê ke estê hîna homojen ê. Kamîya îtiqadî hona hem heyatê însanî de hem zî heyatê komelî de ver de asena. Çiqasê ke nufusê Muslumanan Tirkîya de zêde bo zî sewbîna cematê gayrîmuslîmî zî Osmanlî ra heta na roje estbîyayena xo dewam kerda. Nê cematî bi pêamayîşê Lozanî statuyê huquqî girewto. Ewro nufusê xo goreyê verê bîyo kemî labelê mîyanê çeşîdenîya dînê Tirkîya de nê cematî cayêde muhîm gênê. Güler, gayrîmuslîmê ke Tirkîya de cuyenê zêdeyê înan rê vano Estanbol de yenê dîyane. Goreyê Gülerî mewcudê cematî Xirîstîyanî (Ermenî Apostolîk, Rum Ortodoks, Sûryanî, Katolîk ûêb.) mîyanê 150.000 û 180.000 texmîn beno. Cihudî zêde Estanbol de cuyenê û nufusê înan zî 20.000 însan texmîn beno. Nê cematî goreyê nispetê nufusê xo geyreto ke îtiqad û kulturê xo heware girewtanê rê danê nê ra gore dîqet ancenê (Güler, 2010: 117).

Tirkîya de îtiqado ke ortê komelî de esas o, Îslam o. Goreyê tayê çimeyanî Tirkîya de şar zêde xo Musluman pênas keno. Muslumanê ke Tirkîya de cuyenê îtiqadê înan yew tewir de nîyo. Orteyê komelî de mensubê sewbîna mezheban zî estê. No wezîyet hem meselayanê tarîxî ra hem zî xususîyetê komelî ra gore peyda bîyo. Orteyê nê mezheban de Muslumanê ke xo ra sunî vanê tewr zêde yê. Orteyê sunîyan

de xususî mezheba Hanefî û Şafî zaf axme bîyê. Heto bîn de zî Elewîyî urf û adetê Şîî ra girêdîyayê û Tirkîya de mîyanê îtîqadî de cayêde muhîm gênê.

Goreyê Aydınî sunîyî ke mezheba Hanefî ra girêdîyayê tewr zêdeyê, xususî mintiqaya Başûrê Rojhelatê Anatolya de zî Şafîyî estê. Aydınî ra gore bi texmîn nispetê Hanefîyan nêzdîye %70, yê Şafîyan %20, yê Elewîyan zî %10-15 o (Aydın, 2009: 214-215). No derheq de Ülken zî vano ke şar zêde xetê Hanefî-Sunîyênî de qor bîyo; labelê mîyanê tarîxî de şiroveyê Şîî û Elewîyanî zî ca girewto. Goreyê ey na çeşîdenî dewlemendîya heyatê dînî û qatmananê sosyolojî fehm kerdene de muhîm a (Ülken, 2001: 54). Goreyê Sosyolog Köseyî nufusê Elewîyan mîyanê komelê Tirkîya de semedê çeşîdenîya îtîqadî zaf muhîm o. Elewîyan, Anatolya de dînê Îslamî tenya bi qaydeyanê mezhebanê klasîkan nê bi kulturane mehelî mîr kerdo û mîyanê şarî de seserran ke do ramitene (Köse, 2003: 87). Nê serranê pêyanen de zî orteyê cêncan de meylê îtîqadê pîr û kalanê xo ra dûrî vindene esto. Na babete de bawerîyê Ateist, Deîst û Agnostikî xeylê bîyê zêde. Goreyê raporê Konda kesê ke xo bêdîn pênas kenê nispetê nînan vejîyo ro %5 (Demirtaş, 2020: 92).

Tirkîya de îtîqad tenya sunîyan yan zî yê mensubanê îtîqadanê bînan ra nêno meydan, sewbîna şiroveyanê dînê Îslamî zî gêno zereyê xo. Mîyanê nînan de vîrê komelî de Elewîyênî zî cayêde muhkem gêna. Elewîyênî tenya mezhebêde teolojî nîya bi rîtuellanê xo, tewirê cuya xo û fikrê dînyaya xo manayê pêro pîyayene kirêşnena. Tirkîya de bi xeylê nufusî yena qebulkerdene. No îtîqad hem munasebetê xo yê bi urf û adetê Îslamî hem zî munasebetê xo yê bi îtîqadanê mehelî tek û tenya krîtîkkerdîş heq keno. No semed ra cêr de ca dîyeno Elewîyênî.

1.2. Elewîyênî

Seba ke hîna weş îtîqadê Elewîyênî bêro fehmkerdene tewr vernî lazim o ke çekuya Elewîyênî bêro îzahkerdene. Çike tarîfê çekuya Elewîyênî ser o yew alozîyêk esta. Helbet sebebê na alozîyênî est ê. Yazıcı, sebebên na alozîyênî bi şeş madeyan rêz keno. Goreyê Yazıcı nê madeyî nê yê:

Elewîyênî, mîyanê tarîxî de yew cografyaya hîra ser o vila bîya. Na cografyaya hîra de Elewîyênî, seba grûbanê cîya cîyayan ê ke hetê etnîkî û îtîqadî ra homojen nîyê, sey yew mefhûmê sîwanî ameya şuxulnayene.

Seba ke mîyanê tarîxî de Elewîyênî de fikrê neweyî, ihtîyacê neweyî, îmkanê modernî vejîyayê orte.

Seba ke Elewîyênî wayîrê taybetmendîyanê erjan a, norm û sazîyê xo estê û mefhûmê xo yê eklektîkî est ê.

Elewîyênî de edetê takiye (xo û bawerîya xo nimitiş) est o, bi tesîrê nê mefhûmê takîyeyî, yew zîwanê mecazîyê fekkî ameyo meydan û cîya cîyayî fikrî peyda bîyê.

Elewîyênî, hetê akademîsyen û nuştoxanê ke formasyonê cîya cîyayî yê înan estê, bi metod, metodolojîyê cîya cîyayan ameya nuştene. No semed ra derheqê na mesele de cigêrayîşê neweyî ameyê kerdene.

Seba ke sazîyê xo yê xususî û taybetîyê xo yê sosyolojîk, sîyasî, dînî, û ekonomîk yê Elewîyênî est ê, bi tersê ekonomî û hetê sebebênê îdeolojîkî ra ameya naskerdene (Yazıcı, 2011: 23-24).

Nê zanayîşan ra dima ma wazenî nika çekuya Elewî ser o hem şîroveyê taye zanyaran bidê hem zî hetê etîmolojî ra çekuya Elewî goreyê çimeyan îzah bikerê. Savaşçı, meqaleyê xo yê bi nameyê “Kokê Çekuya Elewî” de vernî derheqê etîmolojî de tayê tesbîtî kerdê û dima analîzê etîmolojîya çekuya Elewî kerdo. Goreyê Savaşçıyî, “Çekuya Elewî, nameyê Hz. Elî ra bi peygirê ‘î’ yî ra ameya viraştene. No peygirê ‘î’ yî, aîdîyetî îfade keno û manaya “çîyêk bi Elî ra eleqedar ê” dano (Savaşçı, 2004: 17-21).

Savaşçı, “Vengê /e/ yî çekuya Elî ra senî vejyayo? Vateyê Elî de vengê /e/ yî çin o ke?” perseno û cewabanê nê persan zî dano. Savaşçı, nameyê Elî bi alfabeyê Erebkî û taybetîyê nê alfabeyî gore analîz keno û vano: “Nusîyayîşê çekuya Elewî bi herfanê Erebkî “Ayn-Lam-Waw-Ye” şeklî de yo. Seba ke herfa Lamî ra dima herfa Wawî ameya, na herfa Lamî sey Leyî yena wendene. Herfa Wawî ra dima herfa ke ameya sey aîdîyetî temsîl kena û sey Wî yena wendene. Eke ma bi heceyan biwanîme: A-le-wî.” (Savaşçı, 2004: 17-21).

Goreyê Benderî, çekuya Elewî çekuyêk Erebkî nîya û bi nameyê Hz. Elî ra eleqedar zî nîya. Goreyê ey kokê çekuya Elewî Kurdî ra çekuya adirî (agir) ra yena. “Elewîyan de adir, ocax û wele bimbarek ê. Kokê xo zî Zerdeştîye ra yeno. Çekuya

Elewî, yena manayê yew keso ke roşnî ra hes keno û hurmetê xo nîşan dano. Tayê cayan de Elewîyan rê Qizilbaş vatene zî nê îdfayî keno raşt. Çike rengê qizilî, rengê kile û adirî de yo” vano. Bender dewam keno û vano çekuyê Qizilbaş û Elewî eynî mana der ê (Bender, 1993: 93).

Goreyê Çınarî zî, Çekuya Elewî eleqeyê xo bi nameyê Elî çin a. Çekuya Elewî çekuya Tirkîya verên a “Luvi” ra yena ke manayê na çekuye zî” Merdim Roşnî” yo (Çınar, 2004: 37).

Derheqê etîmolojîyê çekuya Elewî de tespîtê Kaya zî wina yo: “Elewî: Sey ke nameyê xo ra zî fehm beno Hz. Elî ra eleqedar o. No name, o keso ke hetê Hz. Elî û keyeyê ey de ca girewto, ey rê ameyo dayîş, dima vateyê (Keyeyê Elî) şeklê (El’evî) girewto.” (Kaya, 1993: 20-21).

Derheqê etîmolojî ya çekuya Elewîye ser o cor de çend analîzî ameyê dayene. Nê analîzan ra yeno dîyayene ke na çekuye zaf cîya fehm bîya. Nînan ra gore eke yew analîz raşt bo, yê bînî şaş ê. Vilabîyayîşê dînê Îslamî ra dima na çekuye yew cografyaya hîra de ameya şuxulnayene. Coka merdim eşkeno vajo ke no analîz hîna raşt o ke çekuya Elewî yew çekuya Erebkî ya û bi nameyê Elî ra eleqedar a. Na babete ser o zanayîşê ke cêr de ameyê dayîş, no fikrê şidênenê.

Çekuya Elewî goreyê ansîklopedîya DÎAyî manayê “mensubê Elî” der a, zafhûmarê na çekuye, bi Erebkî Elewîyye û Elewîyyûn o. Terîmê Elewî, tarîxê kulturê Îslamî de bi manayê kesê ke neslê Hz. Elî ra yê, û hem zî manayê sîyasî, tesewufî û îtîqadî de ameyo şuxulnayene. Tarîxê sîyasî yê Îslamî de zî no terîm tewr vernî wextê munaqêşanê xîlafetî de dest pê kerdo. Wefatê Hz. Peyxamberî ra dima vejîyayîşê munaqêşanê xîlafetî û qetilkerdîşê xelîfeyê hîrêyînî ra dima na munaqêşa zêdîyaya. Kesê ke hetê Elî de ca girewtê, înan rê el-Elewîyye yan zî şîatu Elî (kesê ke Elî ra girêdaye yê, hetkarê Elî) ameyo vatene. Vera înan de grûbanê bînan rê zî el-Omerîyye, el-Osmânîyye ameyo vatene (Ocak, 1989: 368-369).

Mintiqa ya ke terîmê Elewî manayê xo yê eslî pê girewto û vila bîyo, derheqê bawerîyanê ke derheqê Hz. Elî de yê, înan ra eleqedar o. Kesê ke bi nê mezhebî ra girêdaye yê, çimeyanê arşîvê Osmanî û weqayînameyan de sey Qizilbaş yan zî Rafîzî yenê qebulkerdene; labelê nê nameyê Elewî şuxulnenê (Ocak, 1989: 368-369).

Ma heta nika derheqê analîzanê çekuya Elewî ser o vindertê. Çekuya Elewî hetê terîm û etîmolojî ra ameyî etudkerdene. Elewîyî Tirkîya de goreyê mintiqayan cîya cîya yenê namekerdene. Texmîn beno ke Tirkîya de nêzdîye 10-12 mîlyonî Elewîyî estê (Aksüt, 2009: 72). Tirkîya de Elewîyan ra Qizilbaş, Tahtaci, Çepnî, Bektaşî vajîyeno.

Qizilbaş: Ge-gane maneyê rindekî de ge-gane zî manayê xirabin de şuxuliyeno

Tahtaci: Hetê Ege de semedê Tirkmenan ra yeno vatene.

Çepnî: Behrosîya û Trakya de semedê tayê Elewîyan vajîyeno.

Bektaşî: Eyê ke Hacı Bektaşê Welî ra girêdîyayeyî înan ra yeno vatene. Qizilbaş, Bektaşî, Tahtaci ra zî aseno ke zereyê Elewîyênî de dewlemendîye esta (Gezik&Gültekin, 2019: 112-115).

Tirkîya de Elewîyî Kirmanckî, (Zazakî, Kirdkî, Dimilkî) Tirkî û Erebkî qisey kenê. Lazim o ke ziwan, milîyet, bawerîye têorte nêkewîyo. Mîsale yew merdimêk Elewîyo ke Kirmanckî qisey keno xo Kurd vînenno yan zî nêvînenno (Van Bruinessen, 2010: 112-118).

Elewîyênî de îqrar dayene esta, Elewîyênî misayîb girewtene ra sifte bena. Îqrar dayene, talivê rayber û pîrî bîyane ya. Destê xo rê, zonê xo rê, mîyanê xo rê wayîr vejîyayîş felsefa Elewîyênî ya (Yörükân, 1998: 33). Destê xo rê ke wayîr vejîya dizdî nêkena, zonê xo rê ke wayîr vejîya zure nêkena, mîyanê xo rê ke wayîr vejîya zîna nêkena. Tayê îdîya kenê vanê Elewîyênî Îslamî ra cîya ya tayê zî îdîya kenê vanê Elewîyênî Raya Heq-Mihemed-Elî ya û dewamê dînê Hz. Mihemedê Îslamî ya û Elewîyênî nîya pênas kenê: Semedê Elewîyênî seyîdê Elewî vanê ke na Raya Heq- Mihemed-Elî ya raya pîr û talibî ya vanê û bi nê terman Elewîyênî pênase bena:

Raye: Elewîyênî de sîstemê îtîqadî rê yena vatene.

Îqrar: Raya murşîd, pîr û rayberî rê rîayet kerdene, soz dayena, sond wendena, gureyê îtîqadî ra zere û can ra girêdîyena. Yew bîyana Heq-Mihemed-Elî qebulkerdena, rêça înan ro şîyayena.

Rizalixênî: Keyberê Raya Heq- Mihemed- Elî keyberê rizalixênî yo. Keyberê rizalixênî de heme çî bi riza beno.

Çar Keyber û Çewres Meqamî: Şerîet, Terîqet, Merîfet, Heqîqet. Her keyberî zî des meqamê xo estê. Însano kamil bîyane bi çar keyberan bena.

Cem: Bingeyê xo Cemê Qalxeran/ Çewresan ra gêno. Elewîyênî de nimaj çin o herinda ey de ayînê cemî esto (Sönmez, 2020: 12).

Mıntıqaya Dêrsimî mîyanê tarîxî de her tim Rojhelatê Anatolya de yanî cografyêde çetine de ameya dîyane cokuna otorîteyê merkezî ra dûrî menda û xora gore yew komel û îtîqad ardo meydan. Goreyê Çakırî na cografya, komelê Dêrsimî mudaxeleyê teberî ra dûrî girewto, şar xo mîyan de mendo û goreyê kulturê xo cuyaya. Şar hetê îtîqadî ra zî mezhebanê resmî ra sewbîna, tebîet ra têzere de yew îtîqad ardo meydan û nê îtîqadî, îtîqadê meheli zî kirişnê ardê resnê azê bînî (Çakır, 2007: 45). Dêrsim, ewro tenya sînorê Tuncelî fehm beno labelê verên de mintiqaya Dêrsimî heta Erzincanî, Qoçgîrîye, Xinûs, Gêxî, Gimgim hîra bîye. 1935 de ke Qanunê Tunceliye vejîya, o wext sînorê Dêrsimî vurîya (Gül, 2015: 139-171).

Goreyê Türklerî, Dewleta Akkoyûn, Karakoyûn, Dewleta Safevî û Dewleta Osmanîyan, şîyê Dêrsimî ser labelê çetiniya cografyaya Dêrsimî û sîstemê aşîretenî ra gore otorîte nêna ro (Türkler, 2015: 150-152). Goreyê yew îdia wextê Yavuz Sultan Selimî de Anatolya de çewres hezar Elewîyî qir bîyê, Elewîyî zilmê Yawuzî ver remeyê ameyê Dêrsim (Yılmazçelik, 2011: 8). Goreyê hetkaranê no fikrî xora ke Yawuzî bese bikerdêne orteyê nê kowan kuyêne Elewîyî qir kerdêne, îtîqadê Dêrsimî nîyamêne nêreyştêne na roje (Sılan, 2010: 37).

Der û dorê Dêrsimî, kemero xuşk o, muhkem o, na cografya bi gelfî û koyan virane fişta Dêrsimî ra. Virana xo de Dêrsim do we. Na cografya sey kela, ocaxanê Elewîyan rê bîya mekan. Xeyrê nê koyanê Dêrsimî hezar serre ra zêde raya pîr û talivî xosero menda, kultur, îtîqad xususî ocaxî mudaxeleyan ra dûrî mendê. Çetiniya na cografya no het ra zaf qîymetin a (Dalkılıç, 2015: 147-148).

Mabeynê Elewîyan û Dewleta Osmanî de dewrê verênî de têkilîyêde baş estbî. Wextê Dewleta Osmanî de çekuya Elewî ra zafêr çekuya Bektaşîye û Qizilbaşîye ameya şuxulnayene (Aydın, 2020: 118-119). Çekuya Qizilbaşîye hetê Elewîyan ra bi

şeklêk umûmî ameya qebulkerdene. Na çekuye seserranê pancês û şîyês ra heta nika ameya şuxulnayene (Dalkıran, 2002:99). Derheqê dayîşê nameyê Qizilbaşîye de goreyê rîwayetan, fikrê cîya-cîyayî estê. Fikrê yewin; goreyê rîwayetî şerê Uhûdî de Hz. Elî gonîya Hz. Mihemedî pê erd nêrişîyo keno serê xo ra. Hz. Elî no şer de bedenê xo Hz. pêxamberî rê keno sîper û şîyês cayanê xo ra beno dirbetin. Dest û rîyê Hz. Elî mîyanê gonî de menanê. Seba ke serê ey zî mîyanê gonî de mendo ey ra Qizilbaş ameyo vatene (Zelyut, 1990: 12). Goreyê fikrê dîyinî Şax Îsmâîl, padîşaxê Osmanî Bayezîdê dîyinî reyde yew peymanê nano ro ke eskeranê xo Anatolya ra bivîyarno Sûrîye. Wexto ke Şax Îsmâîl eskeranê xo Dewleta Osmanî ra vîyarneno, eskerê ey kulikanê sûran nanê ro xo ser. No samed ra seba Şîîyan Qizilbaş ameyo vatene û no name dima seba Elewîyan zî ameyo şuxulnayene. Fikrê hîrêyin zî reyna derheqê eskeranê Şax Îsmâîlî der o. Goreyê no fikrî eskerê Şax Îsmâîlî, yê ke tena Şîîyî, kulikê sûrî nayî xo ser coka seba Şîîyan Qizilbaş ameyo vatene. Dima no name seba Elewîyan zî şuxulîyayo (Dalkıran, 2002:100).

Bi taybetî seserra des û şîyêsın ra dima mabeynê Dewleta Osmanî û Elewî-Bektaşîyan de, seba munasîbetanê înan yê Dewleta Safevî rewşe ameya vurîyayene. Nê wextî de Elewîtîya Anatolîya bi çekuya Qizilbaşîye ameya namekerdene (Aydın, 2020: 119). Badê ke rewşe vurîyena mabeynê Dewleta Osmanî û Elewîyan de problemî peyda benê. Hetê Elewîyan ra serewedaritişî vecîyenê meydan (Aydın, 2020: 120-121). Seba nê serewedaritişan ra çekuya Qizilbaşîye çimeyanê Dewleta Osmanî de hetê manaya xirabî ra ameya şuxulnayene. (Dalkıran, 2002: 100). Hetê manaya xirabî ra Qizilbaşîye verde çekuya Rafizîye zî vajîyaya (Dalkıran, 2002: 102). Tayê Elewîyî seba xo çekuya Qizilbaş xirab bivînê zî tayê bînî nê nameyî seba xo şuxulnenê (Dalkıran, 2002: 100).

Badê ke mabeynê Elewîyan û Dewleta Osmanî beno xirabe bi taybetî Elewîyê mintiqaya Dêrsimî cayanê koyan de xo seveknênê û heta wextê cumhurîyetî Dewlete ra dûrî vîndenê. Goreyê Çemî çekuya Qizilbaşî mintiqaya Dêrsimî de hema-hema qet nêyena şuxulnayene. Herinda na çekuye de Elewî vajîyeno (Çem, 2010: 250).

Seba ke cografyaya Dêrsimî koyî ya Elewîyî na mintiqa de sîstemê îtîqadê xo seveknayo. No xusus de îtîqadê Raya Heqî hem mîyanê tarîxî de samedê dewamî

hem zî semedê seveknayîşî îtîqadanê meheli rê nimûneyêk muhîm a. Wextê Dewleta Osmanî de Elewîyan zaf çetiniye dîya, goreyê no wezîyet Elewîyan îtîqadê xo seveknayo û xo mîyan de ramito. No wextî tayê mintiqayanê Anatolya de zî şiroveyê Elewîyênîyê ke xosero yê vetê meydan. Nê şiroveyan ra yew zî îtîqadê Raya Heqî yo. Dêrsim de îtîqado ke xususî şaro meheli bi ey bawer beno nameyê Raye Heqî ra yeno zanitene.

1.3. Raya Heqî

Dêrsim de nameyê Elewîyênî ra Raya Heqî yena vatene. Dêrsimijî, bawerîya xo ra raya ma, Raya Heqî ya, raya bimbarek zî vanê. (Gezik û Çakmak, 2010: 153). Elewîyî verê seba îtîqadê xo ra Elewîyênî nêvatinê herinda na çekuye sey Rê/Ra û Rêya Heq ameya namekerdene (Dağılma, 2022: 72). Çekuya Raya Heqî ser o Munzur Çem xeylê melumatan dano. Seba çekuya "Heq"î tay kesî çekuya "Haq"î xebitnenê. Goreyê Çemî raştnuştişê na çekuye û Dêrsim de vatişê na çekuye sey "Heq" o. Goreyê rewşî tayê rey sey nameyê Homaî, tayê rey zî sey manayê Tirkî yê "heqdarîye" yan zî "raştîye" de yeno şuxulnayene. Hetê bînî ra "Raa Haq," yew sifeto ke seba nameyê Elewîyênî de yeno şuxulnayene. Goreyê Çemî di nameyê taybetî zî estê ke Dêrsimijî nînan cayê terîmê Elewîyênî de şuxulnenê. Înan ra yew "Raya Heqîye" yo, yewna zî "Raya Elî-Mihemedî" yo (Çem, 2010: 79). Çelqer zî orteyê komelî de name kerdene raye zêde bi îtîqadê Dêrsimî, Îtîqadê Kirmancîye û Raya Heqî yeno vatene vano, xo ra gore Raya Heqî vatene tenena raşt vînenê (Çelqer, 2020: 8). Ma zî nînan ra bi taybetî na xebata xo de seba bawerîya Dêrsimijan Raya Heqî xebitnenê.

Çem nuştişê çekuya "Raa Haq"î zî hetê qaydeyanê nusîyayîşî ra raşt nêvînenê. Goreyê ey çekuya "Raa" gerek bi şiklê "raya" de bibo, Çike Kirmancîya Dêrsimî de çekuya ke manayê "rayîr"î dano, "raye" yo. Ma eşkenê terîmê ke ey ra ameyî viraştiş de zî bivînimê. Mesela, seba "rehber"î de Kirmancî de "raber" yan zî "raver" nêvajîyeno, "rayber" yan zî "rayver" vajîyeno. Goreyê Çemî raştnuştişê çekuya "Haq"î zî gerek sey "Heqî" bibo. Na babete ser o wina vano: "Tîya de nusîyayîşê bi şiklê "Haq" zî raşt nîyo. Raştê xo "Heqî" yo. Kirmancî de vateyanê ke bi herfa bêvengî qedîyenê, bi paçekê aîdîyetê herfa "î" reyde benê. Mesela, Kemera Duzginî, Çemê Munzurî, Rojeyê Xizirî, Qelemê Serdarî, Pîyê Hesênî ûsn. Kirmancî de zî no

bi peygirê "-e" yan zî "-î" yo. Netîceyê de ez vana ke şiklê nusîyayîşê raştî "Raa Haq" nîyo, "Raya Heqî" yo" (Çem, 2010: 79).

Raya Heqî de di çî estê. Yewin zahir o yanî çîyo ke aseno o yo, diyîn zî batin o yanî çîyo ke nêaseno, têmdîyayo o yo. Batin qaydeyê çar meqamî ke ard ca mumkun o. Çar meqamî rayber, pîr, misayîb, murşîd o. Yew kes zere û can ra ke her yewê nînan ra girêdîya, no hal bi ey luzumîya qayîdanê şerîet, terîqet, merîfet û heqîqetî ca ardene dano kerdene. Tenya eyê ke qayîdanê nê meqaman anê ca ey resenê îlmê batinî. Eke însan bi xo nêresa ci, o wext zî azê xoyê mêştayî rê nê keno mumkun. Bawerîyê çarnayîşê ruhê nêkeno mumkun. Bawerîya Elewîyan de Elî ra sewbîna zî zaf figurê bimbarekî estê no semed ra herinda çekuya Elewîyênî de Raya Heqî vatene tercîh kenê (Gezik& Çakmak, 2010: 153).

Raya raşte de îtîqad û kerametî meqbul nîyê labelê çîyo ke meqbul o, kamil o, çike kamilênî însanî bena resnena raya raşte ser o. Kesê ke kewenê îtîqad û kerametî dima ê nezanê. Însano ke emir û riza Heqî xo rê bînge gêno, ey ra însano kamil yeno vatene. Îtîqad, keramete û mucîzet bi şerîet, terîqet û merîfet ameyê. Şer xo ra dûrî nêkerdo cokuna ey bi nînan ameyê kewtê mîyanê raya xame û xelefe. Na xelefe zî tenya bi heqîqet orte ra darîna we. Heqîqet çîyo raşt o. Raşte emir û riza Heqî ya, qanûn a, edelet a (Efendî, 2007: 37).

Îtîqadê Ehl-î Heqî de zî peyda bîyayena dinya ser o sey îtîqadê Raya Heqî qal beno. Goreyê kitabê Ehl-î Heqî Burhan'ul Hakî îtîqadê Ehl-î Heqî Qal û Bela ra nat esto. Qal û Bela de Elî zuhur bîyo no zî sîrrê Heqîqetî yo. Goreyê vatena tayîne no sîrrê Îmametî yo. Îmam Alî no sir tayê merdiman ra vato; Kumel Bîn Zîyad, Salman Farisî, Ebuzer, Mîktad, Hesên Basrî. Nê wezîyetî heta Mihemed Mehdî dewam kerdo (Kaya, 2014: 20). Raya Heqî de zî peyda bîyayena dinya rê Qal û Bela yeno vatene. Na babete de goreyê Seyît Süleyman Şahînî verê hard û asmên orteyê awe û tufan de bi na dinya û a dinya yewbînan ra nêceraybî, nê ra Qal û Bela yeno vatene. No wext de her çî sir de bî. Goreyê inamê Raya Heqî, Elî o wext de zî bî. No semed ra Dêrsimijî îtîqadê xo rê vanê ma Qal û Bela ra nat est îme. Elewîyan Qal û Bela de îqrar do Heqî (Kahraman, 2006: 5). Meclîsê Qal û Bela yew soz o. Heqî ruhan ra pers kerd va ke ez Heqê şima ya? Ruhan zî va hîya. No, tenya sondê Heqî ra girê dîyane nîyo, ruhî çî ra ameyî na dinya yeno manayê nê zî (Aksüt, 2009: 54).

Ma ke tarîxê Raya Heqî saye kerd bese kenîmê ke rêça Raya Heqî heta îtîqadê qedîmî ke Mezopotamya de bîye heta înan berîme. Xususî tesîrê Mîtraîzm û Zerdûştîyênî de menda. O wext bawerîyê tebîetî û rojî bîyo esasê nê îtîqadî (Karivel, 2020: 30-32). Dînê Îslamî ke axme bî, na rey zî Raya Heqî tesîrê fikranê suffîyan de menda. Fikrê Hallac-ı Mansurî, Şeyh Adî Bîn Musafirî û ê bînan tewir da îtîqadî (Kaya, 2020: 112). Wextê dewlata Osmanî de îtîqadanê heterodoksan rê zaf çetinîye da wuntene. No semed ra mensubê Raya Heqî xo mîyan de mendê. No wext de îtîqad bi fek az ra derbazê azî bîyo (Gültekin, 2020: 78). Seserra vîstin de xususî bi hereketê siyasetê Kurdanî Raya Heqî bîya kamîya kulturî û sey kamîya kulturî vejîya meydan. Ewro xususî Dêrsim de mîyanê Kurdanê Elewîyan de no îtîqad ramîno (Yıldırım, 2019: 203). Raya Heqî sewbîna cografîya û şaran de cîya cîya nameyan ra yena zanitene: Dêrsim de aye ra Elewîyênîya Dêrsimî yena vatene. Tede îtîqadê tebîetî û tesîrê îtîqadê Mezopotamyaê kanî estê (Yıldırım, 2019: 56). Sûrîye de cayanê kurdan de no îtîqad nameyê Êzidîyênî ra yeno zanitene. Mîyanê îtîqadî de tayê çî şîyo ro yewbînan (Kaya, 2020: 112). Iraq de cayanê Kurdan de xususî mîyanê Êzidîyan de nameyê Şêx Adî û Şemsanî ra yeno zanitene. Rîtuêlê ke tîya rê koka Raya Heqîya antikî musnenê ra însanî (Açıkgöz, 2018: 89). Îran de Elewîyê ke cuyenê nê nameyê Yarêsan û Ehl-î Heqî ra yenê zanitene. Bawerîyê nînan fikranê suffîyan ra kewtê têorte (Aksüt, 2009: 53).

Anatolya de bawerîyê ke şîyê ro Elewîyênîya Qizilbaşan ey sewbîna şîroveyê Raya Heqî yenê qebulkerdene. Xususî sîstemê ocaxanî û bavayênî şîyê ro yewbînan (Yıldırım, 2019: 78).

Îtîqadê Raya Heqî tenya bi rîtuêlanê xo û esasê komelê xo nê xususî teolojîyê xo yo ke xoser o bi ey dîqet wunceno. No sîstemê îtîqadî, mefhûmê Heqî, pêxamberî û fikrê welayetî xo ra gore ano ra ziwan. Na babete de bawerîyê Heq-Mihemed-Elî îtîqadê Raya Heqî de cayêde muhîm gênê û nê bawerîyî ra sewbîna zî mîyanê îtîqadî de û vîrê şarî de tayê kesane bimbarekan zî rêçê xususî verdê. Nika sîstemê îtîqadî de ca û manayê nê bimbarekan ra qal beno

1.4. Bawerîya Heq-Mihemed-Elî û Tayê Kesî Bimbarekî

Teolojîya Elewîyênî de vateyê Heq/Ellah, Mihemed û Elî zaf cayêk muhîm gênê. Goreyê Yazıcıyî, Mihemed û Elî, alemê hîsan de bi zahîrî sey kesê cîya cîyayî biasî zî, alemê nûrî de, yew nûr ê û kokê nê nûrî zî Ellah o, coka estbîyayîşê înan hetê Ellahî de yew beno. Nêyî rê, yewîya hîrêyan yanî tewhîd yeno vatiş. “Mihemed-Elî sey tecelîyê Heqî, pîyayî de zafîye yan zî zafîye de yewîye temsîl kenê; heme hîrêyî yew ê. Nê hîrêyî tezahurê xo de cîya cîya bibê zî, manayî de yew ê.” (Yazıcı, 2011: 109-110).

Goreyê Melikoffî herçiqas ke nêzanîyeno kavramê Heq-Mihemed-Elî tewr verê key vejîyayo, labelê vînîyeno ke nîmeyê dîyînî yê seserra 16. ra dima bi hawayêko zaf giran ameyo şuxulnayene. Hema zî zehmet o ke merdim bivajo nê çekuyî hetê heme mensubanê Elewîyan ra yenê xebitnayene (Melikoff, 2009: 25-26).

Hetê zafê grubanê Elewîyan ra estbîyayîş û yewîya Ellahî û pêxamber vînayîşê Hz. Mihemedî yeno qebulkerdiş. Welayetê Elî, heskerdişê Elî û ey ra girêdayîş sey yew esasêde zaf muhîm yeno qebulkerdene. Fehmkerdişê çekuya Elî zî, fehmkerdişêde mîtolojîk o. Goreyê buyrukan, deyîşan, gulbangan, tercumeyan yan zî menaqibnameyan ra fehm beno, hîrêyê Heq-Mihemed-Elî esasê bawerîya Elewîyan teşkîl keno. Nê hîrê unsurî tayê rey cîya û xoser, tayê rey zî sey dîyînî yan zî hîrêyînî ameyê qebulkerdene. Nê hîrê unsurî zafane yew konseptê îlahî îfade kenê. No estbîyayîşê îlahî yeno bawerkerdene yew dereceyî de bi manayê tamamî û kamilî Elî de tecellî kerdo (Öz, 2011: 772).

Bawerîya Elewîyênî de çekuyê Heq, Mihemed, Elî yewbînan ra nêbirîyenê. Elewîyênî de felsefeya Vahdet-î Vûcudî esta, na felsefe yew bîyayena Heqî ya. Yew heqîqet esto, Heq, Mihemed, Elî zî mertebeyê nê heqîqetî yê. Heq mutlaq o, Mihemed nurê heqîqetî yo tecelî kerdo, no nuro ke aseno zahîr o. Elî zî welayetî yanî nurê batinî temsîl keno. Goreyê teolojîyê Elewîyênî Elî tenya yew xelife nîyo, o nurê Heqî yo, însan de vejîyeno orte. Îtîqadê Dêrsimî Raya Heqî de no bawerî bi bawerîyê Xizirî resenê yewbinî. Elî/ Xizir xozan de û însan de timûtim aseno, raye bi însanî salix dano. Vatişê ke cem de yenê wendene, mîyane nînan de qiseyê Heq yew o, Mihemed Elî esto, no qise zî felsefeya Vahdet-î Vûcudî zelal û delal ma rê musneno.

Sema de canê ke çerexînê ey zî na yew bîyane bi cendegê xo temsil kenê. Dêrsim de Cemê Çewresan de Heq-Mihemed-Elî keyberê însanê kamilî yeno vînitene (Gezik, 2019: 157-161).

Goreyê Elewîyan, **Hz. Mihemed**, hem hetê zahirî hem zî hetê batînî ra, yew peyxamber yeno qebulkerdene. Bawerîya Elewîyan de Hz. Mihemedî ser o hîrê fikrê esasî estê. Fikrê grûbê yewin, yew telakî yo ke goreyê Îslamî munasîb o û kesê ke nê qebul kenê, mîyanê îtîqadê Elewîyan de manenê. Goreyê na grûbe, bi tamamî tetbîq nêbikerê zî, bawer kenê ke îbadetê şer'î lazim o. Hz. Mihemed, emirê ke Quran de ca gênê, înan bi hawayêko tewr rind tetbîq keno. Hz. Mihemedî heme Muslumanan rê sey serekê manewî û peyxamberê tewr berzî qebul kenê. Nêyî wina îfade kenê: “Îbrahîm Xelîlullah, Musa Kelîmullah, Îsa Kelîmetullah, peyxamberê ma Hz. Mihemed zî habîbullah yanî kesê ke Ellah tewr zaf ey ra hes keno, o yo”. Grûbê dîyînî zî, bawer kenê ke Hz. Mihemed yew şexsîyeto manewî yo û ey rê hurmet û heskerdişê xo nîşan danê. Labelê na grûbe Hz. Mihemedî ehlê zahir vînenê. Hz. Mihemedî bi musnayîşê zahirê şerîatî ra mecbûr vînenê. Qebul kenê ke rayîrê înan yê batînî Hz. Elî temsîl keno. Grûbê peyênî zî, Hz. Mihemed û Hz. Elîyî yew vînenê, bawer kenê ke Hz. Elî de yew îlahîyet esto û no zî Hz. Mihemedî de aseno (Yakar, 2011: 51-52). Munzur Çem zî bawerîya Heq-Mihemed-Elî ser o wina vano: “Elewîyênî de Heq-Mihemed-Elî, yew û eynî estbîyayîşê bimbarekî ra vejîyenê meydan” (Çem, 2010: 223).

Raya Heqî de nameyê **Hz. Elî** ra Olî* zî yeno vatene. Teolojîyê Elewîyênî de Elî welayetî yanî batînî temsîl keno. Alemê zahirî de mêrdeyê Ana Fatima, pîyê Hz. Hesên û Huseyînî yo. Goreyê Gezik û Çakmakî azê Ehl-î Beytî ey ra peyda bîyonû Elî, Des û Di Îmaman ra îmamo yewin o. Goreyê manayê sifatanê ey ra vanê ke hardê Heqî de Elî, Heqî temsîl keno. Coka Raya Heqî de gegane Elî Heq yeno vînitene (Gezik & Çakmak, 2010: 15). Elewîyênî de Elî insanê kamilî temsîl keno. Hardê Heqî de nurê Heqî yo, Heqî temsîl keno. Dêrsim de na bawerîye bi nameyê Olî qal beno û bi zîyar û dîyaran dewam keno (Kaygusuz, 2014: 75). Elî tenya yew xelîfe nîyo, o bimbarek o, o Koyê Duzgîn Bavayî der o, Çemê Munzurî der o, raye de rayîrwanan rê hetkarîye der o (Çem, 2017: 90-91). Raya Heqî de şemiga keyberî

* Olî, Raya Heqî de hem yeno manayê Hz. Êlî hem zî yeno manayê Heqî.

dergahê Elî yena vînitene, bimbarek a. Xizir na şemige ro kuweno zereyê keyeyî vejîno teber, meymanî şemiga keyberî de Ya Heq, Ya Mihemed, Ya Elî vanê rizalixênî danê û kewenê zereyê keyeyî. Şemige mîyane dinya û axirete de mîyanê çîyo ke aseno û nêyaseno mîyanê nînan de sînor yena qebulkerdene (Çem, 2017: 102-103).

Îtîqadê Raya Heqî de bimbarekênî tenya bi eleqeyê azî ya kî rîtuellan nêbena. Kesê bimbarekê ke hetê manayî ra vîrê komelî de ca girewto bi înan zî bimbarekênî ramîna. **Ana Fatima** zî nê figuranê bimbarekekan ra yew a. A zahir de keyna pêxamberî, cênîya Hz. Elî, maya Îmam Hesen û Wuşenî ya. A masumanê pakan ra yew a, batin de nurê qandilî ya. Nameyê aye ra zîyare esta. Koyê Duzgin Bavayî de nameyê aye ra yewna mekân esto. Semedê aye “Rojeyê Ana Fatima” yeno girewtene. Nameyê aye ra sond yeno wenane “Ana Fatima Bo”. Yew çîyê ke qisey bî, ihtîmalê xeta ra gore qesî ra ver “Didanê Ana Fatima nêdazo” yeno vatene. Bawerîya Raya Heqî de Ana Fatima bimbarek a (Gezik&Çakmak, 2010: 18). Ana Fatima Raya Heqî de pîrê cenîkanê seyîdan a. Nameyê aye ra Ana Fatima yeno vatene eleqeyê nê bi bawerîyê ocaxan ra yo (Kaya, 2018: 145). Goreyê Dağtekinî, Ana Fatima sir bîya, vîrê komelî de nîya menda. Keso ke tenge der o, a carê ey de resena, ey rê hetkarîye kena. Tîya eleqeyê Ana Fatima bi doman ardene û edeletê îlahî ra nîyo ro. Nê eleqeyî ra zî aseno ke Rayê Heqî de cênîkî bimbarek ê (Dağtekin, 2021: 144).

Raya Heqî de **Des û Di Îmamî**, des û di keyberê raya heqîqetî yê. Her yew îmam yewna rindîye, rindekîye û felsefeyê heyatî temsil keno. Mîsale Îmam Elî nîşanê edeletî yo, Îmam Wuşen nîşanê xo verdene yo. Îtîqadê Dêrsimî de îmamî goreyê cayê xoyê tarîxî nêdekerîne, ê roştîya heqîqetê dinya yê (Gültekin, 2020: 120-125). Raya Heqî de cayê Des û Di Îmaman zaf muhîm o. Des û di rojî, nameyê înan ra roje yeno girewtene. No roje hesabo kan ra serê bayramê qurbanî ra vîst roje dima sifte keno. Roze ra raver yew roje cênî, Rojeyê Ana Fatima gênê. Dêrsim de Rojeyê Îmaman zaf barî, zaf giran verêno ra. Matem girêdîno, paqijênî roje ra ver bena, mîyanê rojî de nêbena. Camêrdî tiraş nêbenê, cenî leçaga sipîye nêzenê xo ser, şîya girêdîno, kince sîyayî benê payî. Kamilî hard de estorê sîyayê kewenê ra. Des û di roje ra dima qurbanê kamî ke esto qurbanê xo keno. O keye de çend kesî estê pêro

şonê qurbanî ser, keleyê xo linga qurbanî ra birnenê, kewaniya keyeyî lêyê germîya îmamî nana ro ser, heta ra germî pêşena hete ra qurbanê anê. Nêpojenê o qayde pare vejenê bi germîya îmaman vila kenê bi na tore xeyrê îmaman danê (Doğan, 2018: 181-182).

Raya Heqî de Heq, Mihemed, Elî û tayê kesê bimbarekî heqîqetî temsil kerdene ra yenê zanitene dewamê nê fikrî însano kamil zî cayêde xususî der o. Kesê bimbarekî tenya figurê tarîxî nê kesê ke kamilênî temsîl kenê mîsalê înan zî yenê qebulkerdene. No îtîqadî de bi rayirvanîya zereyê însanî wazîno ke însan demê xo bîgîro, bireso û însano kamil bo. No semed ra bimbarekênî tenya figuranê îlahîyan de nê estbîyayena însanî de zî saye bena. Nika heto cêren de îtîqadê Raya Heqî de însanê kamilî senî şekil girewto ameyo meydan ey ser o yeno vînayene.

1.5. Însano Kamil

Însano kamil yew meseleyê tewr muhîmê tesewufî yo. Eleqeyê xo bi meseleyanê estbîyayîş û zanayîşî ra yeno meydan. Çekuya însano kamilî hetê Muhyîddîn İbnu'l-Arabî ra literaturê tesewufî de ameya ca kerdene. Însano kamil mabeynê Heq û şarî de sey yew pirdî wezîfe vînena. Yew taybetîya Hz. Peyxamberî esta ke o însano kamilê raştî yo. Çünke bi exlaqê Ellahî ra exlaqdar bîyo. Însano kamil, hetê şerîet, tarîqet, heqîqet û merîfetî ra, o keso ke tamam bîyo o yo. Qiseyê însanê kamilî raşt ê, karê ey rind ê, exlaqê ey weş o, merîfetdar o, yanî çîyan û hîkmetanê ke înan de yê, bi hawayêk lazimî zaneno. Bi eslê xo meqsedê murîdî zî, nê çar meselan de kamil bîyayene ya. Yew fonksiyonê însano kamilî yê bînî zî, seba estbîyayîşê îlahî şahîd û delîlê tewr gird bîyayene yo. No delîl heme delîlanê bînan ra zî zaf qewetin o. Çike name û sifetê îlahîyî sewbîna çîyan de sey însano kamilî qewetin û nûranî nêaseno. O mazharê nameyê Ellahî yo, meqsedê viraştîşî yo û xelîfeyê Ellahî yo (Aydın, 2000: 330-331).

Goreyê tesewufê Elewîyan, aqilê însanê kamilî de yew rindîya bêpeynî û mutlaqî esta. Labelê aqilê însanî yê normalî de alemê madeyî dormeyê ey girewto. Aqilê însanî hetê Heqî ra ameyo sînorkerdene. Seba ke yew normal însan zanayîşanê însanê kamilî rê bireso gerek dormeyê xo ra çîyanê dinyewîyan dûrî bikero (Yılmazçelik & Kont Erdoğan, 2012: 12). Elewîyênî de meqsedê însanî, însano

kamil bîyane ya. Merkezê Raya Heqî de insano kamil esto. Sey manayê tesewufî Raya Heqî de zî însanî ke xo saye kerd, xo de xo dî, uza o wext Heqî zî doz keno. Çike mîrê însanî de Heq esto.

Însano kamil her çî ra verê nefsê xoyê na dinya kişeno, ruhê xo keno zelal û delal, o çiyê na dinya dima nêfetelîno. O zahîrî ra vêrdo ra batin der o, çimeyê xoyê batinî ra manayî vînenno. No qayde însano kamil reseno kamilênî labelê o tenya xo rê nêgurîno bi şarî raye salix dano. Elewîyênî de însano kamil wayîrê çar keyber û çewres meqaman o. O çimeyê batinî ra vînenno, Heq ey ra aseno, sir ey ra aseno. Her keyber, her meqam însanî zereyê xo de Heqî rê tenena keno nêzdî. Nê çar keyberî nê yê:

Şerîfet: Şertê raye na keyberî der ê. Yew Elewî îqrar da pîrê xo û kewt raye o wext tîya senî raye ro şono ey museno (Bozkurt, 1990: 78).

Terîfet: Misayîbenî girê dano û etegê yew murşidî de pêgêno nesîhetanê ey ano ca.

Merîfet: Herinda aqilî de bi zerrîya xo Heq zanitena. Mertebeya sîrrî ya, dewresênî tîya ra.

Heqîqet: Na keyberî de Heqî xo de vînenno, sîrrê heqîqetî ci rê beno ayan (Buğa, 2023: 77- 89).

Îtîqadê Raya Heqî de resayîşê kamilênî tenya bi pakênîya zereyê însanî û demê xo girewtene de nêbeno. Xususî lazim o ke no proses orteyê komelî de bi yew rayberî bêro meydan. No xusus de zî mîyanê komelî de seyîdênî cayêde muhîm gêna, çike seyîdê raye bi komelî raye salix danê û danê ramitene. Heto cêren de ca dîyeno seyîdênî. Manayê seyîdênî û xususîyetê ey qal benê.

1.6. Seyîdênî

Senî ke seba çekuya Elewî ra “bi manayê hetkarîya Ehl-î beytî” yeno vatiş, kesê ke azê Hz. Mihemedî ra yê, seba înan rê zî yeno şuxulnayene. Azê ke Hz. Elî û Hz. Fatma ra ameyê, nê zafane sey Elewî ameyê namekerdene. Labelê dima ra kesê ke azê Hz. Huseyîn ra ameyê, înan rê Seyyîd, kesê ke azê Hz. Hesen ra yê, înan rê Şerîf ameyo vatene (Yalçınkaya, 1996: 12). Hem Kirmancê Elewî hem zî Sunî

seyîdênî rê qîymet danê. Meqamê seyîdênî mîyanê Elewîyan de hîna zaf bêro vînayîş zî mîyanê Sunîyan de zî est a. Seyîdênî mîyanê Elewîyan de heta Hz. Huseyînî girê dîyena, mîyanê Sunîyan de zî şona resena heta Hz. Mihemedî (Dağılma, 2022: 166).

Komelê Elewîyan de seyîd û ewlîyayê ke bimbarek yenê qebulkerdiş, keyeyê înan rê ocax yeno vatene. Elewîyî, seba ke cemê ke ocaxan de benê înan de ca bigîrê, tiya de dua bikerê yan zî seyîdî ra yan zî cinîya ey ra dua bigîrê, xususen şanê panşemeyî de zaf rey ocaxan zîyaret kenê (Yazıcı, 2011: 217).

Seyîdênî Des û Di Îmaman ra yena. Azê pêxamberî yo, no semed ra bêgune yenê vînayene. Yew zî nê wayîrê keramete nas benê semedê azê xo ra coka nînan ke tewtê xo de zewt da kesî ro nê zewtî ra însan zaf terseno. Nê seyîdî mîyanê şarî de goreyê manayê gure û nîşananê xo nameyê rayber, pîr û murşîtî ra nas benê. Urf û adetê seyîdan de nê gureyî pî ra derbazê lajî benê. Coka pî hema ke nêmerdo semedê gureyê seyîdenîya xo yew lajî weçînenê. No adet û tore Raya Heqî de seba talivan zî wina yo. Ê zî kancîn keyeyê seyîdênî ra ke girêdîyayê nêyî pîrê xo ra gêne. Yew qural o, heqa înan çina ke pîrê xo bivurnê (Gezik&Çakmak, 2010: 180-181).

Urf û adetê Elewîyênî de ocaxî hem koka azî hem zî serverenîya îtîqadî kenê eşkera. Her ocaxe yew şecera xo û gureyê xo esto (Bozkurt, 1990: 45-46). Ocaxê Elewîyan pêro yew seyîdî ra girêdîyayê. No semed ra ocaxî hem hetê îtîqadî ra qebul benê hem zî mîyanê komelî de hurmet vînenê. Ocaxî tenya Anatolya de çin ê. Balkanu de zî estê. Ê zî nameyê seyîdanê Elewî-Bektaşî ra nas benê. Nê serranê pêyanan de bajaranê pîlan de tesîrê ocaxan sey verê nîyo labelê bajaranê qijan de ya zî dewan de ancîna tesîrê ocaxan sey verê esto. Ocaxî cayo ke estê uza hem gureyê îtîqadî anê ca hem zî bavayî bi ocaxan mîyanê şarî de haştîye, weştîye nanê ro (Birdoğan, 1994: 180-185).

Îtîqadê Elewîyênî de sêyîdênî, tenya kokêde bimbareke ra (Hz. Elî û Ehl-î Beytî) ameyene û na xusus de hurmet vînitene nîya. Komelî rê mewzûyê manayî de rehberî kerdene û heqa îtîqadî de raye salix dayene zî gureyêde sêyîdênî ya. Mîyanê şarî de haştîye ronayene, dewayî sax kerdene, cem girê dayene zî gureyê xo yê. Coka sêyîdenî hem kamîya bîyayena însanî ya hem zî mîyanê şarî de goreyê gureyanê xo meqamê de hurmet vînitene ya.

Goreyê Aksütî, sêyîdan tarîx de tenya rîtuêlê îtîqadî nêardê ca, înan qaydeyê ke nîzamê şarî anê ca ey zî xo de kirişnenê ardê, gureyê înan zî girewto xo ser. Goreyê ey pîr, murşît, rayber û sey nînan mefhûmî bînî sewbîna duşt de temsîlkarê nê sîstemê bimbarekî yê û her yewê nînan meqamê sêyîdênî ra girê dîyayo û gureyê xo ano ca (Aksüt, 2009: 53-56). Nê mefhûmî nîya bese kenîme ke areze bikerîme, binusîme:

Murşîd: Serverê keyberê heqîqetî yo. Murşîd tecelîyê Heqî yo însan de. Pîr û rayber goreyê emrê murşîdî çîyê kenê. O êdî wayîrê sirê Heqî yo.

Pîr: Rasterast bi talivanê raye, îtîqadî salix dano, erkanî musneno û ano ca.

Rayber: Rayberê çar keyber û çewres meqamî yo, a dore de talivî salix dano keno amade. Erkanê misayîbênî girê dano.

Taliv: Verê teslîmê pîrê xo beno îqrar dano raye û qaydanê raye qebul keno. Destê xo rê, mîyanê xo rê, zonê xo rê wayîr vejêno. Misayîbênî girê dano û erkanê cemî de ca gêno.

Taliv bi destê rayberî pîrî ra, pîr zî murşîdî ra girêdîyeno. Murşîd > pîr > rayber > taliv (Atalay, 2004: 45-77).

Nê mefhûman ra aseno ke rayirvanîya Raya Heqî de canî tenya nîyê ey raye ro bi yew rayberî şonê. No semed ra nê mefhûmî amancê meqamê seyîdênî kenê tamam û berdawamê îtîqadî de gureyêde muhîm gênê.

2. DÊRSIM DE ÎTÎQADÊ RAYA HEQÎ

Îtîqadê Raya Heqî xususî cografyaya Dêrsimî de ca girewto. Goreyê xo rîtuêlê xo, mekanê xoyê bimbarêkî û sey murşîd, pîr, rayber û zanayoxê xo estê. Melumatê Raya Heqî bi qese û bi nê pîlan az ra derbazê azê bînî bîyê û ameyê na roje. No beş de melumatê Raya Heqî, mintiqaya Dêrsimî de kamilê ke heyatê xo de û mîyanê komelî de Raya Heqî ramenê wext ra derbazê wextê bînî kenê û na babete de gureyanê muhîman anê ca, înan de roportajî bîye, ê roportajan ra bi hereket melumatî ameyê girewtene no beş de do ca bidîyo nê melumatan.

Cografyaya Dêrsimî sey ewroyî tenya sînore Tuncelî (Mamekî) ra îbaret nîya mîyanê tarîxî de zaf mintiqayêde hîra ya. Kesê ke no beş de pê roportajî ameyê kerdene înan ra tayê bajarê Dêrsimî de ameyê dinya bîyê pîlî tayê zî nêzdîye bajarê Dêrsimî de ameyê dinya labelê ê semedê kultur û îtîqadê xo her tim ameyê Dêrsim, zîyar û dîyarê xo zîyaret kerdê, rîtuêlê îtîqadê xo ardê ca. Tayê zî semedê gureyê xo yê îtîqadê Raya Heqî ameyê cem û cematî girê dayê û bi no tore îtîqadê Raya Heqî heme cayan de dewam kerdo. Nê kesî pêro cografyaya Dêrsimî zaf rind zanîyenê. Xora Elewîyî ke bajarê dormeyê Dêrsimî de cuyenê fikre înanî yê îtîqadî zî Dêrsimî ra şekil gêne çike Dêrsim îtîqadê Raya Heqî de cayêde merkezî yo.

Nê çimeyê kesê ma (Ali Dikme, Bava İsmail Canbaz, Pîr Haydar Buğa, Bava Rıza Aydın, Birol Uğuz, Xal Çelqer (Hasan Dursun), Hawar Tornêcengî (İmdat Yıldız), Pîr Mehmet Halis û Saît Bakşî rîtuêlanê îtîqadî, heyatê xo de anê ca, az ra derbazê azî kenê, no xusus de wayîrê melumatê xorînî yê. Bi nê roportajan rîtuêl û kulturê Raya Heqî yê ke çimeyanê nuşteki de ca nêgenê, fehm kerdene înan zî bena mumkun.

Nê kesan ra Ali Dikme, hezar û new sey û çewres û di (1942) de dewa Pilemorîye Gola Tîkmu de ameyo dinya. Gola Tîkmu wayîrê zîyaran a. Înan ra zêde keyeyê Tîkmeyê Areyijan yeno vatene. Keyeyê Tîkmeyê Areyijanî de zaf cem yenê girêdayene û cematî benê. Ê zaf goneweşan danê we nanê ro û zaf pêrodayişan anê xûre. 2011 de nameyê “Gulbang û Îtîqadê Kirmancan” ra yew kitab çap keno. Bi no kitabî wazeno ke îtîqad û kulturê Dêrsimî vîndî nêbo. Ali Dikme bi xo rîtuêlan de yeno dîyane, keyeyê xo de zî nê rîtuêlan ano ca (Ç6).

Bava İsmail Canbaz hezar û new sey û şeştî (1960) de Mergezere de yeno dinya, Kureysij o. Dewa ey girê dîyayê qezaya Erziromî Tekmanî ya. O ke bîyo nêbiyo orteyê cem û cematane de bîyo pîl. Cem û cematê ke pî û kalikê xo girê danê, mîyanê înan de îtîqadê Raya Heqî museno. Gêncanîya xo de kilaman vano û bi na to re îtîqad û hunerî yewbînan ra girê dano. Dima zakirênî keno û tayê pîranê kamilan ra destûr gêno, a roje ra dima dest keno pîrtênî û hîris û çar serrî yo ke Kirmanckî cem girê dano. Semedê gureyê xo yê îtîqadî rewa rew yeno Dêrsim û şono. Pilemorîye de zî cem girê dano (Ç7).

Pîr Haydar Buğa, Dewres Cemalij o. Hezar û new sey û şeştay û panc (1965) de Canbegu de yeno dinya. Bolku ra yo. Na dewe bajarê Erzinganî ra girê dîyaya. Nika keye ra Belçika der o. Tebera û zereyê welatî de Kirmanckî û Tirkî cem, cematane girê dano. 2024 de Pilemorîye de Cemê Xizirî yo ke yeno girêdayîş, o girê dano. Kitabê xo yê “Unutturulmak İstenen Gerçekler: Alevilik” de yew can ke şî heqîya xo senî qayde dîno we, na babete ser o xususî hîrê ziwane de vindeno, çike na babete ser o tesîre sunîyan vînenno pîrtênî ke keno. Dewamîya îtîqad û rîtualanê Elewîyênî wazeno no semed ra nuseno û kitabê xo çap keno (Ç8).

Bava Rıza Aydın, hezar û new sey û hîris û di (1932) de dewa Gelinpertekî qezaya Çêrme de yeno dinya. Çêrme, Çewligî ra girê dîyaya. Bavamansurij o. Çend wext ra dima koç keno şono dewa Koşmerî, uza bi keyeyê xo xeylê serran Raya Heqî ramenê. Cenîya xo “Ana Teverike” zî mîyanê komelî de zaf hurmet vînenno. A yew ana ya. Ocaxa Qizilbelî ra keyna Bava Baqirî ya, Qizilbel Pilemorîye ra girê dîyayo no semed ra linga înan her tim Dêrsim der a. Bava Rıza Aydın, îtîqad, kultur û edebiyatê fekkî yê Kirmancan zaf rind zaneno, virê xo muhkem o. Mîyanê cem û cematane de yeno dîyane. Rîtualanê îtîqadî bi xo ano ca. Nika keyeyê ey Bursa de yo (Ç2).

Birol Uğuz, hezar û new sey û heştay û new (1989) de dewa Konarli, qezaya Tercanî de ameyo dinya. Tercan girê dîyayê bajarê Erzinganî ya. Dewa Konarli, nêzdîyê Koyê Qoşanî de mîyanê zîyar û dîyaren der a. O, zîyar û dîyaranê hardê dewresî û mintiqaya Dêrsimî zaf rind zaneno. O azê Qizilbelî yo, Kureysij o. Derheqê Bava Wusenê Pîrê Xanikan û derheqê cem û cematane keyeyê xo de wayîrê melumatî yo. Birol Uğuz, mektebo verên panc serrî waneno dima mekteb ca verdano.

A saet ra dima gilê koyî ra mal û gavanî keno, weyîye û cuya xo dewe de dewam keno (Ç9).

Xal Çelqer (Hasan Dursun) nuştox û kamilê Raya Heqî yo. Hezar û new sey û şeştî û hîrê (1963) de dewa Raqasa, qezaya Gimgimî de yeno dinya. Heta lîse Raqasa û Gimgim de waneno. 1983 de Eskîşehîr de universîteya Anatolya de beşê Almankî waneno, serra 1987 de unîversîte ra beno mezun. 1989 de şono Almanya, zewejîyeno û pîyê yew laj û keyneke yo. Xanima xo Pilermoçik a, her amnan yenê Pilemorîye. 1980 î ra tepîya dest keno ci ziwan, kultur, kamîye û bawerîya Dêrsimî ser o gurîyeno (Ç10).

Hawar Tornêcengî (Îmdat Yildiz), nuştox û roşnvîrê Dêrsimî yo. Hezar û new sey û pancas û hewtî (1957) de dewa Harşîya Lolan, qezaya Pilemorîye de ameyo dinya. Mektebê verênî dewe de mektebê orteyî Pirdosur de mektebê zenate zî Erzingan de waneno. Serra 1977 de şono Almanya. Frankfurt de mektebê berzî “Înformatîk” waneno. Nika Almanya de berfekênî keno. 1984 ra nat ziwan û kulturê Dêrsimî ser o xebetîyeno, xeylê kovare û dezgehanê Dêrsimî de wayîrê ked o. Kitab û meqaleyê xo zaf ê. O wayîrê melumatê îtîqadê Raya Heqî yo. Dewa Harşîye de keyeyê xo esto her tim yeno Dêrsim û şono (Ç11).

Mehmet Halis pîrê Ocaxa Kal Feratî yo, Ocaxa Kal Feratî Qisle der a. O, hezar û new sey û pancas û yew (1974) de ameyo dinya. Keyeyê Pîr Memed Halisî sêyîd ê. Pîyê xo Bamasurij o, maya xo zî Kureşij a, heta lîse waneno. Teknisyenê elektirikî yo. Des serrî ra nat lewê pîran de yeno dîyane. Pîyê xo, apê xo, kalikê xo pêro pîr ê, pîrtenî kenê. Goreyê ey tayê sîrrê raye pî ra derbazê ewladî benê no semed ra xizmetê ocaxa xo rê dewam kenê. Her sirranê raye hemê kesani rê ayan nekenê, çike raye de însanî kamil bîyane esas a. Sir raye de dîno însanê kamilî, cahîl nêdîyeno (Ç12).

Saît Bakşî, Dêrsim ra yew deyîrbazo namdar o. Dêrsim de qezaya Nazimîye dewa Civrakî mezraya Balixî de serra 1943 de ameyo dinya (Ç13). Nufus de nameyê ey Seyit Bakşî yo. Mîyanê şarî de sey Saît Bakşî û seba kalikê ey ra sey Seyîdê Kalî zî yeno şinasayene. Mektebo verên û mîyanên Dêrsim de waneno û dima Îstanbul

de mektebê lîseyî qedêneno. Saît Bakşî kulturê Dêrsimî ser o xebitîyeno û zaf serran kilamanê Dêrsimî geyreno û înan qeyd keno (Aydın, 2013: 11).

Senî ke heto seren de ard ra ziwan çimeyê kesanê Raya Heqî ya Dêrsimî ra yew çimeyê ma derheqê Raya Heqî de nê melumatan ano ra ziwan:

Pîr Bava Comerdî ra gore, Raya Heqî derya û dengiz a. Însan werteyê aye de yew dilope yo. Raya Heqî, îtiqatêdê xorî ya, verenîye û pêynîya xo çin a. Goreyê pîrî naye ser o ke yew kes zêde vîndero o waxt besê nêkeno xo werte ra vejo, werte de beno vindî çike o xona nêreysto ê îtiqatî. Raya Heqî de însan ke merd, o şî Heqîya xo yeno vatene. Feqîrê ke ameya keyber pars kerd, Raya Heqî de çîyê cidîyo vajîno. Pîr û rayver ke cem girê dayene ra gore ameya, pîr û rayver ameyo qalê Raya Heqî keno, yeno vatene. Raya Heqî de tewr raver lazim o ke murşîd, pîr û rayver û manayê raye bizanîyo. (Ç6).

Neqlkerdena çimeyî ra zî aseno ke îtîqadê Raya Heqî de murşîd, pîr, rayber însanê muhîm ê. Manayê înan û gureyê înan lazimo ke bizanîyo çike yew kes îtîqadê Raya Heqî de raye tek û tenya yanî xosero nêrameno, raye bi komelî ramîna û sîstemê Raya Heqî de zî yê her kesî yew gureyê xo û mesulîyetê xo estê. Nê gureyî û mesulîyetî ke nîyamayî zanitene o wext dewamênîya îtîqadî û kulturî zerar vînena. Raya Heqî de însan cematî ra cîya bîya nîno fikrîyayene. Heme kesî yew murşîdê xo, pîrê xo û rayberê xo esto. Murşîd, pîr û rayber tenya rîtualan rê rayberênî nêkenê. Nê heyatê biexlaqî zî salix danê însanî rê. No semed ra esasê exlaqê Raya Heqî fehm kerdene ra gore zî lazim o ke manayê nê mefhûman bizanîyo.

Murşîd, pîr û rayberî ra cor o. Pîrê pîrî yo. Raya Heqî de meqamo corên yê murşîdî yo. Murşîd wayîrê qerarê rindî yo. O qeraro ke dano, rind senceno. Îqrar dano, naşiv dano, Wayîrê îlimî yo. Murşîd zanayox o, ewladê raye yo. Wayîrê sirrî yo, qeseyo rind vano. Zereyê kesî nêşikneno, hetê kesî nêgêno. Qerarê ey de bêheqîye nêbena. No semed ra “Heq cilê kesî bin ra nêrzo. Kemera destê pîr, rayber û murşîdî verê keyberê kesî de tîk nêkero” yeno vatene. Pîr, rayber û talivî musneno, raya raşt bi înan salix dano. Wayîrê raye yo. O Raya Olî (Heq) rameno, pîr yew nêrdiwan murşîdî ra cêr o, cem girê dano. Wayîrê îlim û îrfanî yo. Qeseyo weşî ra cem û cemat keno. Karê îtîqadî pîrî dest der o. Raya Heqî bi pîran ameya rêşta na roje. Pîrî cem de şarî anê were. Meselayanê şarî rê hakemênî kenê. Înan rê çare vînenê. Heqîye û nêheqîye yewbînan ra cêra kenê. Rayber, xona ke murşîd ya zî pîr

nêameyo, cayê cemî ano nîzam. Cem û cematî îdare keno. Wayîranê xizmetan pêda keno, loqmayanê cemî gêno. O zî wayîrê îlim û îrfanî yo. Taliv, îqrar dano Raya Heqî û raye rê beno taliv. Raye kewtene ra gore taliv verê îqrarî dano pîrî. Nînan ra sewbîna koçek zî esto, o yew kesêde feqîr o. Mal û milkê xo çin o, bêkes o. Murşîd, pîr, rayber ey xo de fetelnenê. Çiralix ke dîyeno murşîd, pîr, rayber o wext çiralixê koçekî zî dîno ci. Koçek, ca yo ke pîr, rayber çinî bibo uza gulvang dano şarî çikê lêwê înan de reso ra, o zî zanox o Raya Heqî de. Çiralix loqmeyê Heqî yo. Her taliv Raya Heqî de çiralix dano pîr û rayberî.

Raya Heqî raya îqrarênî ya. Bi îqrarênî însan raye rê bawerîyê xo ano û qaydeyanê raye qebul keno. Îqrar dayene tenya îtîqadî rê nê komelî rê, erkanê raye û qîymetanê exlaqî qebulkerdene rê gore sond wendene îfade keno. Sond wendene esasê munasebetê kesî bi Heqî û komelî nano ro. Îqrarênî ke girê dê, însan êdî raye der o û lazim o ke êdî bi qaydeyanê raye cuya xo biramo. Unsuranê îqrarênî ra yew îqrarêde muhîm zî misayîbênî ya.

Îqrar soz o, soz ke dîyaye yewbînî lazim o ke o soz de bêro vînayene çike soz raye de muhîm o, Raya Heqî de çi esto o yeno vatene û ramitene. Raye de manayê îqrarênî zaf xorîn a, bingeyê xo de Raya Heqî meredîna ra. Îqrar, serê bonê îqrarê xo nêşono ke toz nêrişîyo zereyê keyeyê îqrarê xo çike soz dîyo qilawuzê ey keyeyî. Îqrar ke şî keyeyê îqrarê xo, şemige de keleyê xo birneno hîna şono zereyê keyeyî. Cayo ke teverikî kerdê peleke fiştê ra dare, şono verê uzayî de keleyê xo birneno. Heta ke bavalix û analixa xo nênişo ro, o zî ro nênişeno ro. Heta ke îqrarênî xo nêvîno, înan pers nêkero nêcereno ra çike o wext îqrarênîya xo de kêmanîye vîneno. Raya Heqî de unsuranê na îqrarênî ra yew îqrarêde muhîm zî misayîbênî ya.

2.1. Misayîbênî

Kokê çekuya misayîbênî zîwanê Erebkî ra yena, ferheng de yeno manaya "embazîye kerdene, pîya bîyayene, hetkarîye kerdene". Misayîb zî yeno manayê "embazê sohbetî, o keso ke sohbetê xo rind o". Îtîqadê Elewî-Bektaşîyan de misayîbênî, wina yena manakerdene: "Di kesê zewejîyayê ke verê cû îqrar dayo û eleqeyê wêretîya înan çin o, bi cinîyanê xo, verê bava û cematê Elewî-Bektaşîyan de, soz danê ke qaydeyanê "rayîrî" ra nêbiriye ra. Heta ke şêrê Heqîya xo, birayî bimanê,

yewbînan biseveknê û hetkarîya yewbînan bikerê, yewîye û pîya bîyayîş de bicuyê” (Yıldız, 2005: 397).

Însanî ke linge eşte Raya Heqî lazim o ke bi yew misayîbî raye ro şêro. Misayîb tenya figurêde îtîqadî nîyo, o heta peynîya emrê merdimî, merdimî de birayîya raye keno, raya ey keno roştî, guna û bêgunayênîya ey zî bare keno. Misayîbî yewbînan rê wayîrênî kenê, roja tengê de dest danê yewbinî û çefê yewbînan zî bare kenê. Misayîbênî de têkilîyê wêretîye çin a labelê sey wêretîye zî munasebetêde muhkem esta orteyê misayîban de. Misayîbênî tenya di kesî eleqadar nêkena. Her di keyeyî zî manayê nê îqarênî ra gore yewbînan rê hurmet û wayîrênî kenê. Mîyanê nê di keyeyan de misayîbênî sayê ke sondê komelî yo. Merdimê ke benê misayîbî duştê xo de misayîbê xo çînenê we, nê zaf dîqet ra kenê çike misayîbênî raye de îqrarêde muhîm a, insan îqrarê xo ra nêcereno ra. Na îqrarênî az ra derbazê azî bena û bimbarek yena dîyane. No semed ra misayîbênî tenya sey yew rîtuêl nîya, tewir dana cuya insanî û nîşanê sadaqatê raye ya.

Türkdوغان misayîbênî ser o nînan tespît keno: "Teolojîya Elewîyênî de misayîbênî, dezgehêde tewr muhîm a, tede yewbînan rê hetkarîye esta. Birayîya di merdiman a, heta qiyametî dewam kena. Heyat de tenya yew reyî yena kerdene. Heta ke no sond bi sebebê mergî, yan zî pîyabîyayîşê înan xera bibo zî, reyna nêyena girê dayene. Misayîbênî de namus ra teber, hema hema her çî yew yeno qebulkerdene. Nêşkayîşê zewejîyayîşê domananê misayîban, yew qedexeyê cînsîyetî yo (Türkdوغان, 1995: 80). Goreyê Melikoffî, seba nêyî domanê keyeyanê misayîban, yewbînan ra heta hewt neslî nêşkenê zewejîyê (Melikoff, 1998: 274).

Misayîbênî îqrarêde bimbarek a. Kesê ke qerar danê yewbînan de misayîb bibê, no hetê bavayî ra bi yew cem îlan beno. Zewej bimbarek yeno vînîyane. Hetê teorî ra tena yew cinî ra zewej qebul vînîyeno û zewej de cêra biyane qedexe yo. La, her çîyî ra ver, eke yewbînan ra cêra bibê, cinî û camêrdê ke nêyî kenê, reyna zewejîyayîşê înan rê destûr nêno dayene, qedexe yeno qebulkerdene (Çem, 2010: 169).

Mintiqaya Dêrsimî ra çimeyê ma yê fekkî zî nînan ano ra ziwan: “Verê lazim o ke misayîbî şêrê murşîd, pîr, rayberê xo ra gulvang bîgerê. Dormeyê xo ra, dewa xo ra şêrê keye bi keye bifetelîyê û rizalixênî bîgerê û misayîbênî girê dê. Eke yewbînan

de bi misayîbî na raye zî lazim o ke cayê xo vajê.” (Ç6). No melumatî ra zî aseno ke mîyanê misayîbênî de Cayê Xo Vatene zaf muhîm a.

Cayê Xo Vatene: Raya Heqî de yew can ke îqrarênî girê dano, o wext o, huzurê cematî de kamîya xo, îtîqadê zereyê xo û erkanê raya xo ano ro ziwan. Çike no qayde misayîbênîya ey mîyanê şarî de yena zanitene û, vîrê şarî de ca gêna û bena muhkem. No can zî tenya nîno manayê mensubê yew îtîqadî. O yeno manayê cano ke qaydeyê raye qebul keno û ano ra ziwan yeno ra ê manayî. Çimeyê kesî no mewzû ser o nînan vano:

Raya Heqî de lazim o ke her serre yew misayîv misayîvê xo rê qirvane bikero. Qirvane ke kerdê û cayê xo va, na raye zî keweno binê tariqî. Heqa tariqî hîrê rêy a. Labelê yew rêy ke terîq dîya piro ancîna yeno qebulkerdane. Bono ke jîyare tede vêjenê no bon de canî kunê bine tariqî. Eke nê canî çar zewcî yê, ê çaremîna pîya şonê gulvang gênê, eke ê azev ê, pîya gulvang gênê labelê cayê xo ke va o waxt lazim o ke çaremîna pîya şêrê. Gulvang de tariq dîno piro. Tariq ke dîya piro o waxt cayê înan vajîno yanî kam kamî de misayîvênî gîre da yeno zanitene. Bi tariqî misayîvî kewenê Raya Heqî û benê wayirê raye. Raya Heqî tariq ke dîya piro ramîna. (Ç6).

Senî ke paragrafê corî de aseno xususiyetê Cayê Xo Vatene na yê: Misayîbî yewbînan rê serre bi serre qurban kenê û Cayê Xo Vanê. Bi no şekil xona ke derbazê meqamê talivênî nêbîyê, xo û heyatê xo sencenê. Xetayanê xoyê verenan ya zî kêmanîya xoya nikayênî zelal û delal anê ra ziwan. No hem xo rê hem komelî rê hem zî murşît û misayîbê xo rê mesulîyetê eşkera bîyane îfade keno. Heto bînî ra Tariqê Heqî Girewtene zî surecê misayîbênî de muhîmîya yewna parçeyêde misayîbênî îfade keno.

Tariqê Heqî Girewtene: Di merdiman ke waşt misayîbênî girê dê nê sey talîvê raye nîyetê xo kenê eşkera û gureyanê raye qebul kenê. Binê tariqî kewtene na babete de yew nîşanîya sembolîk a. No îdyom “binê tariqî kewtene” însano tal bîyane ra dûrî kewtene û herinda nê de wayîrê gureyê raye bîyane îfade keno. Cayê Xo Vatene, êdî talivêde raye nê rayirvanê raye bîyane û nê verê cematî de bi fekê xo ziwan ardena. No soz, ey merdimî wexto ke kewt binê tariqî cematî ra tenena zêde girê dano. Nê xurdemîna qaydeyî misayîbênî mîyanê şarî de tenena danê qebulkerdene. Binê tariqî kewtene, qebulkerdena raye bi rîtuellan eşkera kerdene ya.

Cayê Xo Vatene de bawerîyê xo bi raye ardene zî soz ra bena. Çimeyê kesî derheqê na babete de nê melumatan dano:

Canê ke ameyê cayê xo vato yanî misayvênî girê da. Ê kunê sema. Sema de ke amayî verê bavayî. Bava cor de hîrê rêyî jîyare ano ro kilikê harmanê înan, fîno ra hewa eke kerd tamam o waxt yeno zanitene ke tariq dîyo piro. Tariq ke dîya piro dima ê çar zewcî yew ca de vindarnîne. Cor de paçêde sipeyo werteyê ci lone kerdayîn, erzîno înan ser. Sarê înan çaremîne a lone ra vêjîno tever. No qeyîde ê uza benê wa û birayî. (Ç6).

Nê melumatî ra yeno vînitene ke rayirvanîya Raya Heqî de misayîbênî waye û birayîya raye dana însanî. Binê Tariq Kewtene zî na birayênî ra pîya yena manayê sifte kerdene kamilênî. Prosesê kamilênîya Raya Heqî de wayîrê manayî bîyane yew kesî tenya bi hereket û rîtuellan nêbena bi qese û nîyaz zî bena.

No derheq de **Gulvangê** ke hetê manayî ra zîwanê komelî yenê qebulkerdene, ey hem yew însanî hem zî cematî, raye ra girê danê, nê gireyî zî kenê muhkem. Nê duayî verê komelî de dîne û bimbarek yenê qebulkerdene. Gulvangî hem nîyaz û rizalixênîya yew kesî hem zî yê cematî anê ra zîwan. Nê duayan de vero cêrayîşê Heqî, pêxamberî, Des û Di Îmaman, ewlîya û bimbarakanê raye esta. Gulvangî, çerçevyê îtîqadî de her mewzûyê heyatî ra gore yenê dîyane. Mîsale bîyane, merdene, more, loqme, qurban, çiralix ûêb. Pîr, Raya Heqî de xizmetê raye dano talivan, talivî zî xizmet ra dima zereyê xora ke çî vêreno ra ey kênê çiralix danê pîrî. Talivî, nê bawerîyê xo ra gore kenê. Pîr ke ame yew keye, o keye de cem ya zî sewbîna xizmetî yenê kerdene Talivî no xizmetî ra dime çiralix danê pîrî. Mûxûndî ra gore “Mîyanê şarî de nê ra pars zî yeno vatene, no qayde komel haydarê yewbînan vejîno poşt dano yewbînan.” (Mûxûndî, 2012: 113). Çiralix, pere ya zî hetê manayî ra çîyêde bîn beno. Çiralix mecburî nîyo labelê raye de muhîm o. Taliv wazeno ke xizmetê pîrî tal nêmano. No nîşanê hurmetê îtîqad û pîrî yo. Pîr, çiralixî bi gulvangî qebul keno. No qayde xizmet beno tamam. No rîtuell hem rizalixênîya Heqî hem zî yê qulî gêno verê çimî. Çiralix ke dîya, talivî pêro yenê têhet, bêçika linga raştta pîle anê ro bêçika pîla çepe ser, destê xoyê raştî kenê zereyê destê çepî, tay benê çewt û bava “Hîmet kerê.” vano û gulvang dano talivanê xo.

Gulvangê Çiralixî

Hala Hala, Hala

Heq loqmeyo ke şima danê qebul kero

Qeda û qalxanê şima kero

Şima xiravîye ra

Azê şima

Cirananê şima

Miletê şima pêrunê qorî kero

Defterê xo de nê xerê şima buniso

Çike danê ma, Olî Dîwan de qebul bo

Olî Dîwan şima rê wayîrenî bikero

Heq şima rê wayîrenî bikero (Ç11).

No gulvang, qebul bîyana çiralixê talivan ra gore dîno ci. Mîyanê gulvangî de, xêr waştene, muhefeze bîyane, bereket û teslîmîyetê Heqî esto. Çiralix, cem de wexto ke cem qedîyeno, talivî bînenê çewt, hard ra keleyê xo birnenê. Dima urzenê ra lew nanê ro pîr desta û çiralix danê ci. Tayê bavayî, çiralix dest ra nêgenê, no semed ra lêwe înan de nîno ro. Tayê pîrî çiralixî gînenê, tayê nêgenê labelê talivî ancîna kenê cevanê înan çike semedê berdawimîya xizmetanê raya çiralix muhîm o. Tayê bavayî qet qaytê çiralixî nêbenê çike diya ci, ci rê benê razî, çike ê zanenê ke çiralix, loqmeyê Raya Heqî yo. Gulvangî mîyanê rîtuellanê misayîbênî û cemî de zî cayêde muhîm gînenê. No semed ra nê gulvangî tenya nînenê manayê dua. Nê hetê manayî ra çatîyê erkanê raye yê ke bi fekkî ameyê meydan û dewam kenê ey ê. Nika no mîrasê edebîyatê fekkî ra çend nimûneyanê gulvangan de qayt kerdene herinde bena:

Gulvangê Tariqî

Çar lesê insanî yew pîrên de

Çar canê insanî yew rû de

Saadîya cem û cematî de

Na bonê ewlîyayî de

Kewtê binê tariqê îqrarîye

Xêrlî bo, Olî xêr kero

Jîyar û dîyarê ma Duzgin daîmî kero

Şima na raye ra morim nêkerê

Çewres Asparo Qir şima poseman nêkero

Loqmanê şima dergeyê jîyar û dîyanê ma de mor kero

Tariq tariqê Olî yo
Tariqê îqrarî yo
Tariqê misayivênî yo
Çewres Çimeyê Munzirî zero hîra şîma do
Çewres Çimeyê Munzirî xirave şîma ra durî bero
Olî xêrlî kero, Olî xêr bîyaro
Hala, hala (Dîkme, 2016: 74-75).

Gulvangê Misayivênî (Îqrar)

Hala, hala, hala
Ya murşîdî kamil
Ya dîwanê pîr û rayverî
Ya cem û cematê heqîye
Şîma pêro şayîdê serî yê
Raya şîma rayê ra barî ya
Na raye Raya Heqî ya
Îqrarî çiyêde delalî ya
Îqrarî ra dot dinya tarî ya
Çar canî yew rû de
Çar rûyî yew pirên de
Bi rindîye ameyê na keyber de
Dest serê şênî de
Çaro pakî ra
Zerro haştî ra
Verê xo çarno Heqîye
Dara mosimê pakî de
Meydanê Heqîye de
Dîwanê pîrî de
Cemê pîrî de, Olî Dîwan de
Vilê ma muye ra barî yo
Verê îqrarî de
Îqrar serverê serî yo

Nê roşîno nê zî erjîno
Îqrarî ra dot dinya tarî ya
Îqrarê şîma xêr bo Heqê xomete xêr kero
Qida û bela şîma ra durî bero

Jîyar û dîyarê ma şîma de heval bê
Xizir her waxt lêwê şîma de hazir û nazir bo
Des û di uzaxê Dêrsimî
Şîma bêpîr, bêrayver, nêkerê
Tenge de Çewres Asparo Qir
Derdê şîma de derman bo
Heq û Talayê xomete îqrarê şîma xêrlî kero
Binge muhkem kero
Dergeyê jîyaranê ma de mor kero
Hala, hala (Dîkme, 2016: 58-59).

Gulvangê Misayivênî

Misayivênîya şîma derg bo
Na raye rayêde pak a
Na raye de jur nêbeno
Na raye de xiravîye nêbena
Na raye raya Heqî ya
Na raye de Xizir hem to ra ver şono hem to ra dime yêno
Lazim o ke ti na raye de tim raşt vinderê
To ke misayivênî girê dê
Ti cêra ra zerarê xo vênena (Ç7).

Cemê misayîbênî de misayîbî pîren û tumano sipî kenê pay şonê meydanê Heqîye o wext bava gulvang dano înan. Eke ameyî çokan ser çunkil bî, bava ci ra pers keno “Şîma çiqase wext o ke yewbînî nas kenê, şîma çaremîna zewcî yewbînî ra razî ye, razi nîyê?” Înan rizalixênî ke dê yewbînan û wuşî ra, bava mîyanê înan de kemero sur (lako sur) girê dano. Reyna ke ameyî çokan ser, destê xo dano mîyanê înan ro, mor keno û dua dano ci. Bava îqrarê misayîbênî ra gore nesîhetan dano înan, na raye ra peyser gêrayîş çin o, eke şîma gêrayî ra çimê şîma benê kor, şîma benê felç, vano. Manayê misayîbênî giran a, no semed ra wazeno ke însanî, manayê ci bizanê û xizmetê misayîbênî zî raşt bikerê. Misayîbênî estûna hard û asmênî yena qebulkerdene mîyanê komelî de. Yew misayîb vêşan yew misayîb mird nêbeno. Misayîbî kewenê yew pîreno sipîyî, benê wa û birayî lazim o ke yewbînan rê wayîrênî bikerê.

Gulvanganê corenan ra ke nîya dîyeno yeno vînayene ke xususîyetê îqrarênîya misayîbênî ameya ra ziwan. Misayîbî verên de Bonê Ewliyayan de kewenê binê tariqî, çar zewcî uza benê waye û birayî. Gulvangê xo rayberê raye ra, huzurê cematî de gênê û êdî bi zero pak teslîmê Raya Heqî benê. Îqrarênîya înan duayê ke zîyar û dîyarî pêro dekerîne bi înan zî tesdîq benê labelê raye rê qebul kerdene tenya bi misayîbênî girê dayene tamam nêbena, îqrarênîya kerwayênî zî na babete de muhîm a. Îqrarênîya kerwayênî çî îfade kena û zereyê îtîqadî de cayê xo çik o, nika nêzdî ra ma qayt kenê, melumat danê.

2.2. Kerwayênî

Kerwayênî, goreyê mintiqayan ra bi nameyanê sey “kîrve”, “kîvra”, “kurve”, “kîvre”, “kîrv” zî yeno namekerdene (Yıldırım, 2011: 87). Mintiqaya Dêrsimî de na çekuye sey “kewra” bêro xebitnayene zî goreyê Çemî eslê na çekuye “kerwa” yo. Çem, sey nimûne fekê Dêrsimî ra çekuyanê “dewreş/dewrêş” û “kerwan/kewran” dano û vano mîyanê wextî de herfê “r” û “w” mîyanê qiseykerdişî de cayê înan bedilyayê (Çem, 2010: 66).

Goreyê ferheng kerwa, o keso ke heme mesrefanê domanê sunetî gêno xo ser, wextê sunetî de domanî keno virane, dest û vilê ey tepîşeno û heme cuye de domanî ser o nêzdîyê heqa pîyî de beno wayirê heq. (Kolektif, 2009: 1187). Goreyê Kudatî, kerwayênî yew sazîya merdimîya. Di keyeyî ke hetê ekonomîkî û sosyalkî ra yew pozîsyon der ê, yewê înan mesrefanê rîtuêlê sunetî gêno xo ser û kerwayênî wina virazîyena (Kudat, 2004: 11).

Kerwa, wextê sunetî de domanî keno virane, seba ke doman dej nêanco, hetkarîye keno û eynî wext de zî mesrefanê rîtuêlê sunetkerdişî tay bibo zî gêno xo ser. Kerwayênî mîyanê Kurdan de yew rayîrê merdimîye ya. Serekê keyeyo ke wazeno domanê xo sunet bikero, yew kesê wayirê statu ra kerwayê xo bîyayene wazeno. Kerwayênî tena merasîmê sunetî ra sînordar nîya. Kerwayî mîyanê komel de sewbîna gureyanê muhîman zî gênê xo ser. Haştîye nanê ro, zewejan de zî wezîfeyê mêmanan qebulkerdişî anê ca (Karadeniz, 2019: 140).

Kerwayênî îtîqadê Elewîyênî de sey misayîbênî îqrarêde giran a. Mîyanê di keyeyan de yena girê dayene. Huzurê pîr û cematî de girê dîyane raye ra gore sond

yeno wendene. No sond ra asan beno ke kerwayî mesulîyetê îtîqadî qebul kenê û heta pêynîya emrê xo bi qayîdanê xizmet û erkanî ra heyatê xo dewam kenê. Îqrarê kerwayênî tek û tenya nêdîno. Merdim bi birayê raya xo yanî bi misayîbê xo ra na îqrarênî girê dano. Kerwayênî, merdimî tenya Heqî ra nê komelî ra zî girê dana. No gure bimbarek yeno qebulkerdene û bi waştana merdimî nêrijîno. No gure tenya îxlalê dîn û exlaqî ke bî, qerarê murşîd û cematî ra rijîno. No waziyet ke ameya meydan kam ke îqrarê xo ra vêdo ra o mîyanê cematî ra erzîno teber û duşkin yeno qebulkerdene. No semed ra kerwayênî hereketanê însanî dekena yew nîzam û gureyanê însanî yê cematî tim ana ra însanî virî. Mîyanê Elewîyan de bawerîyê kerwayênî biratîya ke hetê manayî ra mîyanê Hz. Mihemed û Hz. Elî de nîya ro heta aye şona. Mîyanê înan de tenya zamayênî û mordemênî çin a. Ê yewbînan rê birayê raye yê. No semed ra îqrarîya kerwayênî zî modelê na biratîya dinya ya. Elewîyan de îqrarê kerwayênî ke dîya, no gure yeno ra vîrê însanî û dewamîya kerwayênî zî raya pêxamberî rê munasîp yeno vînitene.

Doman ke ameyo sunetkerdene, semedê domanî kerwa çinîno we. Kerwa hem wayîrê melumatê îtîqadî bîyana lajekî de hem zî gureyanê komelî musayena lajekî de lêwê ey de ca gêno. No semed ra sunet tenya hetê bîyolojîkî ra dora aver şîyana domanî nîya. Mîyanê şarî de girê mesulîyetê xo bi îtîqadê komelî zî bi kerwayênî nîno ro. Tarîxê kerwayênî heta Îbrahîm pêxamberî şono çike sunet wextê ey ra mendo. Gureyê kerwayênî domantîye de erzîno û heta peynîya emrê merdimî dewam keno. Kesê ke mîyanê xo de gireyê gonî çin a mîyanê înan de kerwayênî girê dîna labelê no, gireyê wêretîye ra gireyêde muhkem yeno qebulkerdene. Keyeyê ke mabeynê înan de kerwayênî virazîyaya êdî yewbînan reyde nêşkenê bizewicê, mabeynê înan de zewac qedexe beno û eke zewac bibo zî no gure guneyêko gird yeno qebulkerdene (Çem, 2010: 67). “Ewladê raye bîyane” û “Birayê raye bîyane” hetê manayî ra xususiyê nê gireyî îfade kenê. Mıntıqa Dêrsimî ra çimeyê ma yê fekkî zî derheqê kerwayênî de nînan ano ra ziwan:

Raya Heqî de kewrayênî esta. Kewrayênî camêrdî gîre danê. Kewra lajekî keno virana xo pêgeno labelê tenya semedê nê ra kewra nêbeno. Manayê îqrarênîya kewrayênî ma de zaf xorîn a. Îgrar birayî ra raver yêno. Kewrayî pirozine girewta ver bi mihemedî (tîjî) sond werdo. Werteyê handê miletî, cem û cematî de cayê xo girewto lajek kerdo virana xo lajek sunet kerdo. Zereyê Pirozina

Mihemedî de des û di qurîşî, des û di nunê germî û hîrê tenî momî estê. Pirozina Mihemedî ke nê ro, raver silawete anê we, silawete ra têpîya kewrayê lajekî, lajêkî keno virana xo dîma lajekî sunet kenê. (Ç6).

Neqlkerdena no melumatî ra zî yeno vînitene ke Raya Heqî de manayê kerwayênî û qîymetê xo zaf xorîn o. Kerwayênî bi heskerdîş û rizalixênî yena ronayene. Kerwayênî de ke hîrê rêyî silawete ameyê wendene kerwa nîşeno ro lajekî keno virana xo û sunetkerdox lajekî sunet keno. Des û di qurîşê ke zereyê pirozine der ê, o wext înan zî pîyê lajekî dano kerwayê lajekî. Nê des û di qurîşî, Des û Di Îmaman sembolîze kenê. Meymanê ke ameyê kerwayênî ê zî pere erzêne zereyê pirozine, nê pereyî danê sunetkerdoxî. Nanê ke zereyê pirozine der ê, ey nanî zî benê leteyî û danê meymanan. Nîyazê ke meymanan reyde ardê ey zî uza vila benê.

Wextê kerwayênî de yew keye, nê des û di qurîşan dano keyeyê bînî. Raya Heqî de kerwa birayî ra raver yeno qebulkerdene û kerwa kerwayî ra nêmiradîno, yewbînan rê dişmenenî nêkenê û mîyanê kerwayan de hawt nesîl zewac nêbeno no hem zaf xirab o hem zî gunayêde girs yeno qebulkerdene. Sey vatena kamilanê Raya Heqî lazim o ke raye bêro zanitene û raşt biramîyo. Nê qayîdeyî pêro Raya Heqî kenê roştî. Îtîqadê Raya Heqî de doman (lajek) ke sunet kerd kerwayênî girê dîna, kerwayênî mîyanê camêrdan de girê dîna labelê cênîya kerwayî zî kerwa ya. Gulvangî Raya Heqî de heme mewzûyan ser o yenê dîyane, wexto ke kerwayênî ameyê girê dîyane zî pîr nê gulvangan dano:

Gulvangê Kewrayênî

Hala hala, hala hala, hala hala

Minete qomî ra bo

Hîmet Olî ra bo

Xizir perran rake na domanan sera

Comerd, ma morim nêke rizkê xo ra

Duzginê Kemerî îqrarê şima xêr kero

Keder û îlayîye nêdo

Çewres Çimeyê Munzirî xafilan şima ra durî bero.

Xizirê Gavanê Çetinî emro derg şima do

Xêrlî bo, Heqê Xomete xêr kero

Hala, hala (Dîkme, 2016: 25-26).

Gulvangî ra zî aseno ke pîr tim rindîye û rindekiya nê lajêkî wazeno Heqî ra û zîyaran dîyaran ra zî xêr kerdena na îqrarênî wazeno.

Gulvangê Kewrayênî (Pirozina Mihemedî)

Hala, hala, hala

Adem û Hawa ra mendo na zurêt

Hazretî Musayî ci ra vato sunet

Mehemed Mistefayî kerdo adet

Adem û çar pêyxamberan rê silawete

Mineta ma qomî ra, himet Olî ra

Xizir perran rake na domanan sera

Comerd ma morim nêke sîlara xo ra

Wayîrê jîyar û dîyaran ma nêde derd û bela ra

Na tore no ro pêyxamberî

Ma rê kerdo miqerem pîr û rayverî

Corû sist nêke bendê îqrarî

Îqrarî ra dot dinya bena tarî

Îqrarî rê hûrmet, îqrarî rê sedeqat

Hîrê sêy û şêştî û şeş pêyxamberan rê silawete

Ma verê xo çarno ra Olî Dîwanî

Eve zerrewêşîye Olî Dîwanî rê veng da

Çewres Asporê Qirî vengê ma hesna

Şikir be ey bo, ma rê na az birna ra, rusna

Îqrarî rê hûrmet, îqrarî rê sedeqat

Çewres Asporê Qelxêran rê silawete

Dîwan ra ma rê ameyê sewda ramanî

Va ke Heqî bizanê der û cîranî

Heqî ra rayverî yêna heqa cîranî

Pêdakerdoxê cande û cîhanî rê silawete

Wayîrî pêda kerdo cîhan adirî ra

Can do ci awe ra, cemal zî xo ra

Mezgê însanî der a kiramete û bera

Heme canî rê ferz o îqrar û kewra

Meremetanê ey rê sedeqat

Pêdakerdoxê canî rê û cîhanî rê silawete

Qilawuzê wayirî, mor û sûr û şîyayî
Xiziro Kal, sayê ko û deryayî
Des û di uzaxî meknan rê ewlayî
Emegê na qomî nêberê zayî
Îqrarî rê hûrmet, îqrarî rê sedeqat
Wayîrê mekan û hewsan rê silawete
Îqrarê talivî ameyê Kalmemê Suri
Mekanê pîrî de Kureyşê Kurî
Sereyê destî de Bavamansûrî
Wayîrê hazuru ra nêkuyê durî
Îqrarî rê hûrmet, îqrarî rê sedeqat

Kalmemî rê, Kureyşî rê Mansurî rê silawete
Olî hard û asmên kerdo sama
Qomê ma pê na sama biyo sa
Ma xonça îqrarî arda na meydanî
Pêyxamber û ewlayî bêrê hewarê ma
Îqrarî rê hûrmet, îqrarî rê sedeqat
Wayîrê hard û asmênî Olî (Heqî) rê silawete
Mansur wuşt ra ver bi Kureyşî şî
Nîyada ke bimbarek nîsto ro heşî
Mansurî veng kerd ro viraştê dêşî
Dês bîye raşt, şî ver bi Kureyşî
Talivênî rê hûrmet, îqrarî rê hûrmet
Rayverî rê, pîrî rê, murşîdî rê silawete
Vengê pîrî şîwan o, sono Sêwazî
Gulvang erzeno kaleka Maraşî
Xamî nêcêno hardê Malatya û Xarpêtî
Çewlig, Varto, Gola Xampêrtî
Erzingan, Erzirom û Baxire de kirametî
Kirameta jîyar û dewresanê ma rê silawete

Wayîrê bereketî, Xaskare, Buyere û Jêle
Ci rê minete bikerê, qomî rê biwazê xêre

Welatê Dêrsimî de serverê serî
Sultan Bava, Munzir û Duzginê Kemerî
Îtiqat û îmanî rê hûrmet
Jîyanê welatê ma rê û Duzginî rê silawete
Corû nêdaznê tavîyat û canî
Bêrê comerdîye hews û mekanî

Heqî bizanê der û cîranî
Qida û qûsirê perjî eve nîyaz û qirvanî
Mehemedê werteyê asmênî rê
Asma Olî rê silawete
Ya Heqê homete na duwayanê ma qebul ke

Ya Îmam Hesênê Kervelayî
Xatirê sarê Îmam Wuşênî sane
Xatirê îtiqatê Îmam Zeynel Abidînî sane
Ya Îmam Mehemed Baqir na duwayanê ma bere xurendî rasne
Îmam Caferî Sadiq kerem to ra bo
Îmam Musa-yî Kazim xêr kero
Îmam Ali Riza soxin xêr bîyaro
Îmam Mehemed Taqî xafilan ci ra durî bero
Îmam Alî-yûl Naqî xane şên kero
Ya Îmam Hasan-ûl Askarî keşî bêîtiqat nêkero
Ya Îmam-i Mehdî bi xêriya xo bêro homete
Na kewranîya şima
Duwayanê pîr û rayveranê ma ra bîneqeqşîyo
Xêrlî bo, Heq bi xêr kero
Hala, hala (Dikme, 2016: 27-30).

Des û Di îmamî Heqîye temsil kenê. Gulvangê Pîrozina Mihemedî (tijî) ra zî aseno ke yew bi yew ca dîyo nameyanê înan. Nameyê Des û Di Îmaman: 1- Îmam Elî, 2- Îmam Hesên, 3- Îmam Wuşên, 4- Îmam Zeynel Abîdîn, 5- Îmam Mihemed Baqir, 6- Îmam Caferî Sadîk, 7- Îmam Musaî Kazim, 8- Îmam Alî Riza, 9- Îmam Takî, 10- Îmam Alî Nakî, 11- Îmam Hesên-ûl Askerî, 12- Îmam Mihemed Mehdî. Kerwayênî de Hz. Mihemedî rê, Des û Di Îmaman rê zî hurmet yena kerdene. Kerwayênî de yew bîyayena Heq-Mihemed-Elî zî mor bona û îqrar dîno Ehl-î Beytî.

Kerwayênî sazîya ke muhkem a, bi raya îtîqadî însanî komelî ra girê dana. No girê tenya mîyanê însanî de nêmaneno bi mekanaanê bimbarekan zî tenena beno muhkem. Nê mekanaanê bimbarekan ra ma heto cêren de ca danê zîyaran.

2.3. Zîyarî

Zîyarî sey "emanetê muqeddesî" yenê zanayene. Zîyaran ser o yeno bawerkerdene ke qewetê înan yê metafîzîkî esto. Nê zîyarî hetê ocaxan ra yenê seveknayene û yê ke zîyaran seveknênê bawer kenê ke qewetê înan yê mîstîk-efsûnî estê. Zîyarî, hetê ferdî û komelkî ra cuye de sey temsîlkarê "dinyaya batinî" yenê qebulkerdene (Çakmak, 2013: 171-176).

Ziwanê Dêrsim û erdê înan bimbarek yeno hesibnayene. Sey Xizir, Bava Duzgun, Bava Goşkar, Kureyş, cayan ra sey Çemê Munzurî û Hardê Dewrêşî û çîyan ra sey tîj û adir muqedes yenê qebulkerdiş û înan rê dua û îbadet yeno kerdene. Çend mîyanê Elewîyan de zîyaran rê qurbandayîş bibo zî goreyê Dağılmayî mîyanê Kirmancanê sunîyan de zî seba zîyaran û zîyaretan ser o qurbandayîş est o (Dağılma, 2022: 166). Yewna manaya zîyar zî "cayêk muqeddes" o Mabeynê mintiqayanê Elewîyan de tewr zaf zîyarî mintiqaya Dêrsimî de estê. Zîyarî, goreyê dereceyê tesîrê manewîyê înan yenê etudkerdene. Mîyanê şarî de sey zîyaret yenê zanayene û hûmarê înan bi hezaran îfade beno. Gültekin înan hetê senînîye ra sey mezele û mekanê tebîî, (Gültekin, 2016: 54-57) Çem zî zîyaran hetê ko, kemer, dare û awe ra kategorîze keno (Çem, 2010: 73-78).

Raya Heqî de zîyarî sey cayanê bînan nîyê ey merkezê îtîqadî yê û bimbarek ê. Nê zîyarî zêde ya mekanêde yew dewresî, ewlîya û yê pîrî yê. Zîyarî xozan de, gilê koyî ra, çimayê awe de ya zî game de benê. Şîyayeneyê zîyar zî tenya nîno manayê reca û minet kerdene. Zîyaret kerdena zîyaran, pîyana însanî bi komelî û yê vizêrî candeyî gêna. Zîyaran qet kes tenya nêşono, benê top pêro pîya yew raye de şonê zîyaran ser. Duayî, gulvangî, na mekanaanê bimbarekan de yew rêye de bi pîr dînê însanê ke pîya şonê uza. No zî keno eşkera ke zîyarî cayê îtîqadê komelî yê ke pêro pîya rîtuellanê xo anê ca ey ca yê. Nê zîyaren de zî şar tayê rîtuellan ano ca. Nê rîtuellan ra tayê na yê: Kemeran nîjnenê, awe verdanê de, çila finê ra ci, loqme kenê vila danê. Bi nînan însan ruhê xo keno pak û teslîmîyetê xo bi îtîqadê xo ano. Goreyê

Kaplanî “Zîyarî cayê ke munasebetê însan bi Heqî û komelî danê kerdênê nîşanê ey cayan ê.” (Kaplan, 2018: 91). No derheq de Tatar zî nînan vano: “Nê mekanî sistemê îtîqadê Elewîyênî de bimbarekênîya zîyaran kenê asan.” (Tatar, 2020: 137). Îtîqadê Raya Heqî de nê fikran ra zî aseno ke mefhûmê zîyaran zaf manîdar o û pêsero zaf manayî înan estê.

Dêrsimî de zaf cayan de zîyarî estê. Dêrsimijî bi nê zîyaran û dîyaran bawerîyê xo anê. No semed ra mîyanê şarî de hardê Dêrsimî rê “Hardo Dewres” yeno vatene. Çike zîyarê Dêrsimijan yew çem, yew ko, yew dare, yew kemere bena. Koyê Duzgin Bavayî, Gola Buyere, Hênîyo Pîl, Çimeyê Munzur Bavayî, Linga Duldile, Koyê Qoşanî ûêb. Manayê nê zîyaran mîyanê şarî de zaf berz o çike şar şono nînan ser o qurban sere birneno, nîyaz beno, rîca û minet keno, bervenno jîveno, rindîye û rindekîye wazeno. Xirabîye û neqîye zî der û dore xo ra bi hîkmetê nê zîyaran berz bo wazeno. Dêrsimijî bi zîyaran bawerîye kenê çike înan ra gore Heq nê zîyaran de aseno. Hîkmetî Heqî ra gore şar xo erzeno zîmeta zîyaran. Zîyarî tebîet der ê, înan ra tayê nê serranê pêyenan de binê bendan de mendî no semed ra şar îtîqadê xo ra visîya. No mîyanê şarî de hetê kultur û îtîqadî ra kêmasîye peyda keno. Ziwan nêgurîno beno vîndî. Goreyê kamilanê raye “Îtîqad û kulturê Raya Heqî ziwan der o.” ziwan ke bîye vîndî îtîqad û kultur zî darîno we. Bawerîya Raya Heqî de zîyar û dîyarî zaf ê, nînan ra sewbîna zî **Nîşanê Zîyaranî** estê. Derheqê Nîşanê Zîyaran de çimeyê kesî nînan ano ra ziwan:

Nîşanê jîyaran tenya bi destê pîr û rayverî nîno ro. Misale pîr ver bi Kalo Sipeyî ya zî ver bi Baxira Sipîye nîşanê tikmiş keno û uza înda beno nîşanê jîyare. Yew kes ke nêweş bî, kokim bi bese nêkerd şêro jîyare ser, bi na qeyîde jîyare yena nêzdîyê ey, o zî jîyare ro nîyaz beno. Newsî, kokimî û nê yê ke nêşkîne şêrê cayo durî de jîyare ser, ê zî no îtîqatî ra morim nêmanenê. Ê zî ver bi bimberekî nîyaz û qirvananê xo kenê vila. Waxto ke nîyaz û qirvanî bî vilayî o waxt nameyanê jîyaran ra vila benê. Kalo Sipe hetê Şampaşa Qeredewren* der o. Uza yew dîyar o. Uza nîşan esto. Şar zaf şono uza, nîyaz û qirvananê xo keno vila labelê Kalo Sipe tenya yew ca de nîyo. Di hîrê cayanê bînan de zî esto. Hetê dewanê Dêrsimî de nameyê Kalê Sipeyî ra nîşanî zaf estê. (Ç6).

* Yew dewa Pilemorî ya.

Melumatê neqlkerdoxê ma ra zî aseno ke Dêrsim de tayê xususiyetê Raya Heqî estê. Nînan ra yew zî keso ke bawerîyê xo bi zîyaran esto labelê qewetê xo bi şîyayena zîyaranî çin o, îtîqad na babete de ey rê yew çare peyda kena. Bi destê kamilan nîşanê zîyaren nîno ro û çare yeno dîyane. Nê mekanaanê bimbarekan ra teverik yeno girewtene. Teverik heme çîyo ke zîyare ra yeno girewtene nameyê ey o. Teveriko ke ameyo girewtene benê keyeyî de estûna teverikan ra darde kenê. Roja ênî verê înan de çileyî yenê ra ci fîyane, duayî wanîyenê ver de û bi ci însanî keleyê xo birnenê. Zereyê yew keyeyî de nê teverikan ra sewbîna zî zîyar esta a zî yew dara û bimbarek a. Îtîqadê Raya Heqî ya Dêrsimijan de mefhûmê **Zîyarî Vetene** zî esto. Zîyarî Vetene aşma Xizirî de bona û na babete de zî çimeyî kesî nînan neql keno:

Ma de hîrê tenî jîyarî estê. Jîyara yewine uşîr a û derg a. Jîyara bîne savok a, savoke leteyê uşîre ya. Yewna zî qevde esta. Qevde zî zereyê destê însanî ra tenena girs a. Waxtê Jîyar Vetene de pîr û bavayî şonê. Uza tamir gênê veng a Heqî danê. Mîyanê înan ra yew pîr urzeno ra şono ke ustina ke jîyare ci ra darde kerdîya uza ra jîyare bîya ro war, pîrenan sera bikero labelê bese nêkeno çike jîyare heme bavayan dest nîna. Dima yewna pîr şono û bi na tore jîyare anê war. Jîyare sey baston a, kilmek a zaf derg nîya. Pîr aye ano lêyî ser, new pirênî pira rê. Her pirênî zî rengê xo zewbîna yo. Pirênan yew bi yew bi duwa û gulvangan ci ra keno, têlêwe de nano ro çike pirênê ke jîyare ra yê, ey yew serre pira manenê. Serra bîne pirênî ci rê newe derzîne. Bava zereyê lêyêde girs de awe keno piro cor de heta cêr dest keno pira şûno. Awe ke kerdê jîyare ro na rêy zî nê yê ke ameyê misayivênî semedê înan tariq dîno piro. Tariq ke dîya piro awa ke lêyî der a heme kesî uza ra awe gêno tayê şimenê tayê zî nîyazê xo cinenê ti ro têt benê keyeyê xo. Wazenê ke kes bêbare nêmano. (Ç6)

No melumatî ra ma vînenê ke Raya Heqî de zîyaran de loqme û nîyazî vila benê, eyê ke o wext uza cematî de yenê dîyane, ey qedeyê xo gênê labelê zereyê keyeyî ra kesê ke nêşîyê orteyê cematî de nîyê ancîna zî sava ey kesan qede û loqmeyî yenê girewtene çike eyê ke nîyamê cematî heqa înan zî uza esta, yena qebulkerdene. Raya Heqî de nê ra “Kes bêbare nêmano” yeno vatene. Zîyar Vetene de sewbîna çiyê esto. Bawerîyê kesî ke bi zîyar bi wextê pîrenî ra vetene de heme kes goreyê zereyê xo aye yewna tewir de vînenê. Bi vatena kamilanê raye, tayê mîrçikî vînenê tayê morî vînenê, tayê pêşkîra sipîya dormeyê xo neqesîyaye vînenê. Tayê zî bawerîyê xo bi zîyare û wayîrê wayîran ke çin o, ê zî qet towa nêvînenê, çimanê înan

ra tek û tenya yew uşîre asena. Peynîye de pîrenî danê zîyare ro û ancîna a estûne ra yena darde kerdene labelê Raya Heqî de lazim o ke zîyarî her serre bêre vetene.

Zîyarî tebîet de mekanê şîfa, dua û ruhê xo pakerdene yê. Însani nê meknan de nîyaz benê û loqme vila kenê, çila finê ra ci. Munasebetê insanî bi tebîetî tenya zîyaran ra gore nîyo. Sewbîna rîtuêlî zî yenê dîyane. Bi nê rîtuêlan mîyanê insanî û tebîetî de girê nîno ro, munasebetê insanî bi tebîetî tayêna beno xorîn. **Şilane Wuntene û La Girê Dayene** zî nê fikrî ra gore ameyê meydan. Sey zîyaran nê rîtuêlan de zî tebîet mîyankariye keno. Rîtuêlê şilane de insan nêweşîye, tengîye, xirabîye ra gore wuncîno şilane û goreyê bawerîyî tengîya xo ra xelesîyeno ra. Rîtuêl de pîr bi qiseyanê bimbarekan dua keno. Bi no qayde mola ke tebîet ra yena girewtene bi aya hetê bawerîyî ra pakênî bena. Rîtuêlê La Girê Dayene zî şîyo ro nê rîtuêlî. No rîtuêl de zî karê “girê dîyane” yeno kerdene. No gire keso ke tengîye der o, nêweş o nameyê ey ra beno. Girê êştina layî semedê dûrî girewtena xirabîye, tengîye û waştina weşîyê û rindekîye ya. Her di rîtuêlan de zî çîyo ke tebîet ra yeno girewtene “mola şilane, la” bi mîyankariya înan dua û nîyaz yeno kerdene. Sey zîyaran nê rîtuêlan de zî merdim tenya nêno dîyane zêde keye ra insanî benê ya zî bi cemat yenê kerdene. Bi no qayde zî pêro pîyayênî bena eşkera. Sey zîyaran rîtuêlê Şilane Wuntene û La Girê Dayene zî tezahurê gureyê bawerîyî yo ke tebîet de nîno ro tezahurê ey o. No gure de heto cêren de ca dîno neql û tetbîqê rîtuêlanê Şilane Wuntene û La Girê Dayene.

Şilane Raya Heqî de bimbarek yena qebulkerdene. Dara şilane ra yew gil (mole) yeno girewtene û merdim ancîyayeno aye ro labelê heme kes dara şilane nêbirneno, nîyano kesî nêwunceno ti ro çike bi bawerî lazim o ke ocaxzade yew pîr bo. Xususî nê rîtuêlî pîrê Kudijan anê ca. Pîr şilane ra yew gil (mole) birneno, ano û merdimo ke nêweş o, yan zî tengîye der o ey anteno ti ro. Şilane ke antê yew kesî ro pîr zîyar û dîyarê ke estê nameyê înan dekêrneno, înan ra çareyê nêweşîye de rêştene wazeno. No semed ra şilane nêwezîyena hard. Pîr aye zereyê destê xo de şikneno keno hurdî dima yew kes la ra girê dano û zereyê keyeyî de cayêde berz de dano we. Amancê no rîtuêlî nê yê: Nêweşîye, neheqîye, xirabîye der û dorê merdimî ra dûrî bo, hîr û bereketê zereyê keyeyê xo daîm bo. Na babete de neqlkerdoxê ma nînan ano ra ziwan:

La Gîre Dayene û Şîlan Wuntene de Kudijî* namdar ê. Alîyê Kudijî kalikê Kudijan o û linge ra nêmezet o. Pîr û rayveran ra gore waxto ke mîyanê îtiqatî de jîyarî bare biyê, o semedê kudenîya xo bese nêkerdo, nêşîyo nêreşto ci, kewto herey labelê en peynîye de şîyo rêşto înan û ocaxzadenîya xo arda ra ziwan. Uza bi kamilanê raye gureyê Şîlan Wuntene û La Girê Dayene dîya ey. Rîtuêlê Şîlan Wuntene de pîr dara şilane ra tenê molêde terne birneno, ano û orteyê ci qilaşneno ra bi kardî. Na het û hetê ci layêde şîya ra girê dano û hîrê rêy sey tekerlekî merdimî ro cor de heta cêr wunceno. A deqa de jîyar û dîyaran dekêrneno dima pîr aye şikneno layêde şîya ra girê dano merdimê gêno beno keno verê çerangî ra. (Ç6).

No melumatî ra yeno fehmkerdene ke îtîqadê Raya Heqî de yê her ocaxe yew gureyêde xo esto mîyanê komelî de anê ca. Kudijî zî ezbeta Kureyşan ê. Ê Şîlane Wuntene de namdar ê. No rîtuêlî ra ma vînenê ke tebîetî ra çîyo ke yeno girewtene o hetê manayî ra şîfa dano însanî û ruhê însanî rê rind yeno. Hem zî hetê bimbarekênîya ey ra însan bawerîyê ey keno ke o, însanî her ca de sevekneno. Ancîna rîtuêlanê Raya Heqî ra sewbîna rîtuêl zî **La Girê Dayene** yo. Sey Şîlane Wuntene no rîtuêlî de zî pîrê Kudan namdar ê. La semedê weşîye yeno girêdayene. Yew kes ke tengîye der o ey rê yeno girêdayene ke tenga xo ci ra dûrî bo. Ancîna merdim ke bîye nêweş pîrî ra La Girê Dayene rîca keno ke nêweşîya xo biqedîyo, weşîye û rindîyê ey rê bêro. Psikolojîyê însanî ke bîye xirabe, pîr însanî rê La Girê Dano ke sevîrê însanî ya bo, ting û tarîya ke ser o nîjîya a ey ra dûrî kuyo. Wexto ke la amey girê dayene pîr nameyê merdimî dekêrneno û duayan waneno ey ser o. La de çîyo ke yeno fehmkerdene no yo: La mîyanê merdimî û bimbaraken de sey yew girê yeno qebulkerdene. No semed ra bi “La Girê Dayene” bawerîyê şîfa dîyane peyda bîyo. La yo ke destê pîrî ra ameyo girêdayene merdim, ê layî ya xo ser o gêno, xo de fetelneno ya zî keyeyê xo de cayêde xususîyet de dano we. Merdim nê layî heta ke bibo ya sevekneno. Wexto ke girê biba ya o wext zî yeno bawerîye kerdene ke meqsedê nê layî ameyo ca. No derheq de ropurtajkerdoxê ma nînan ano ra ziwan: “Goreyê pîran kamilê ke vengê Heqî danê û ocaxzade yê, ê pêro la girê danê. Layo sipî û layo sîr, cêbê heme bavayan de yeno dîyane. Sey Bava Kudijî heme bavayî di rengan de la cêbê xo ra vejenê û waştina merdimî ra gore qaytê ci benê. Qayt bîyayena layî ra dima nîyaz pojîno û ver bi Mihemedî yeno vilakerdene.” (Ç6).

* Ocaxa Kureyşan ra yê. Ezbeta Kureyşan ê, La Girê Dayene û Şîlan Wuntene de namdar ê.

Rîtuêlê Şilane Wuntene yan zî La Girê Dayene tenya amancê dermanî û insanî seveknayîşî nêyanê ca. Vîrê komelî candey girewtene zî hetê îtîqadî ra amancêde bîn o. Ma vînenê ke raştîya ke pê nê rîtuêlan de ca gêna, a waştene dewamîya gireyê ewro û vizêrî ya. Na babete de **Pîr û Kalîkî** zî mîyanê ewroyî û vizêrî de gureyê yew pirdî anê ca. Raya Heqî tenya dormeyê rîtuêlan, meknan û sembolanê bimbareken de tewir nêgena. A vîrê komelî ra zî demê xo gêna çike komel bi vîrê xo Raya Heqî vizêrî ra kirişneno ano resneno na roje. Vîrê komelî Raya Heqî heme cayanê heyatî de domneno. Pîr û kalîkî no semedî ra mîyanê Raya Heqî de zaf cayêde muhîm gêne çike ê bi xo vîrê komelî yê. Ziwan, kultur îtîqad heme çî bi înan vizêrî ra yeno na roje. Ê rayê rê roşnvîr ê, rayber ê, zanaye yê. Esasê îtîqadê Raya Heqî de heqîqet û pakênîya exlaq o ke azê vizêrî ra derbazê na roje bîyo, o esto. Neqlkerdena roportajkerdoxê ma ra gore “Ê zûr nêkenê, sîyaset werteyê raye nêkenê, ê tenya budelayê wayîrê xo yê. Ê pîr û talivê xo ra ke çî musayî, îqrar û misayîbî xo ra ke çî musayî tenya ey qîsey kenê.” (Ç6). Nê fikrî ra yeno fehmkerdene ke mîyanê her di hetan de hurmet û gureyê manayî esto. Pîr talivanê xo zîyaret keno, talivî zî ci rê hurmet kenê. Pîr xona ke talivan nêameyo xeverê ruşnîna ci rê ke pîr yeno. No zîyaret xususî zimistan wextê Rojeyê Xizirî de beno û semedê komelî manayêde xorîn kirişneno. Roja ke pîr şono talivan, talivî vare ro rêçê kenê ya ver bi ci xêyle ca şonê, destanê ey ro keleyê xo birnenê û bi hurmet selam danê ci dima pêro pîya gêrenê ra. Goreyê Raya Heqî ver bi pîrî şîyayene tenya yew rîtuêl nîyo zere û can ra bawer bîyayena komelî û hurmeta komelî ya ke pîrî rê esta aye zî keno eşkera. Çimeyê kesî ra gore “Pîr wexto ke ameyo dewe, dewe de kamilo ke rî sipî yo û mîyanê cematî de hurmet vînenê xususî keyeyê ey de beno meyman. Pîr no keye de yew roje maneno û meseleyê ke dewe de peyda bîye înan pêrin sorgu sewal yanî “hekîr nekîr” keno. Pîr no ca de wazeno ke edelet bîya ro ca. No semed ra goş nano ro her di hetan ser û qerarê xo dano.” (Ç6). Nê ra yeno fehmkerdene ke pîr goreyê nê hereketê xo zî meqsedê xo yê edeletî ano ca.

Îtîqadê Raya Heqî de hewşî zî estê, hewşî tenya merdimê ke mirenê kewenê ci aye cayî nîyê. Mekanê bimbarekê ke duayî, qurbanî benê, loqmeyî dîyane uza yê. Nê hewşî, murşîd, pîr, ewlîya yan zî kesê ke bimbarek yenê qebulkerdene xelata înan kirêşnenê û cuya şarî de gureyê yew sitargehî vînenê. Hewşî cayê bimbarekê ke vîrê

komelî, dewamîya îtîqadî û kamîya kulturî îfade kenê aye ca yê. Neqlkerdena çimeyê kesî ra gore: “Kamilê ke hewşê xo, dewa înan der ê, zaf kamilê pak ê çike Heq înan rê o cayo muhîm kerdo nesîb. Eke qalê ey hewşan beno awa ke şona, vindena. Hewşê Mamud Xanî, Zîyara Qoşanî, Zîyara Baxire ûêb. dewa înan der ê. (Ç9). Hewşê Mamud Xanî, nimûneyê îtîqadî yo ke bîyo mekan o yo. Heto cêren de ca dîyeno çend mekanaanê bimbarekan.

2.3.1. Hewşê Mamud Xanî

Mamud Xan dewresêde Qizilbelij o, Mamud Xan şono talivanê xo Gimgim, Erzirom, Erzîngan xêylê cayan ra gêreno labelê peyser yeno dewa Konarli ya ke Tercanî ra girêdayeya uza mekanê xo girê dano. Konarli de şono heqîya xo, hewşê xo zî uza yo. Mamud Xan bi dewresê Qizilbelijan û Pîrê Xanikan merdimê yewbînan ê (Ç9). Derheqê nê mewzûyan de çimeyê ma yê fekkî nînan ano ra zîwan:

Rojê yew çuçike kewena zereyê keyeyê kalikê xo, pîyê xo a çuçike perreno, çuçike şona kewena binê aldanî. Kalikê xo peşewe hewnê vînenê, şodir wurzeno ra veng lajê xo dano vano “Qaytê ti cayîl a, vîzer ti kewta ra a çuçika Heqî dima, pernê, a gorgeçina Xizirî ya, şande kewtê hewnê mi.” Şodir wurzenê ra, ferq kenê ke ustina teverikan kewta keyeyê xo. Yew dar a, sey çila ya, rîyê xo sayê ke boyaxin o, bereqîna. Kalikê xo qirvane sare birneno dima dost zî, dişmen zî yeno keyeyê ci labelê merdimo ke bi qelvo pak yeno şîfa vînenê, merdimo ke bi qelvo xiravin yeno o zî belayê xo vînenê. Keyeyê înan rê “keyeyê Wusif Axayî, keyeyê Meymanê Axayê Wusif Axayî” yeno vatene. Kalikê xo pîyê feqir û fiqera yo. Kam ke zor der o, tenge der o, înan rê pîyênî keno. Înamê xo bi îtiqatê xo zaf o. Nameyê bavayî, pîrî ya zî jîyaran ke vêrd ra “Awa ke şona, a vindena”. Rojê Mamud Xan dilqê yew şûyanî de yeno keyeyê înan ra pirç wazeno, a deqa de şarê keyeyî malî perjneno, kalikê xo, pîrika xo ra vano ke “Esmâ nê feqirî bere, zere de meyman ke, ez malî perjnena yêna zere.” Pîrike şona ci rê bizekê sare birnena, ey rê kena soxîş. Kalik pirç keno hazir şono zere. Feqirî de mobet keno û ci ra vano: “Zereyê mi ra to ra bava vatene yêna.” Feqir zî vano: “Lajê mi çira mi ra bava vana?” Kalik “zereyê mi ra hîn yêno” vano. Mamud Xan: “Ez dilqê yew feqirî de ameya labelê ti hîn vêjîya ke ez zaf cayan ra fetelîya, ameya labelê mi sey to yew merdim nêdî.” Mamud Xan şono hetê Çêrme û Arnesî. Kalik, ci rê tayê çî bar keno, yew bize û mîye zî dano ci. Hîrê astoran têy keno raye. Mamud Xan şono yew roje ra dima pêyser gêreno ra yeno nînan vano: “Mi to ra zewbîna yew merdimo ke zere û can ra wayîrê îtiqatî yo nêdî. Ez gulvangêde henen dana to ke mêşte wurzena ra yew dara xuşke kewena

keyeyê to, nîya sey hênî varnena to ro.” Kalikê xo, Mamud Xanî ra gulvang gêno, domananê xo ra zî vano: “Ma duaya xo cayêde henen ra girewta ke meymanê Wusif Axayî keyeyê ma de biyo meyman.” (Ç9).

Na mesela ra yeno vînayene ke sîstemê îtîqadê Dêrsimî de hewş û zîyarî tenya bi fizikî mekanê bimbarekî nîyê hetê manayî ra zî merkezê îtîqadî yê, unsurê vîrê komelî zî nê meknan der ê. Qilafetê feqirî de ameyana Mamud Xanî, Xizirî ano ra vîrê însanî. Îtîqadê Dêrsimî de Xizir qilafetê feqirî de û halê xo de sey merdimêk xerîb aseno. No qayde keye ameyeyê Mamud Xanî û pirç waştene ey ra yeno fehmkerdene ke no îmtîhanê talivî yo, talivî senceno. Zere û can ra meyman qebulkerdena kalik û pîrike, soxîş û xizmetkerdişê ey bereqê îtîqadê Raya Heqî yo ke qîymet dano meyman û meymaniye o yo. Hewn de vînîtena gorgeçîne zî bena nîşanê estbîyayena Xizirî û rizalixênîya ey. Şodir zereyê keyeyî de dîyayena bereqê zîyara zî tezahurê na rizalixênîya Xizirî ya. Gulvango ke Mamud Xan dano kalikî ey ra aseno ke gulvang qebl bîyo û tesîrê xo zî az bi az dewam keno. Gulvang mîraso ke bi dua yan zî dest dayena ra dewam keno o yo. Bi na gulvang yeno bawerkerdene ke keyeyê merdimî her tim muhefeze beno. Qeseyê “merdimo ke zereyê xo pak yeno no keyeyo bimbarek, xêr vînenno, merdimo ke zereyê xo xirabin o, yeno no keyber, o zî belayê xo vînenno” ra fehm beno ke çîyo ke îtîqadê Raya Heqî de muhîm o, o nîyetê însanî yo. Îtîqadê raya Heqî de sey hewşan, ko û gerîşî zî bimbarek yenê qebulkerdene. Hewşê Mamud Xanî ra senî ke yeno vînayene bimbarekênî ge-gane heyatê yew şexsîyet û kerametânê ey ra zî asena, ge-gane zî yew ko ra, der û dorê ey koyî de efsaneyê ke yenê qiseykerdene înan ra aseno. No gire de meknanê bimbarekan yew ca zî Zîyara Baxira, ma heto cêren de ca danê ci.

2.3.2. Zîyara Baxire

Baxire, koyêde zîyargî ya. Sînorê Pilemorîye de ca gêna û zaf berz a. Rîwayete ra gore waya Duzgin Bava ya. Koyê Baxire bi bimbarekênîya xo merkezê îtîqadî yena qebulkerdene. Neqlkerdena çimeyê kesê ma ra gore “Koyê Baxire ver bi Qoşanî yo. Qoşan gulvang dano Baxira Sipîye û nîya dua keno “To ser a gonî kemî nêbo mi ser a zî vare kêmi nêbo.” Goreyê na dua, amnan qet yew ko ser o vare çin a labelê serê Koyê Qoşanî sey hako sipî yo.” (Ç9). Yeno vînayene ke nê meknanî tenya cayê îbadet kerdene nîyê. Nê meknanen de bi tebîet zî gire girêdîno. Nê meknanî sey însanî,

cayê ke pê cuyenê hîn yenê vînayene. Gulvang dayena Baxire ra yeno fehmkerdene ke Koyê Qoşanî sey însanî ganî ameyo vînayene. Vewre bimbarekênîya koyî, gonî zî ganîyîye û dewamîya komelî û rîtuellanê qurbanan temsîl kena. “Awa ke şona vindena” ra yeno fehmkerdene ke tebîet zî nameyê hewşanî rê hurmet keno. Goreyê çimeyê ma yê fekkî, “Qoşan, Baxire ra aseno. Baxire, Koyê Munzurî ra asena, Duzginê Kemerî orteyê nê hîrê cayan de maneno.” (Ç9). Mûxûndî zî nînan ano ra zıwan: “Dormeyê Koyê Baxire de xususî amnan zîyaret û qurbanî benê, gulvangî wanîyenê û paçî qurçan ra gire dîyenê. (Mûxûndî, 2019: 113). Zîyara Baxire ra dima yewna zîyara bimbareke zî mintiqaya Dêrsimî de Zîyara Qoşanî ya.

2.3.3. Zîyara Qoşanî

Îtîqadê Raya Heqî de Koyê Qoşanî cayêde muhîm gêno. Zimeyê qezaya Pilemorîye de ca gêno. Xususî zîyaretê ke wesarî benê bi înan dekerîna Zîyara Qoşanî. Goreyê Cengizî: “Dêrsim de bawerîye heyat dayene û muhefeze kerdena tayê koyan esta. Koyê Qoşanî zî koyo bimbareko ke ci rê duayî benê, ci ra hetkarîye wazîyeno, qurbanî yenê kerdene o ko yo.” (Cengiz, 2021: 157). Zîyaretê Koyê Qoşanî şodir rew ra xona ke tarî yo sifte keno. Zîyaretvanê bi linganê rutan no mekanê bimbarekî şîyane îtîqadê xo ra gore herinde vînenê. Zîyaretê Qoşanî ra ver weçînitena qurbanî ra gore tayê rîtueli yenê ca. Goreyê melumatî “Kalikê xo şodir rew ra şono orteyê malî, kamcîn ra ke tewr zêde hes keno verê veng dano labelê qerar ci dayene ancîna zî heywanî rê verdano. Kamcîn heywan ke verê urzeno ra yeno verê destanê kalikî de vindeno, o heywan semedê qurban weçîniyeno we. Heywanî vejîne raye, şarê keyeyî dima bi linganê rutan şono.” (Ç9). Heywano ke tewr verê yeno o, xo keno qurbanê zîyar. Keye ra bi linganê rutan raye kewtene ruhê rîtueli rê munasîb yeno vînayene. “Raye kewtena zîyaretî” tenya bi fizikî şîyayîş nîyo, xususî mekanê bimbarekî rê sey hurmetî yeno vînayene. Neqlkerdana çimeyê kesî ra gore “Wextê zîyaretî de der û dorî ra zaf însan şono, mekan beno pir. Keyeyê Sîs Alîyê Raştî, keyeyê Wusenê Kureşîj, Elî Heyderê Girnawikî nînan ra tayê yê. Bi dawul û zurna serê Qoşanî şîyana Keyeyê Sîs Alîyê Raştî, nê zîyaretî çimanê şarî de sey roşanî keno şen. Roja ke zîyaret beno mîyanê a roje de zaf qurbanî sere birniyenê.” (Ç9). No wezîyet pîyayênîya nê zîyaretî û qîymetê bimbarekênîya nê mekanî musneno ma. Neqlkerdana melumatî ra gore “Zîyara Koyê Qoşanî ser o

Hênîyê Tasikan ra cor miradê Qoşanî yo, mirad cor o, mirad tam serê dîyarî yo. Hênîyê Tasikan verê yê miradî der o. Yew kes ke bi qelbo xirabin şêro nê Hênîyê Tasikan ser, awe biwazo o hênî beno zip û ziwa labelê yewna kes ke bi qelbo pak şêro hênî ser, awe biwazo awe gêno şimeno. (Ç9). Meselaya hênî ra îtîqadê Raya Heqî de muhîmîya nîyetê însanî û zere û can ra bîyayena însanî yena vînayene. Awe dayene ya zî nêdana hênî, halê zereyê însanî ra girêdaye yo.

Gulvangê Hênîyê Tasikan

Xizirê saeta tenge

Duzginê na kemerî

Jîyar û dîyarî

Raşîya na Qoşanî

O Qizilbel

Na Baxira Sipîye

Linga to kemere ro nêdo (Ç9).

Qiseyanê gulvangî ra yeno vînayene ke çekuyê dua zelal ê, ziwanê xo zî tesîrdar o. Herinda cumleyanê teorîkan ra ziwanê şarî yo zelal û delalî ra vengê Heqî dîyeno. No zî musneno ke îtîqad urf û adetê şarî yo ke mîyanê şarî de ramîno o yo. Îtîqadê Raya Heqî de sey mekananê bimbarekan ayînê cem zî zaf muhîm o, ma heto cêren de ca danê xususîyetê cemî.

2.4. Cem

Çekuya Cemî, çekuyêk Erebkî ya û manaya "kombîyayene, komelî (cemat)" dana (Gölpınarlı, 1977: 68). Ayîn zî çekuyêk Farskî ya û manaya "merasîm, adet, toreyî" dana (Kanar, 1993: 30). Manaya tesewufî de ayînê cemî, verba Ellahî de xo vindîkerdene û Ellahî de yew bîyayene ya. (Cebecioğlu, 1997: 195). Usûl û qeydeyê ke ehlê tesewufî înan rê rîayet kenê înan ra zî "erkan" yeno vatene (Uludağ, 2002: 125).

Seba qayîdeyê cemî rê "rayîr" û "erkan" zî vajîyeno. Bi wasitayê cemî, merdimê Elewî îkrar danê û kewenê rayîr, xo rê birayê axîretî çînenê we. Mîyanê komelî de hesabê qiseyan û hereketanê xo danê. Bi kilmî, zerûriyetanê rayîrî musenê û wazenê ke înan cuya xo de tetbîq bikerê. Bi no het ra yew bawerî zî esta ke sîrrê

Elewîyênî cem o. Her hereketê ke tîya de yenê caardene, her qîseyê ke yenê vatene, hetê dînî, kulturî û sosyalî ra yew manaya xo esta (Çıblak Coşkun, 2014:11).

Cem, îtîqadê Raya Heqî de rîtuelo ke komelî hetê îtîqad û cematî ra ano yew ca, keno top, o yo. No merasîmo bimbarek bi erkananê cemî û rîtuelan dewam keno. Çekuya cemî hetê etîmolojî ra yena maneyê top bîyane û yew ca ameyene labelê no top bîyane hetê manayî ra tenya top bîyana kesan îfade nêkena çike bi zereyê xo rayirvaniya heqîqetî, rêştana manayî, Heq de Heq bîyane zî ana ra ziwan. Cematê cemî yew bîyayîye û haştîya komelî nano ro. Merkezê erkanê cemî de qaydeyê rizalixênî estê. Canê ke şonê cemî lazim o ke hem Heqî ra hem yewbînan ra hem zî rayberê raye ra rizalixênî bigerê. No het ra cem hem edeletê cematî nano ro hem zî komelî keno nîzam. Erkanê cemî de hîre qîsimî estê. Goreyê çimeyê ma qîsimo yewin de lazim o ke zerrîya canû pûr û pak bo, Nîyetê xo zî zelal û delal bo. Heme kesî ra, rizalixênîya xo yewbînan rê esta çin a pers bena û haştîye nîna ro. Qîsimo dîyin de zakîr tamir cineno, talivî çerexîne sema şonê. Heme canî xo sencenê, verê komelî de heqîqetî de yenê têrî. Qîsimo hîrêyin peynîya cemî ya, loqmeyî benê vila, duayî wanîne, qebulê cemî yeno waştene (Ç7).

Raya Heqî de bi miradîş zereyê cemî kewtene çin a. No semed ra xona ke cem sifte nêbîyo haştîye nîna ro, “hekir nekir kerdene” hem edeletê dinya hem zî edeletê axreta merdimî ca ardene de rîtuêlêde esas o. Canê ke şonê cem, keyeyê xo ra tayê çîyê werdî têy benê: Nîyaz, hewla, qozî, yemîş ûêb. Çîyo ke têy benê o loqme yo û zereyê înan ra vêreno ra. Canê ke bi loqmeyanê xo keyber de kewene zereyê cemî, verê payî ra vîndenê pîrî ra gulvangê loqmeyê xo gênê û nîyazê xo teslîmê xîzmetkarê cemî kenê. Dima sava ronîştene pîr destur dano înan labelê ê canî, ro nênişenê, yenê zanîyanê xo ser secde benê, ancîna wurzenê ra payî ra vîndenê. No hereket hem yeno manayê hurmetî hem zî yeno manayê gureyê îtîqadî. Na babete de çimeyê kesî nînan ano ra ziwan: “Pîr, Bes o. Heq qebul kero. Sîya şîma domananê şîma sera kemî nêbo vano labelê raya hîreyîne de ke êdî ronîşê, ameya vatene ê canî xona nîşenê ro.” (Ç6). No hereketê înan ra aseno ke Raya Heqî tenya qise yo ke fekê însanî ra vejîno, ê ra îbaret nîyo, Raya Heqî xususî bi hereket û hîsanê qelban ramîna. No semed ra kamilê Raya Heqî raye rê “Rayêde derg û tenik a ver û peynîya xo çin a” vanê û bi nê qîseyî pênas kenê. Cem ke girê dîya, demê xo girewt

bî giran, a deqa de pîr delxe de şono yanî alemê zahirî ra derbazê alemê batinî beno. Na deqa de yeno bawerkerdene ke pîr hewnan vînenno. Eke haşar bîye ameya ra xo, hewnanê xo cematî rê qisey keno. Nê ra fehmi beno ke cem hetê manayî ra bîyo giran û êdî ameyo peynîye. Dima cem de canê ke wazenê sema şêrê înan rê hewayê sema dîno piro, ê sey nikayî yew kince ra nê, a deqa de kincê ke piradeyeyî bi ê kincan çerexînê û îbadet kenê. No het ra rîtuêlê cemî hem tenya orteyê misletî kewtene hem zî zere û can ra bîyayenîya însanî ano ra meydan. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Cem de kamilo ke lêwê pîrî de ronîştîya yo, o pîrî ra zereyê cemî de cayêde minasiv de bi destur tamir wazeno. Eke tamir dîya ci verê bi tamirî keleyê xo birneno, nîyaz beno, dima kaleka xo de hard de bi hurmet nano ro. Waxto ke pîrî ra tamir girewt tewr verê pîrî ra vano: “Ti Raya Heqî vera xêr ameya.” Pîr zî no qeseyî vera “Xêrê Heqî bi şîma bo” ci ra vano. Rêyêde bîn ci ra pîro “Ti Raya Heqîye vera xêr ameya” vano. Pîr zî bi qeseyê “Ramet şêro ro cematî” cewap dano. Nêyî ser o cemat yew fekî ra “Ceddê to rê ramet” vano. (Ç6).

No dîyalog hurmet o ke orteyê cematî de ca gêno ey keno eşkera û beno nîşanê rizalixênî û gireyê manayî. Peynîya cemî de pîrî ra vanê: “Pîro hewnê xo qisey bike, to çi dî?” Pîr zî hewno ke dîyo cematî rê qisey keno. No qisim peynîya cemî de ca gêno û beno nîşanê qedîyayîşê cemî. Rayîrvanîya raya manayî canê ke ameyê cem bi na qayde kenê tamam. Peynîya cemî de cematî rê nan nîno ro. Pîrî rê xususî yew tabaxa nîna ro zereyê ci de peyka qurban bena. Pîrî, a peyke roja bîne ke xo reyde berd kamcîn keye yeno zanitene ke yewna cem o keye de girê dîyeno. Cayê top bîyayena cematî zî no qayde beno eşkera. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Ayinê cemî de tayê bavayî kiramete vejenê. Misale tencik o ke zereyê ci de qoşt gîrino destê xo kenê zereyê ê tencikî ci ra goşt vejenê ya zî binê tencikî de adirî ra pîrî kosavê adirî gêno û heta ke şayîya lêseno. Şar tesîrê kiramete de maneno û yeno yamanîye. Pîrî ra ya zî bavayî ra “O talivê to yo, ti destê ey ra loqme gêna, qey keyeyê ey de kiramete vejena, adirê ey kena kor, ey xatirê no cemî şane” vano. (Ç6).

Nê ra canê ke cem de ca gêne mîyanê înan de hetê manayî ra kamcîn gireyê xorîn estê, înan yewbînan ra girê danê, ma ey fehmi kenê. Cemê ke verên de amenê îcra kerdene mîyanê rîtuêlanê înan û ewroyan de zaf ferqî estê. Ewro raştê ey ceman ameyane mumkun nîyo çike bavayê ey rojan ewro heyat de nîye û pîrê ke herinda înan gêne ê zî êdî nêresenê. Kêmasîya rîtuêlan û ceman de tesîrê vîndî bîyana ziwani

esta. Goreyê çimeyê kesê ma: “Komelî ke ziwane xo kerd vîndî, no bi sebebê zaf qîymetanê xo û axme bîyayena kulturê xo. Sistemê îtîqadê xo zî kerd têser têbin.” (Ç6). Yeno vînitene ke ziwane de çîyo ke komelî peyda keno “kultur, îtîqad, yew vîr” ca gêno. Ey ke zerar dî, heyatê şarî tesîrê nê de maneno û komel bîyayene ra zaf çî rişîyeno. Komel, dinya de bi kamîya xo esto, kamîye ke zerar dî komel dinya ra darîno we. No semed ra seveknayîşê ziwani semedê îtîqadî zî lazim o. Vizêrê îtîqadî, komelî rê rayberî kerdene de cayêde muhîm gêno.

Cem û cematî verênî di xususîyet ra gore muhîm ê: Pîyayênîya komelî anê ca û sewbîna zî rîtuellanê îtîqadî ra gore manayê xo estê. Nê cem û cematî tenya sey ayîne cemî nê, semedê problemanê komelî zî îcra benê. Nê probleman rê çare dîyayene esas a. Cematanê nînan de xususî kesê ocaxzadeyî, murşîd, pîr, rayberî ûeb. yêne benê top. Meselayê giranan hekîr nekîr kenê mîsale di merdiman ke da pêro û no pêrodâyîş de yew kes merd nê kamilî benê top û hukmê na mesela danê ci. Neqlkerdena çimeyî ra gore “Mintîqaya xo de nê cematê nîyanenî xususî Pirdo Sûr de îcra benê. Tîya de ocaxzadeyî, kamilî, pîlê eşîran benê top û kesê ke mîyanê ci de pêrodâyîş û problemî estê înan anê ware. O wext komel sere mahkeme ro nêdano û meselayî mîyanê sistemê îtîqadî de qayîdanê Raya Heqî ra gore benê raşt.” (Ç6). Yeno fehmkerdene ke bi no metod rindîye, edelet û huzurê komelî pêro pîya yeno ca. No qayde pîyayîya raye û qayîdeyê rizalixênî dewam kenê. Îtîqadê Raya Heqî, gureyo bimbareko ke mîyanê murşîd, pîr, rayber, talivî der o, xususî ey ra heyat vînenê. Îtîqadê Raya Heqî de yew qayde esto her tim yeno ra ziwane. Goreyê ey “Pîr ke pîrîtîya xo bikero, taliv ke talivênîya xo bikero, pîr perreno ra; pîr ke pîrîtîya xo bikero, talivê xo lêwê xo de asmênî ra têt beno.” Yanî o zî pîya perreno ra. Rindîye tek û tenya yew hete de nêbena. Lazim o ke rindîye hurdemîna hetan de bibo. Hurdemîna hetî Raya Heqî rê zere veşayî bî. Loqmeyê Heqî rê zere veşayî bî. Goreyê kamilanê raya talivî, nesîhetê ke murşîd, pîr, rayberê xo dê ci, înan qet xo vîra nêkerê û sey goşare goşanê xora kerê û domananê xo rê qîsey bikerê, domanê xo zî nê nesîhetan derbazê tornanê xo bikerê çike raye nîya ramîna. Cem û cematî cayê manevîyatî yê hem zî mîyanê înan de komel qaydeyanê raye ra nesîhet gêno. Komel yeno yew ca de beno top û beno cem, rizalixênî yewbînan ra gêno, haştîye nîna ro, nîya ke ameya qaytê ci bîyane zaf heteyan ra xususîyetê xo estê.

No gure de cemo ke Bava Wuşenê Pîrê Xanikan bi xo îcra kerdo, tetbîqê nê nimûneyî de unsurê pakênîya manayê cemî, rizalixênî, qebul bîyayena loqmeyî, bawerîyê talivî, teverik û duayî yenê vînayene. Bava Wuşenê Pîrê Xanikan mîyanê komelî de namdar o. Mekanê Bava Wuşenê Şorax de ca gêno, Şorax qezaya Çewligî Gêxî ra girê dîyayo, no mekan mîyanê şarî de nameyê Pîrê Xanikan ra yeno zanitene. Bava Wuşen şono xizmetê no mekanî keno. Cem û cematânê Şoraxî de her tim Bava Wuşenê Pîrê Xanikan yeno dîyane. Keynekê ke keye ra remena, kesê ke çîyêde xirabin keno, pêrodayiş, qal qir ke peyda beno tim orteyê cematânê nê meselayan de Bava Wuşenê Pîrê Xanikan yeno dîyane. Çike komel goş nano ro qeseyê ey ser. Komel ey sey ewlîya vînenê. Neqlkerdena çimeyî ra gore “Bava Wuşenê Pîrê Xanikan rojê keyeyê înan de cem girê dano. Cem de serê baçike beno ra, talivi, şaş û waş benê.” (Ç9). Na neqlkerdene ra aseno ke cem de çîyo ke peyda beno o tenya zahirî ra nîyo, batinî ra zî beno eşkera. Xo bi xo, ya bîyayena serê bacike, nîşanê keramete ameyo dîyane. Na rewşe, Bava Wuşenê hetê manayî ra çimê komelî de tayêna keno qîymetin. Melumatî ra gore “Wexto ke Bava Wuşen keyeyê înan de cem girê dano, talivî, dûrî bê, nêzdî bê qet ferq nêkeno bi kêf benê top yenê. O xususî cemanê xo çeleyê Xizirî de gîre dano, ancîna zî a deqa de dinya qîlayîna ra yena.” (Ç9). No zî tesîrê pîrî yo ke komelî ser o esto ey musneno ra ma. Goreyê bawerîyî, Bava Wuşen merdimo ke keyber de keweno zereyê cemî, o pak o ya zî xirabin o, zaneno alemê batinî ra. Eke merdimêde pak o, loqmeyê ey gêno labelê eke merdimêde pak nîyo loqmeyê ey nêgeno. Na şekilî ra aseno ke Raya Heqî de loqme tenya yew werd nîyo nîşanê nîyet û halê insanî yo. Goreyê çimeyê kesî: “Cemo ke keyeyê înan de girêdîyeno, Bava Wuşen ey cemî ra yew kesî erzeno teber, talivê bînî se ke kenê, Bava Wuşen qerarê xo ra nêgereno ra. Manewîyatê merdimî, zereyê cemî de mendena ey rê musade nêkeno vano, no semed ra cem ra erzeno teber.” (Ç9). Na mesela ra yeno fehmkerdene ke qebul bîyayena loqmeyî nîyet û pakênîya zereyê merdimî ra girêdîyaya. Meydanê cemî tenya cayê top bîyayene nîyo xususî ca yo ke halê zereyê insanî asan beno uza yo. Cem de Bava Wuşen “Tîya keyeyê Wusif Axa yo, cayêde xurt o, ez nêşkîna na xayînênî na keye de bikerî” vano. Nê ra aseno ke pîr hem bimbarekênîya keyeyî û hem zî yê cematî gore keno. Çimeyê kesî ra gore “Pîr, ey merdimî zereyê cemî de qebul nêkeno çike ey xayîn vînenê, o merdim zerar dano komelî. No semed ra loqmeyê ey, kesî nêdano. Merdim, cemî ra vêjîno û dewe terk

keno, na mesela ra dima zî o bi zav û zeçê xo qet xêr nêvînenê.” (Ç9). No wezîyet keno eşkera ke îtîqadê Raya Heqî de mesulîyetê însanî tenya bi Heqî çin o, bi komelî zî esto. Keso ke nîzamê komelî keno xirabe, mîyanê cemî ra teber eştena ey bi vîcdanê komelî û qerarê cematî ra beno. Neqlkerdena çimeyî ra gore “Zimistan dewan de zehmet vîreno ra. Çeleyê Xizirî de cîranê xo, Apo Sîs Alî hîs keno ke pîrê xo Bava Wuşen cem girê dano û veng ey dano. Şono vaşê malî keno amade. Cenîya xo zî tembîh keno ke xo vîrî ra nêkero. Dima vêjîno ro raye. Koyê Qoşanî musade kesî nêdano labelê raya Apê Sîs Alî bena ya.” (Ç9) Na mesela êdî mîyanê şarî de bena meselayêde muhîme û yena qîsey kerdene. Yeno bawerkerdene ke veng dayena pîrî û manayê cemî însanî çetinîya tebîetî ra zî derbaz keno. Melumatî ra gore “Mîyanê cemî de Bava Wuşen vano talivê mi raye ra yo. Na yo ameya na het, keyber yakerê talivê mi ameyê verê keyberî. Senî ke keyber kenê ra, pîr gêno meşkê xo dano Apê Sîs Alî. No meşkê xo sey lapikî yo, hetê manayî ra teverik o.” (Ç9). Fehm beno ke pîr sey nîşanê îtîqadî, meşkê xo dano ey. No zî beno gureyê manayê mîyanê pîr û talivî. Orte de ameyana talivî ra gore qet yew nîşan çin o labelê pîr, raye ra bîyayena ey hîs keno. No wezîyet zî çimê şarî de, bawerîyê pîrî kerdene aver beno. Talivo ke pîrî ra no şekil bese keno teverik gêno, dua û rizalixênîya pîrî zî gêno labelê lazim o ke nê gureyî bisevekno. Na babete de çimeyê kesî nînan ano ra ziwan:

94-95 de Tirkîya de ke lej beno dewan de, keyeyê Apê Sîs Alî, bar keno şono. Meşkê Bava Wuşenî binê bonî de xo vîra kenê. O waxt ra dima kar û gurê xo raşt nêşeno. Bereketê keyeyî nêmaneno. Taliv, urzeno ra şono huzurê pîrê xo, derdê xo ano ra ziwan vano: “Heqî varna ma ro, dima çira ma ra her çiyê ma girewt?” Pîr goş nano ro talivî ser vano, ti bi îtîqatêde henen ameya cemê mi ke, mi meşkê Dewres Silemanî da to. To dewa xo terk kerdê, to meşkê mi zereyê keyeyî de ca verda, vêjîya şîya, dês rijîya, verê pencerî de binê wele de meşkê mi mend, şo şemiga keyeyê xo de zere kuye odaya xo de verê camî de, hardî bikine, kemeran berz ke û meşkê mi bîya teslîmê mi ke. Çike o emanetê Dewres Silemanî yo, mi do to. O şono meşkê Bava Wuşenê Pîrê Xanikan gêno ano teslîmê Bava Wuşenî keno. Bava Wuşen, înamê mi bi to înda çin o, ez nê meşke xo peyser to nêdana labelê ez ancîna zî dua dana to, vano. (Ç9).

Na neqlkerdene ra aseno ke îtîqadê Raya Heqî de gureyo ke mîyanê pîr û talivî der o, o tenya qîseyê fekkî ra girêdîyaye nîyo, teverikan û sey teverikan sewbîna sembelon ra zî girêdîyayeyo. Meşkê Bava Wuşenîyo ke dîyayo talivî îmtîhanê talivî

yo. Meşkê xo vîra kerdene hem hetê zahîrî ra hem zî hetê manayê batinî ra îhmal o. Qeseyê “bawerîyê mi bi to çin o” ra aseno ke no gurê êdî zor nîno ro. Meşkê pîrî, nîşanê wayîr vejîyayena teverikî yo. Eke teverikî rê wayîrênî nêkerde nê ra tenya heyatê yew kesî nê, yê keyeyî, der û dorî zî zerar vînenê labelê na xeletîye ra semedê gêrayîşî îmkân esto. Taliv ke şono meşkê Dewres Silêmanî vînenê ano teslîmê pîrî keno, pîrî ra ancîna dua gêno. Na mesela ra îtîqadê Raya Heqî de eleqayê teverik, îtîqad û emanetî çik o, no yeno fehmkerdene û na babete de nimûneyêk muhîm aseno. Teverikî rê wayîrî kerdene tenya barê yew kesî nîyo barê komelî zî say beno çike bi emanet îtîqad kirişîyeno. Emanet nîşanê na kirişîyayîşî yo. No mewzû de neqlkerdena çimeyê kesî ra gore:

Tasa havaleyê keyeyê Bava Wuşenî ya ke dîya înan xona keyeyê înan der a. Tasêde alemon a. Keso ke gineno ro tenge ya zî domanê ke orteyê adir û kile de vêşenê yanî havale vîyarneno ra na tase semedê înan yena gurenane. Heme kesî nêdîna çike manayê na tase giran o. Bi na tase kes awe xo ro nêkeno, nun nêweno. Bi na tase tayê rituelî yenê kerdene. Misale mal û mul texbîn beno. (Ç9).

Na tase ra awe eştena malî, goreyê bawerî malî, nêweşîye ra seveknena. Fekê heywanê yabanî girê dana û rizqê keyeyî kena zêde. Keso ke saeta tenge de zere û can ra xo erzeno bertengê keyeyî, teverikî kewenê na tase û bi na tase danê ey kesî. Heqê na tase de heme kes nêno çike maneyê xo xorîn o. Tase yew qab a. Zereyê heyatî de maneyêde xo yo xususî çin o; labelê hetê manayê îtîqadî ra eke bîya teverik, o wext manayê xo vurîyeno. BFimbarek yena qebulkerdene. Semedê heme çîyan nê, tenya çîyanê bimbarekan de gurenîyena. Rituelê “tewbîn kerdene” mîyanê îtîqadî de muhefeze kerdene candeyan, waştêna bereketî û sey nînan gureyan gêna xo mîyan. Na tase keso ke tengîye der o û hetkarîye wazeno, înan rê sebebanê xêran kena nesîb.

Neqlkerdena melumatî ra gore “Bava Wuşen semedê cem ke yeno keyeyê înan de beno meydan, roja cêmî şodir rew ra, xona ke tîjî kowan ser nêştê wurzeno ra zîyar û dîyaran dekerneno, bervenê jîveno û dua keno, dua de xo ra vêreno ra.” (Ç9). Nê ra fehm beno ke bawerîyê pîrî hem qewetê ruhê ey hem zî tesîrê eyo ke cematî ser o ronayo ey musneno. Şodir rew ra rawuştêna ey ra zere û can ra bawer bîyayena

ey fehm bena. Xora verdena pîrî, çimê komelî de, rayberênîya ey tayêna kena muhkem. Gulvangê şodirî tenya zereyê pîrî rê nê, der û dorê ey rê zî tesîr keno.

Gulvangê Şodirî
Ya dîwanê serê no şodirî
Tîjîya na xomete
Der û cîranê ma de
Eyê ke tengê der ê
Eyê ke tenga xo esta
Ebê doxtoran ebê hazayî nazayî nêverde
Ebê destê na juyê tenyayî weş ke (Ç9).

Na dua bimbarekênîya serê şodirî kena eşkera. Duaya ke şefeqê şodirî de yena kerdene manayê aye sewbîna qeub beno. Pîr vengê Heqî dano, roştî, melem, ey ra wazeno. Pîr, bi nê gulvangê xo tenya melema ke aseno ey nêwazeno, bi nê gulvangî paştî dayene û yewbînan rê wayîr vejîyayîşê komelî zî wazeno. Qeseyê “ebê destê na juyê tenyayî” ra yeno fehmkerdene ke mîyanê şarî de bawerîyê “destê tayê kesanê bimbarekan” esto. Neqlkerdena çimeyê kesê ma ra gore “Bava Wuşenê Pîrê Xanikan ke dua keno Xizir zî ey de beno eşkera. Pîr ke vengê Heqî dano ya Dewres Silêman! vano. O wext, bi vengê Bava Wuşenî, keye de hard lerzeno. Zere û can ra veng dayena kalikî ra gore hard lerzeno.” (Ç9). Bawerîyê duayan û kesanê bimbarekan ra gore manayêde xurt esto mîyanê na neqlkerdene de. Duayê ke pîr kenê ê duayî tenya fek ra çiyê waştene nîyê. Yeno bawerkerdene ke nê duayî tebîetî, wextî û bimbarekan ser o zî tesîr kenê. “Xizir beno eşkera” ra yeno fehmkerdene ke Xizir bi qîlafetê xo vejîno orte, Qeseyê “hard lerzeno” ra yeno aqîlê însanî ke qewetê pîrî yo batinî bi gureyê tebîetî beno eşkera. Neqlkerdena çimeyê kesî ra gore:

Bava Wuşen xizmetê raye ra dima şono key bi keye fetelîno. Talivanê xo ra çiralix dano are. Çimanê talivan de zîyaretê ey zî zaf qimetin o. Heme keyeyan de cayê ey sere û çiman ser o yo labelê o xususî yew keyeyo ke feqîr o, şono keyeyê ey de beno meyman. Wayirê keyeyî ra semedê xo tenya werdê zervetî, şîrî û lopikan wazeno. Nêverdano ci rê soxiş bikerê. Talivî sey pîrî meymananê giranan rê soxiş kenê, labelê Bava Wuşen feqîran ra nê nêwazeno û barê înan giran nêkeno. (Ç9).

Nê ra yeno fehmkerdene ke Bava Wuşen tenya îtîqadî ra gore nê hetê exlaqî ra zî şexsîyetêde xoser o. Keyeyê feqîrî weçînîtena ey ra zere tenikîya ey yena vînitene.

No hal îtiqadê Raya Heqî de hem cayê zer tenikîye û hem rizalixênî keno muhkem. Pîr qudretê xo nano ke dîno ci goreyê ey nêmusneno. O, îtiqado ke qelbê xo ra yeno bi ey çimanê şarî de ca gêno beno pîr hem zî beno rayberê exlaqî.

Tetbîqê nimûneyê cemî ra unsurê ke mîyanê cemî de ca gênê senî heyat de ramîyenê ey ameyê dîyane. Hetê manayî ra gore, xorînîya unsuranê cemî **Tamir** zî linge ser o pêceno. Raya Heqî de tamir vengêde bimbarek o, yew ziwan û aletê nîyazî yo. Îtiqadê Raya Heqî de alemê zahirî ra derbazê alemê batinî bîyane de rayirvanîya zereyê însanî û kirişnayîşê vîrê komelî de cayê tamirî zaf asan o. Zahirî ra derbazê batinî bîyane de vengê tamirî poştî dano kamilan. Çimeyê kesî ra gore bavayî ke saz cinenê “vanê vengê ma şêro ewlîyayan reso.” (Ç6). Bi no qayde wazenê ke vengê xo, duayê xo şêrê biresê cayê bimbarakan. Tamir mîyanê cem û cematî de zaf cayêde muhîm gêno, eke o nêbo cem û cematî yenê girêdayene. Bi neqlkerdena roportajkerdoxî: “Raya Heqî de çîyo ke muhîm o, nîyet û gureyê însan bi mana yo, alet nîyo. Bavayî cem de eke tamir çino bo ancîna delxe de şonê.” (Ç6). Nê ra aseno ke bavayî bi tedarîkê manayê zereyê xo û rizalixênîya cematî “delxe de şîyayene” ra anê ca. Çiqasê ke bêtamir zî cemî girê dîye, îtiqad ra bara xo girewtene de coş dayena cematî de muhîmîya tamirî zaf a. Tamir, qiseyê heqîqetî yo ke fekê pîran û kamilanê raye ra rişîyeno, ey kirişneno. Eyê ke bawerîyê xo esto goreyê înan vengê tamirî şono reseno zîyaran dîyaran. No semed ra tenya unsurê goş dîyane nîyo dua û nîyetanê komelî, şikir û poşmanîya komelî zî kirişneno. Îtiqadê Raya Heqî ra gore keso ke tamir keno xo dest verê ey ra keleyê xo birneno û nîyaz beno. No nîyaz bîyane zî keno asan ke tamir sewbîna mane de yew alet o. Tamir vengê helmê pîrî, ziwanê murşidî û zerrîya cematî yo. Tamir zereyê keyeyan de zî aletêde bimbarek yeno dîyane. Wayîrê keyeyî eke cinitene nêzano zî dêsê banê xo ra yew tamir darde keno. Goreyê bawerîyî rojê ke pîr û rayberî ameyê cem û cematî girê dayî, o wext nêdîyana tamirî nêna qebulkerdene. No semed ra tamir her wext keyeyan de yeno dîyane. Bawer beno ke tamir, keye û şarê keyeyî sevekneno, înan rê wayîrênî keno. Îtiqadê Raya Heqî de hendê rîtuellanê cemî û sembolanê nê ceman, kesê ke nê îtiqadî ramenê û îtiqadî dewam kenê, ê zî sey nê sembolan muhîm ê. Raye de murşid, pîr, rayber sey nê însanê kamilanê raye **Ana** zî zaf merkez de ca gêna û mîyanê komelî de hurmet vînena çike a ocaxzade ya. Manayê tam bîyanîya cemî de haştîya komelî

ronayene de û qaydeyê raye az ra derbazê azî kerdene de mîsyonê Anayî înkâr nêbeno. Anayî xususî keyeyanê ocaxzadeyan ra yenê û dewamîya aze bimbarekî temsîl kenê. Mîyanê cemî de rîtuellanê îtîqadî de, rîtuellanê zereyê keyeyî de gureyanê xo yê îtîqadî anê ca. Anayî mîyanê komelî de manayê kamilênî, rayberênî, bimbarekênî û exlaqê xo yê pakî ra yenê naskerdene. Raya Heqî goreyê tebîetê xo fek ra, vîrê komelî ra dewam kena, bi fek dewam kerdene xususî bi Anayan bena. Vîrê Anayan wexto ke domanan û gêncan rê îtîqad, qaydeyê raye, gulvang û bimbarekênîya zîyar û dîyaran salix dana, o wext beno muhîm. Xususî mintiqaya Dêrsimî de û dewanê Dêrsimî de vîre Anayan çimeyê nuşteki ra ver û çimeyo ke mîyanê şarî de tayêna zêde zanîyeno hîn ameyo vînayene. Cem de cenîyê ke ocaxzade yê, ê leqemê cenîya pîrî yanî Pîr Ana yan zî Rayber Ana ra zanîyenê. Tayê mintiqayan de tedarîkê ceman vînenê, loqmeyanê ceman qebul kenê û pîr ke çin bo Anayê kokimê kamilî bese kenê ke cem girê dê. Çimeyê kesî na babete de nînan ano ra zîwan: “Ana vengê Heqî dana, la gîre dana, cênîya bavalix Alîyê Qijî vengê Heqî dana û mêrde zî ci rê tamir cineno.” (Ç6). Tîya ra fehîm beno ke Raya Heqî de ferqê cenî û camêrdan çin o her dî zî can ê, têduşt der ê. Ana harmeyê pîrî yê raştî ya, keye de xizmetê ke seba pîrî yenê kerdene, sermîyanîya înan kena. Gureyê xo tenya cemî de çin ê. Bi destê xo şîfa dana, dua kena. A kamil a mewzûyan ser o û sere dîno aye ro. Çike Raya Heqî de cayê cenîyan zaf muhîm o. Kamilan ra gore “Tayê cayan de cenî ra, cenîya mi nîno vatene “estûna keyeyê mi, yan zî çewayîya keyeyê mi” yeno vatene.” Asan beno ke cenî, manayo ke xo ser o kirêşnena bi ey manayê keyeyî sey estûne tîk yanî heware pêcena. Sewbîna gureyê Anayan zî mîyanê komelî de estê. Na babete de çimeyê kesî nînan ano ra zîwan:

Misale di aşîran ke do pêro ci ra kesê kîşîyo. Merdim cênika xo ana bo ya zî nêbo gêno, şono keyeyê o yo ke ci ra merdim kîşîyo şono keyeyê ey. Eke ci rê keyber bibo ya, cênike dîye. Raver cênike gêne zere vanê çixa ke ma ra merdim kîşîyo cênike merdimî de ameya keyberê ma. Heqa aye yo ke raver aye bicerîme zere. Hermete ke kewte zere raver hal demê aye pers beno, dewa yena qal bîyane û dima pêro a dewa xo ra gêrenê ra. (Ç6).

Fehîm beno ke goreyê manayê raye cenî ke yew mesala ser o keyber de kewtê zere lazîm o ke uza haştîye ronîyo. Manayê cenîyan zereyê komelî de zaf muhîm o, cenî Ana bo qet Ana nêbo. Raya Heqî de çekuya cenî bimbarek a. Mîyanê komelî

tayê xususan de zî no beno eşkera mîsale di kesan ke da pêro, pêrodayîş zaf aver şî, cenîyêk werteyê ey kesan de serê xo kena qort, leçega xo gêna xilê hardî kena “mi şima rê çuyê Heqî no ro ke bes o” vana. A deqa de o pêrodayîş birîyeno. Kamî dest de ke kam esto, ey verdano ra, kes qarîşê kesî nêbeno. Nê ra aseno ke Raya Heqî de rolê cenî mabeynê probleman de hetê haştîye yeno qebulkerdene. Qeseyê cenîyan rê goş dîyeno, hetê manayê raye ra qîymet dîyeno înan. Orteyê nê manayê îtîqadî de sewbîna figurê îtîqadî zî Xizir o. O zî vîcdanê komelî de sembolêde xurt o haştîye, xelesîyayîye û hetkarîye temsîl keno. Ma heto cêren de ca danê Xizirî.

2.5. Xizir

Goreyê bawerî û vatîşanê Elewîyan, Xizir musnayox, zana û rayberê edep û erkanê Elewîyan o. Xizir; heskerdene, haydar kerdene, tetbîq kerdene, rayberî kerdene, û ceza dayene ra rastîye û rindîye musneno. Keso ke tengayî der o, ey sevekneno. Kesanê başan rê ardim keno, o yo ke rayîr nêzano, ey rê rayîr musneno. Zana yo, zanayox o, vînayox o, bêmerg o. Nê heme sifetî raşteraşt Heqî nîşan kenê. Mîyanê Elewîyan de bawerîya Xizirî de esas çî însan o, perwerdeyê însanî û qîymetê însanî yo. Bi figurê Xizirî, o yo ke pare kerdene nêzano, qîymetê pare kerdeneyî museno (Çınar, 2020: 65). Mîyanê Elewîyan de figurê Xizirî, hîrê esasanê bawerîye dano. Goreyê wextî nê bawerîyî cayê xo vurnenê, yew bawerîye eşkena cayê bawerîya bînî bigêra. Nê bawerîyî bi wasitayê bawerîya Heqî, Xizir û Elî de yenê ca ardene. Xizir û Elî her cugeh de yenê dîyane. Nê sîstemê bawerî de, Heqo ke mutleq o la nêaseno, bi şeklê Xizirî ya zî Elî de beno eşkera. Goreyê bawerî Xizir nûrî ra virazîyayo û wextê Hz. Musa de bi sifetê însanî de ameyo hardê heqî ser (Durdu, 2010: 256).

Raya Heqî de Xizir tenya figurê efsaneyî nîyo. Keso ke ero ci bawer beno goreyê ey, Xizir saeta tenge de reseno. Xizir, merdimo ke raye de maneno rayberê ey o û doktorê nêweşî yo. Goreyê nê manayan Xizir hardê Heqî de nîşanê Heqî yo. Keso ke tenge der o “Xizir hewarê ey de rêşt” yeno vatene. No qese zî ortê heyatê însanî de cayê manayê ey keno eşkera. Yeno bawerkerdene ke “Xizir her ca de hazir û nazir o.” Goreyê na bawerîye însan herekatanê xo rê dîqet keno. O nîyaseno labelê estbîyayena ey ya bimbareke heme cayan de hîs bena. Xususî zimistan rojeyê Xizirî

yo ke yeno girewtene, dua û cemê ke nameyê ey ra yenê kerdene nê bawerîyî kenê asan. Çimeyê kesê ma derheqê Xizirî de nînan ano ra ziwan:

Xizir, rayverê pêyxamberan o. Rayverî, raye musnenê. Xizir zî çixa ke pêyxamberî ameyê şîyê, raye musna ra înan. No semed ra Raya Heqî de rayver dîno ronîştene lêwê pîrî de, pîrî ra dot zî murşîd dîno ronîştene. Rayver fetelîno talivan ano têlêwe. Ya zî şono talivan ra fetelîno kam kamî de miradiş o, kam kamî de haşt o, înan pêrunê keno top înan de qisey keno malumat dano are, ano roja cemî dano pîrî. Pîr zî a roje cem girê dano, vengê Heqî dano. O zî eke zereyê uzayî de kemîye esta dano murşîdî eke çîn a, hîrêmîna a roje a xizmet kenê. Murşîd, pîr, rayver têlêwe de nişenê ro semedê Cemê Xizirî. (Ç7).

Nê melumatî ra asan beno ke mîyanê komelî de haştîye ronayene û rindekîye ser o zereyo pak ra bawerîye ramitene muhîm a. Kam hurmet û bawerîyê xo yo ke Xizirî rê esto, xususî bi **Cemê Xizirî** îfade keno. Cemê Xizirî aşma Gujige de peynîya rojeyê Xizirî de û roja panşemî girê dîno. Manayê rojeyî zî bi Cemê Xizirî beno tamam. Cemê Xizirî de cematî ra rizalixîye yena girewtene dima zî murşîd, pîr, rayber harmanê yewbînan ra nîyaz benê û nişenê ro. Ronîştene ra dime canê ke ameyê cem, goreyê melumatî, înan ra pers beno “Azariye bêzarîye bena, der û cîran, şima yewbînan ra razî yê?” Înan ke rizalixênî danê yewbînan, cem de canê ke têhet de yê, hermanê yewbînan ra nîyaz benê û nişenê ro pîr zî xizmetê xo keno. Tayê pîrî des û dî xizmetan kenê. **Des û Di Xizmetê Cemê Xizirî:**

Pîr, cem girê dano. 2- Rayver, pîrî rê yârdim keno. 3- Heydar, Sukitîya cemî ano xurendî. 4- Çiledar, çila cemî fino ra ci. 5- Zakîr, tamir cineno, kilama Heqîye vano. 6- Gezîkdar, meydanê cemî fino ta. 7- Îvrikdar, cem de awe keno destanê pîrî, legane pêceno, xavliye dano ci. 8- Sagadar, awe keno vila. 9- Pervane, eyê ke yenê cem ver bi înan şono. 10- Nîyazdar, qîrvan û loqmeyê Heqî cematî rê keno vila. 11-Peyikdar, cem ra ravêrî xevere dano miletî, silayîya cemî keno. 12- Çêverdar, çêverê cem de vindeno, tevera kesî nêverdano bêro zere. (Sönmez, 2020: 80).

Nînan ra aseno ke her yew xizmet yew hetê erkanî temsîl keno. Nê mîyanê însan û komelî de mîyanê însan û heqîqetî rê hetkarîye kenê. Goreyê wextî û mekanî nê gureyî pêro pîya yenê kerdene ya zî pêro pîya nînan kerdene labelê manayo ke eslê nînan der o, o qet nêvuriyeno her tim dewam keno. Neqlkerdena çimeyî ra gore “Dewan de di-hîrê tenî xizmetî yenê kerdene. Xizmetê gêzî, xizmetê çîla, xizmetê ab-

û heyatî.” (Ç7) Dewan de însan zêde nîno dîyane tayê wextan des û dî xizmetî rê însan nêno dîyane. No semed ra caardişê nê xizmetan ca bi ca vûrîyeno. Pîr gulvang dano înan. Eyê ke çila finê ra ci, eyê ke der û dor kenê pak, eyê ke xizmetê qurbanî anê ca. Vateya înan dîyena piro. Pîr destur dano înan vano: “Herkes şêro xizmetê xo rê biguriyo.” Cemê Xizirî ra dima neqlkerdana çimeyî ra gore pîr qalê Raya Heqî, Xizirî keno û qiseyî ano ra **Meselaya Xizirî** ser û nînan vano:

Musa pêyxamberî xo zaf goyîno vato: “Ez qulê Heqî yo, zaf rind a.” Veng ameyo vato: “To ra rind qulê mi esto.” Musayî cewab do vato: “Ez senî nêvenena?” Vato: “Ti ke era ci bifeteliye vînena, Şo Koyê Turî.” Şono Koyê Turî ke serê Koyê Turî mij û duman o. Fetelîno, fetelîno duman berz nêbeno, nêşkîno şêro. Qayit beno ke yew kokimo, herdişe sipe, çogane dest der a, hawo adir têv dano. Vano: “Musa bê yîta, na wuşîra mi bîce, a raye musnena ra to, wa ti şona kotî şo bîvene.” Uşîre ke gêno, mij û duman darîno we. Şono xizmetê xo keno yeno ke Kalo Kokim uza çin o. Vano: “Mi çogana ey girewte çogana ey yîta ronî, wa bêro çogana xo bigero. Çogane keno tik keno hardî de. Gamê ke erzeno, çogane ra vano “Ti şîya Heq dî?” Gameyêde bîne erzeno çogane ey dima bena çewt bena kovik. Vano: “Hade hade xeyrê mi ke nêbîyêne to kotî ra raye berdêne Xizir dîyêne!” Beno çewt vano: “Çi kiramete ke esta na çogane der a.” Nameyê a çogane asa ya. A asa înda raye musnena ra Musayî, Musa şono Dengizê Qizilî, şono Xizirî vîneno, nîşeno ro gemiye derbazê boverî beno. Musa wazeno ke Xizirî ra îlmê ledûnî bimuso. Xizir, vano ti damîşê mi nêbena. Ez qulanê Heqî ra en rind qul a. Musayî zî vano ez to de alvazênî kena labelê şono lete ra ca verdano. (Ç7)

Na Meselaya Xizirî ferqê zahirî û batînî orte kerdene de yew nimûne ya. Musa wayîrê melumatê meqamê pêxamberî yo; labelê Heq ey ra vano ti wayîrê her melumatî nîyê tayê sirrî (îlmê ledûnî) dîyê tayê qulan. No zî resayîşê heqîqetî de estbîyana yewna rayan keno eşkera. Musa wazeno ke şêro nê melumatî bigîro. No semed ra keweno raye labelê rayirvanîya ey de îmtîhanê sevirî esto û o nê îmtîhanî ra derbaz nêbeno. Xizir vano ti tehemulê mi nêşkenê bikê bi nê çetinîya heqîqetî fetelîyane ano ra ziwan. Musa çiqasê ke biwazo sevirê xo çin o no semed ra raye lete ra ca verdano. Nê ra yeno fehmkerdene ke tenya nîyetê însanî nê, sevirê însanî zî bibo ke şêro bireso heqîqetî. Qalê Xizirî û xizmetan ra dima vatişê Xizirî dîyenê piro.

Vatişa Xizirî

Cerê Duzgin Bavayî duzo hêgayî
Asparê Xizirî koto kayî
Ma rê wayirênî bikero Duzgin Bavayî
Car heydarê ma de bê Xizir

Koyê Munzurî berz o çixa duman o
Jû peziga xo keşî nêdano
Duzgin Bava qeyî çiyê nêvano
Car heydarê ma de bê Xizir

Dêrsim mekanê sêyîdan o
Kureyş, Mansur ewro ma rê meyman o
Axûçan Dewres Cemal selam dano
Car heydarê ma de bê Xizir (Ç7).

Na kilama Xizirî kilama Bava İsmail Canbazî ya, ci ra zaf zelal aseno ko. Qul ke gina ro tengîye cêrone ver çike Xizir rayberê saeta tengîye yo. Bi ey yeno bawerkerdene ke o derya û dengiz ser o hazir û nazir o. Heme cayan de geyreno.

Vatişa Ya Xizirî

Çimê Muzirî
Xanê Xizirî
Qalxanê Wayirî
Halanê teyr û turî

Ya Xizirê Tuzike
Tenga ma de birese
Ya tîja homete
Ravê can û roy de
Wa û biray de
Ded û derezay de
Xal û werezay de
Dar û kemerî de
Vergê yavanî de
Dima kî mayê nêçarî de

Çêverê şêrrî cade
Çêverê xêrî rake

Ma rastê qusirî meke

Şêrrî werteyê ma ra tever ke (Ç11).

Bi na vateya Xizirî yeno vînayene ke îtîqadê Raya Heqî de Xizir gireyo ke hem bi tebîetî hem zî bi însanî nîno ro ey de cayêde merkez der o. Xizir tenya însanî rê hetkarîye nêkeno tebîetî zî sevekneno û wayîrê derdan rê zî beno yew sitargeh. Vatişa Xizirî de verê roştbiyayena ruh û nîyetî dima zî ya bîyayena keyberanê xeyran wazîna. No zî mîyanê îtîqadî de zere pakênî û raştîya nîyetan çiqasê cayêde muhîm ca gêno, beno nîşanê ey.

Erkanê cemê Xizirî sira ra dewam keno. O yo ke loqmeyê xo dano, o yo ke loqmeyê xo keyeyê xo ra gêno ano, o yo ke qurbanê xo ano uza banê cemî de sere birneno, pîr gulvang dano înan pêruno. No qîsimî tedarîkê nîzamê cemî vînayene û hetê manayî ra tedarîkê hazir bîyayenê cemî îfade kenê. Na babete de xizmetê gezîkdarî muhîm a. Meydanê cemî runo de, keno hazir, mînderan nano ro. Labelê na paqijênî tena pakenîya meydan nîya. Na xususî erkanê cemî de canê ke yenê dîyane pakenîya zereyê înan zî temsîl kena. Neqlkerdana çimeyê fekkî ra gore “Pîr venga gezîkdarî dano, yeno meydan vano no xizmet, o yo ke qelbê xo keno pak, xirabîyan ra dûrî vindeno û aqilê xo, nefsê xo keno zelal û delal xizmetê ey bo. Xizir xizmetê to dergeyê xo de qebl bikero.” (Ç7). Bi nê îfadeyî yeno fehmkerdene ke gureyê gezîkdarî pakênîya zahirî ra zêde pakênîya batînî ya, xizmetêk bimbarek a.

Gulvangê Gêzî

Bismî şah halah halah

Gêzî fişto ta, di wayî

Cemê ma amê wa û birayî

Hû ya Xizir hîmet pîrê mi der o

Ewro sano de sano

Waxtê ca û qonaxan o

Xizir ma rê meyman o

Wayîrê bêkesan o

Çilecî bêro çila pano

Hû ya Xizir! (Ç7).

Cemê Xizirî de xizmetê çila zî zaf manîdar a. No xizmet tenya nêyeno manayê karê roştî. Nîşanê îlîm û îrfanî ya. Goreyê çimeyê ma yê fekkî: “Çila şewa tarîye de

sey yew fenere raye vinitenê rê hetkarîye kena. Fenere ke a deqa de kamî dest der a, eyê ke tarî der ê, ey dima şonê.” (Ç7). No teşbih ra yeno vînayene ke lazim o ke komel roşnvîran, kamilan dima şero. No semed ra çiladar tenya momî era ci nêfîno. O yo ke zanox o, melumat xo de kirêşneno û komelî rê rayberênî keno nîşanê ey o. Çila hem cem de hem zîyaran de hem mezelan de hem roja pañsemî keyeyan de zî yena era ci fiştene. Paçî ra virazîna ronê qurbana Xizirî de têv dîna cayêde serdin de nîna ro bena serdin bena tîk dima cem de çiladar fino ra ci. Goreyê çimeyê ma yê fekkî, cem de semedê xizmetê çiladarî pîr dua dano ey “To meydanê cemî kerd roştî, Xiziro Kal zî to tarî de nêverdo, roştîya to kê m nêkero. Ti raya îlimî ra nêfisiyê. Xizir xizmetê to qebug bikero.” (Ç7). Nê qiseyan kenê asan ke lazim o ke însan roştî ra nêfisiyo timûtîm melumat dima bo, o qayde aver şero û raştîye biramo. Ancîna xizmetê loqmeyî zî mîyanê cemê Xizirî de cayêde muhîm gêno. No xizmet tenya cem de werd werdene temsîl nêkena hetê manayî ra, pîyayênî, paştî dayene û Raya Heqî de nîyazo ke dîno nîşanê ey a. Pîr keso ke no xizmet ano ca, gulvang dano ey vano: “Xizmetê to qebug bo, bereket bîyaro keyeyê to rê û erkanê raye de daîm bo.” No semed ra loqme tenya qede nîyo îqraro ke dîyo Heq o yo. Loqmedar, loqmeyê ke ameyê meydanê cemî înan dekeno mîyanê nîzamî, cematî rê axme keno, no gureyê ey o.

Gulvangê Loqmeyî -1

Loqmeyê şima loqmeyê Xizirî bo
 Dormeyê şima gul û nur bo
 Loqmeyê şima şero Olî Dîwan de qebug bo
 Loqmeyê şima ma qeza û bela ra durî bero
 Zav û zêçê ma aqilê xo, fikirê xo çitûr o, raya raste ci musno
 Heq loqmeyê şima, çi nêti ra ke ardo, pêro pîya dergayê Xizirî de qeyd kero.
 (Ç7).

Nê gulvangî ra yeno vînayene ke îtîqadê Raya Heqî de loqme tenya werdo ke dîno o nîyo. Nîyetêde bimbarek o, îfadeyê dua yo. Amancê na dua merdimo ke loqme dano nîyetê ey bi pîr qatê Heqî reso.

Gulvangê Loqmeyî -2

Zêde ra, şenik ra
 Vejîyo kesik ra

Qelvo pakî ra
Zereyo haştî ra
Ameyo çeverî ra

Vineto dare ra
Dara şîma nur bo
Nîyazê şîma qevul bo
Loqmeyê şîma az û uzê şîma rê qelxan bo
Bergê çetînî ver şano
Axirîya şîma xêr bîyaro
Neq û xuşke şîma ra durî bero
Şîma qeterê ewlîyayan ra nêvisno
Xiziro Kal bi Duzgîn Bava şîma rê alvaz bo
Heq şîma na raye ra nêvisno
Nîyazê şîma qevulê Heqî bo (Ç10).

Gulvangî ra ma fehm kenê ke loqme nîyeto ke zere û can ra yew qelbê pakî ra vêjîno, îfadeyê ey o. Dua de xirabîye ra xo seveknayîş rê qalqan bîyayena loqmeyî yeno waştene. Canê ke yenê cem, nîyazê xo ra gore, qurbana xo zî xo reyde anê. Neqlkerdena çîmeyê ma yê fekkî ra gore “Pîr, qurbanê ke yenê cemê Xizirî, gulvang dano înan, dima canî qurbananê xo benê sere birnenê û pojenê. Qurbana ke pêşa qedîya aye ra yew tîke gênê anê, pîr gulvang dano ey tîkeyî, benê kenê ortê goştê bînî tencikî de têv danê û anê cematî rê axme kenê.” (Ç7). Nê rituelî ra asan beno ke çîyo ke bimbarek û bereketîn o lazim o ke mîyane kesen de têver de pare bibo ke Raya Heqî de manayê xo bêro ca.

Vatişa Qirvane

Qirvane ardê gulvang da ci
Pîrê ma ama destûr da ci
Rayverê ma ama hîmet da ci
Qirvana şîma qebul bo wayîr
Qirvana şîma qebul bo bira

Mî sarê xo na semiga pîrî ser
Bî destê mi ro ez berdo zere
Xizir ti miradê ma berê sere
Qirvana şîma qebul bo wayîr
Qirvana şîma qebul bo bira

Pîrê ma gosê mi de rîca kerde
Xizir ti berxanê ma, ma rê verde
Ez sonane Duzgin Bavayî ser de
Qirvana şima qebl bo wayîr
Qirvana şima qebl bo bira

Riyê mi hard der o, qelvê mi pîrî der o
Qirvane destê mi der a, pîr gulvang ci der o
Venga to dano pîro rew bêro
Qirvana şima qebl bo wayîr
Veng danane pîrê ma Xizir têy bêro
Qirvana şima qebl bo bira (Ç7).

Gulvangê goştî ra dima cematî rê sifre yeno amadekerdene û nan nîno ro, o wext zî pîr gulvangê sifreyî dano ci:

Gulvangê Sifreyî -1

Hala hala hala
Zîkr û duwazê ma
Qirvan û nîyazê ma
Cerx û pervazê ma
Veng û avazê ma
Tamir û sazê ma
Sewda û avazê ma
Şêro Olî Diwan de
Qewul verone (Ç7).

Na dua ra aseno ke îtîqadê Raya Heqî de qese, veng, hereket, pîyayîya goyile pêro pîya yew ca de mana îfade kenê. Duayi pîyayîya komelî, tesîre rejayê ke pîya yenê kerdene, qewet û bimbarekênîya nîyazo ke pîya beno înan musnenê.

Gulvangê Sifreyî -2

Xane Xizirî bo
Çimeyê Muzirî bo
Loqmeyê şima qedayî rê qelxan bo
Tawa bi dest û payanê şima nêbo
Xizmeta şima hêçe nêşoro
Ma werd kerd kemî, wayîr zêde kero
Ware şima şên kero, xurendî pir kero (Ç10).

Nê gulvangî ra yeno vînayene ke loqme, nîşanê îtîqad, rizalixênî û pîya bare kerdene yo. Cem û cematana de duayê loqmeyê ke dîne goreyê îtîqadê Raya Heqî rîtuêlê ke manayêde xorîn kirişnenê ey ê.

Wexto ke Cemê Xizirî ameyo eyê ke ezeb ê, mirad wazenê. Eyê ke bêdomanî yê doman wazenê. Kam ke çî nîyet kerdo a şewa Xizirî de loqmeyê Xizirî wenê û ey ser o kuwenê ra. Eyê ke ezeb ê, hewnê înan de kamî ke awe da ci, destê kamî ra ke awe şimita ey de zewejînî. Kamî ke çî mirad waşto û hewnê xo de çî dîyo o beno goreyê bawerîyî. No gure de Cemê Xizirî tenya yew rîtuêl nîyo, nîyetê kesan kirişnîne bimbarekan, şiroveyê hewnan benê û nîşanê rayberenîya Xizirî de raya raşte saye bena. Şewa cemî de pîr nînan pêruna der û cîranî rê, gêncan rê qisey keno.

Neqlkerdana çimeyê ma yê fekkî ra gore “Gencê ke muradê xo ra gore nîyet bikero, loqmeyê vila kero, xurdîyê ey zî bêro, serê bonî ra rokerê, sîvircixê bêro bero, sîvircixê ke kancîn hetî sera berd, ca verda goreyê bawerîyî yeno fehmkerdene ke nesîbê ê gencî o hete der o, o keye ra zewejîyeno.” (Ç7). Ma fehm kenê ke no rîtuêl tenya sey yew rîtuêlî nîno kerdene mîyanê komelî de hêvî zî xo de kirişneno. No semed ra bi bawerîyê komelî erkanê cemî nawneno û keno muhkem.

Çimeyê kesê ma Cemê Xizirî de derheqê kalikê xo de qalê nînan keno: “Kalik, kokim o û Kirmanckî tamir cineno çike bi kalikî zîwan tenya yew zîwan nîyo o keyberê alemê batinî yo. Tamir ke cineno xo ra vêreno ra, haşarê xo nêbeno. Orteyê yê halî de gegane qeseyanê rindekan xeber dano, gegane zî tayê mesaleyî ke dima peyda benê xebera înan dano. Textê xo de yew cîranî ra, vere ey dêsî nêşo, o rijîno vano. Wextê ra dima na xebera ey yena meydan.” (Ç7). Neqlê nê melumatî ra yeno vînayene ke îtîqadê Raya Heqî de qîymet dîno melumatê hîssî. Kamilê kokimî mîyanê şarî de tenya bi aqil û melumatî ra nê çimeyê manayî ra vînayene ra gore zî rayberênî kenê. Erkanê cemê Xizirî de derheqê komelî û exlaqî de nesîhetî zî dîyenê gencan. Neqlkerdena çimeyê kesê ma ra gore:

Pîr ogid keno, vatena ma û pîyê xo bikerê. Qiseyê înan şima rê beno yew pird, şima ey sera derbaz benê. Ê seke vanê sey înan bikerê, raya raste ro şêrê. Heyatê xo de der û cîrananê xo de embazanê xo de zuran nêkerê. Qiseyo xiravin nêvajê. Nêtirê, çîyo ke yê şima nîyo destê xo nêrzê ci. Cem de ke mor birna, hîn bizewejîye. Şima ke mor nêbirna nêzewejîyê çike raye de o heram o. (Ç7).

Nê nesîhetî perwerdekerdişê Raya Heqî musnenê. Çekuya pirdî ra yeno fehmkerdene ke tecrubeyê ma û pîyan xeterê ke yenê verê gencan, gencanî înan ra seveknênê, ci rê rayberênî kenê. Bi nê nesîhetan mîyanê komelî ra şik darîno we. Paştî dayena yewbînan aver şona. Nê hetan ra zî maneyê xo yê qîymetinî estê. Goreyê qaydeyanê raye zewicîyayene, nîzamê komelî nana ro. No semed ra zaf muhîm yeno vînitene raye de mor birnayene. Mor, emrê Heqî yo, bê mor zewej heram o. Emrê Heqî ke dekerîya; o waxt maye ra, pî ra, gencan ra zî rizalixênî pers bena. Gencî zereyê cemê Xizirî de nînan hesnenê û musenê. Yew xizmetêk pîrî zî cem de perwerde yo. Wexto ke cem de emrê Heqî dekerîno no gulvang wanîno:

Gulvangê Moreyî

Xizir wayîrê şîma bo
 Duzgin azo xêr şîma do
 Wayîr şîma juminî rê xêr kero
 Kata şonê qilawuzo xêr şîma de bo
 Pirê mi Bamasur alvazê şîma bo
 Wayîrê wayîran şîma de poştard bo
 Xanê şîma xanê Xizirî bo
 Riskê şîma zê awa Muziri derya bo
 Jîyar û dîyarî şîma Raya Heqî ra durî nêfiye
 Hande ke şîma weş ê, wayîrê dinya û dare, keder û îlayîye şîma nêdo
 Dejo giran can û royê şîma nêresno
 Qeza û bela şîma ra durî fiyo
 Lînga şîma era kemere nêfiyo
 Xelef bi dek û dubara nêsoyno re şîma
 Dostê şîma şa bê, dişmenê şîma qar bê
 Berxudar bê, dejê cîgerê nêvîne
 Kal û kokimenîya şîma xêr bêro
 Axîrîya şîma xer bo
 Qeterê des û diya ra nêvisîye
 Şefatê ewlîyayan ra morim nêmanê,
 Handê ke şîma weş îye, dîrega zereyê şîma nêşikîyo
 Morê şîma morê Şit û Nacîya bo,
 Yew balîşna de pîr û kal bê (Ç10).

Cumleyê ke dua de vêrenê ra înan ra aseno ke mor çiyêde tal nîyo xususî şayidênîya Xizirî, Duzgin Bavayî, Bavamansurî de îqraro girano ke dîno o yo. Yeno

vînayene ke zewac tenya na roje nê wextê ameyoxî; tenya na dinya nê axretî de zî eleqedar keno. Dewamîya nîzamê komelî tenya nê nesîhetan yan zî ceman ra nîno ronitene, mîyane yew serre de aşmê bimbarekê ke estê ey zî parçeyê nê nîzamî yê.

2.6. Raya Heqî de Rîtuêlê Aşmê Bimbarekî

Îtîqadê Raya Heqî de mîyanê yew serre de tayê aşmî munasebetê xoyê nîzamê dinya, çerexîyana tebîetî û sîstemê îtîqadanê qedîman ra gore bimbarek ê. Na bimbarekênî tenya wext ra gore nîya, goreyê yerxat kerdene, bare kerdena komelî û wextê rîtuêlanê îtîqadî ra zî eleqeyê xo esto. Nê aşmê bimbarekî nê yê: Gaxan, Xizir, Hewtemal. Heto cêren de ca dîno nê aşmanê bimbarekan.

2.6.1. Gaxan

Elewîyan de zaf rojeyî û roşanî estê. Înan ra yew zi Gaxan o. Roşanê Gaxanî, hetê Elewîyan ra sere de Dêrsim, Mûş, Erzîngan, Sêwas û Çewlîgî de sey destpêkê serra neweyî yeno firazkerdene. Hewteyê hîrêyîn yê aşma Kanûnî de dest pê keno û hewteyê verên yê aşma Çelewî de devam keno. No prosesî de hîrê rojan de roje yeno girewtîş û cemî yenê kerdene. Mîyanê eqreba û cîranan de zî zîyaret û hetkarîyî yenê kerdene (Akman, 2025: 161). Hirê roj roje tewîştîş ra dima rojê çarinî de roşan beno. Gaxan û Noelê Xirîstîyananê ke Kilîseya Ortodoksî ra girêdayeyî, eynî rojan de yeno firazkerdene. Hetê mana û şeklê firazkerdişî ra zî maneno Noelî (Çem, 2010: 57).

Gaxan "gax" ra yeno "-an" zafhûmarî yo. Tayê cayan de bi nameyê kalo gaxanî vacîyeno. Gax hetê Dêrsimî de nameyê camêrdan o. Goreyê Kırkanî no roşan tena mîyanê Elewîyanê Dêrsimî de nîno firazkerdene, mîyanê Armenîyan û Kurdanê Sunîyan de zî ameyo firazkerdene (Kırkan, 2014: 755-759). Goreyê tayê cigêrayoxan, no roşan dewamê roşanê Gaxanbarê Zerdeştîye yo. Munzur Çem nê nirxnayîşî biqîymet vînenno. No roşan de nanê rûninî yo ke sey "nîyaz" yan zî "pêsare" yeno namekerdiş vîla beno. Rojê roşanî hetê wextê şandî "Kalê Gaxanî" yan zî "Kalik" yeno û dest pê keno keye bi keye geyreno. Hetê ey de zî goreyê ey yew cinîya ciwan est a. Tayê cayan de na cinîye sey "Fate" yan zî sey "Fatîke" yena namekerdene (Çem, 2010: 57).

Aşma Gaxanî mintiqaya Dêrsimî de peynîya serre temsîl kena, viyartişê wextî temsîl kerdena xo ra gore bimbarek a. Serra kehen qedîyena serra newîye yena. Na

aşme de rîtuêlê ke yenê kerdene pêrunê de xirabîye def kerdene, rindekîye waştene esta. Goreyê melumatî “Pîr û kalikê ke şonê talivan zîyaret kenê, na aşme de bi loqmayanê xo şonê huzurê pîrê xo ey ra rizalixênî gênê û na aşme ra dime zî şonê talivan.” (Ç8). Na tore aşma Gaxanî tenya mîyanê pîr û talivî de rizalixênî girewtene ra nêmanena xususî vîrê komelî de kayê kulturîyo ke ca girewto ey ra bena dewlemende. No kay Gaxan de **Kayê Kal û Fatike** yo ke yeno kaykerdene o yo. Kayê Kal û Fatike hetê ra serra newîye temsîl keno, hetê ra zî a serre mîyanê komelî de îdarê kamî ke rind nîyo, kaykerdoxî keye bi keye fetelînê, semedê yê kesî loqme danê are. Neqlkerdena çimeyê ma yê fekkî ra gore “O loqme keyeyê feqirî de dîno werdene. O yo ke maneno zî kaykêrdoxê kayê Kal û Fatike ey benê sewbîna feqirê ke cayê esto keyberê ey ra darde kenê û remenê. O keyberê xo keno ra, qayt keno ke turik keyberî ra darde kerdîyo. Turikî gêno û zere de keno tal, turikê talî ano ancîna keyberî ra darde keno, kaykerdoxî turikê xo gênê, şonê keyeyê xo.” (Ç8). Nê rîtuêlî ra yeno vînitene ke xêro ke yeno kerdene têmdîya yo, zereyê kesî nêşikneno. Rindîye bêveng yena kerdene. Loqme kam ano kes nêvîneno kam gêno kes nêvîneno. O yo ke loqme dano, o yo ke loqme gêno yewbînan nêvînenê.

Kayê Kal û Fatike de hîrê kesî estê nê sembol ê. Fatike esta, a veyvika newî ya. Kal esto o, kokim o. Yew zî Arev esto rîyê xo tenîyin o. Merdimî Kal, serra ke xelesîya a serre temsîl keno. Veyvika kokimî Fatike zî serra newîya ke yena a serre temsîl kena. Arevo ke rîyê xo korim ra suyax kerdîyo o zî serra newîye ke yena zereyê aye de çîyo ke nêzanîno, o zî ey temsîl keno. Kayê Kal û Fatike de kilamî zî yenê vatene:

Kalo Gaxan

Xêr ama, xêr ama Kalo Gaxan xêr ama
 Xêr ama, xêr ama, sare û çimu ser ama
 Xêr ama, xêr ama Kalo Gaxan xêr ama
 Xêr ama, xêr ama, sare û çimu ser ama

Serra kane vêjîya, serra newîye ama
 Ma rê seker têt bîya, ma rê gozu têt bîya
 Xêr ama, xêr ama Kalo Gaxan xêr ama
 Xêr ama, xêr ama, sare û çimu ser ama

Turikê xo poşt der o, uşira xo dest der a
Şalik û şapik pira rê, veyvika xo pey der a
Xêr ama, xêr ama, Kalo Gaxan xêr ama
Xêr ama, xêr ama sare û çimu ser ama

Gaxan bêro her serre, ma rê bîyaro haleta
Haydê bêrê kay kumê, haleta xo bicerîme
Xêr ama, xêr ama, Kalo Gaxan xêr ama
Xêr ama, xêr ama sare û çimu ser ama (Ç11).

Na kilama Kalê Gaxanî domanan rê nusîyaya. Nuştoxê na kilame Hawar Tornêcengî yo. Domanî wextê na kilame de kewenê firke pêçî dormeyê Kalî de. Ci ra dîyarîyanê serra newîye pawenê. Bi raştîye heme rîtuêlê Raya Heqî eslê xo tebîetî ra gêne. Na babete de çimeyê ma yê fekkî nînan ano ra ziwan: “Goreyê hesabê Tirkan des û çarê aşma Gaxanî (Kanûne) Dêrsimijan de yewê Gaxanî yo. Des û hîrêyê Çelewî zî peynîya aşma gaxanî ya. Dima gaxan (kanûne) destê xo dano Xizirî. Des û çarê Çelewî de Xizir sifte keno heta des û hîrê Guçige. Comerd derheqê na babete de nînan ano ra ziwan:

Rojeyê Xizirî Aşma Xizirî der o. Tena hîrê roje yeno girewtene. Kam rojeyê xo kamcîn hewte de gêno, naye xora keyeyê xo ra bav û kalê xo ra zaneno. Labelê merdim bese keno ke sewbîna zî bikero. Yanî rojeyê xo, Aşma Xizirî de kamcîn hewte de wazenê eşkenê ke bigêrê. Roje lazim o ke çar hewtanê Aşma Xizirî ra yew de bêro ca. Seba Rojeyê Xizirî kamcîn hewte de ke waşt, sêşeme, çarşeme, panşeme roje gêne, îne zî qurbanan serre birnenê, mîyazan kenê vila. Şarê Dêrsimî no xizmeta xo pêro yew hewte de nêkenê; ca bi ca, eşîre bi eşîre, ocaxe bi ocaxe no vurîyeno. Heme kes çar hewte ra yew hewte Rojeyê Xizirî vîyarneno ra. Hardê Dêrsimî de Xizir her keyeyê rê, eşîre rê, ocaxe rê, dewe rê, cay rê, sewbîna sewbîna hewte de beno meyman, coka qom û yelê ma pêro pîya yew hewte de Rojeyê Xizirî nêgênê (Comerd, 1998: 96-97).

Yanî na aşme de çar panşeme pîrî şonê talivanê xo zîyaret kenê. Dêrsimijî çar panşeme roje gêne, her panşeme yewna eşîre roje gêna, yê kamcîn eşîre ke o panşeme rojeyê xo esto, pîrê înan şono keyeyê înan de cem û cematî girê dano, haştîye nano ro, loqmeyî pojîne, qawute pojîna. **Qurbanê Xizirî** yeno ca ardene. Zereyê Xizirî de hîrê loqmeyî estê. Loqmeyo yewin, girvana Xizirî ya, yanî gonin a, zervete (biçîke) zî loqmeyê Xizirî ya, yewna zî qawuta Xizirî esta.

Qurbanê Xizirî îtîqadê Kirmancan de zaf muhîm ca gêno. Xizmetê qurbanî tenya îbadetê yew kesî nîyo, xizmetê heme kesanê keyeyî yena vînayene. Neqlkerdena çimeyê kesî ra gore “Keye ra yew kesî ke nîyet kerd, qurban bikero lazim o ke nê qerarî tenya bi xo nê keye de çend kesî ke estê ê pêro pîya qiseyê xo yew bikerê û biderê. Qerarê sere birnayîşî ke ame dîyane kamcîn qurban sere birîyena (mêşna, bize, ga...) sey qerarê aye zî pîya dîyeno ey.” (Ç8). Yeno fehmkerdene ke rizalixênîya perune muhîm a. Heywana ke semedê sere birnayene ameya weçînitene, a di aşmî ra ver orteyê heywananê bînan ra birnîna ra. Hurmeta ke qurbanê rê yena kerdene, aye ra aseno ke rîtuêlê qurbanî tenya o yo ke tebera aseno o nîyo. Zereyê însanî de zî tayê tedarîkî yenê vînayene. Merdimî nîyetê xo kenê pak, teslîmê manayê rîtuêl û raye benê. Qurban hetê manayî ra zereyê keyeyî de sey yew kesî yeno vînayene. Na babete de neqlkerdoxê ma yê fekkî ra gore “Qurban ke bellî bi, keye de kesê ke cuyenê ê yew kes benê zêde. Mîsale keye de panc kesî ke estê, qurbanî ra pîya êdî nê şeş kesî qebul benê.” (Ç8). No fikrî ra gore ey kesê ke zereyê keye der ê gureyê xo yê qurbanî anê ca. Her yewê înan yew roje bi destanê xo qurbanî keno weye. Awa ci, sola ci, vaşê qurbanî kemî nêkeno, qet towayî ra morim nêverdano. Qurban, Raya Heqî rê yeno dayene, no hurmeto ke yeno kerdene hurmetê bawerîyê Raya Heqî yo.

Roja Xizirî Raya Heqî de sewbîna xususîyetî de ca gêna. Na roje de semedê qurbanî rîtuêlê ke yenê kerdene tenya îbadetê yew kesî ney, rizalixênîya pêrunê, nîyetê pêrunê ra gore yê pêrunê qebul benê. Neqlkerdena çimeyê kesî ra gore “Roja Xizirî ke ameyê qurbanî vejenê bonî ser, çend kesî ke der û dor de estê silayîye dîna înan semedê qurbanî, ê yenê qurbanî ser. Linga qurbanî ro keleyê xo birnenê, qurbanî rê hurmetê xo kenê.” (Ç8). Nê hereketan ra yeno vînitene ke qurban yew heywanêde bêmanayî nîyo, bimbarek o, coka ey ra nîyaz benê. Kesê ke yenê qurban ser bi hurmet verê qurbanî de vîndenê. Dima pîr yeno meydan gulvang waneno, rizalixênîya komelî gêno, dima qurban yeno sere birnayene. Raya Heqî de qurban, tenya manayê yew heywan sere birnayene de nîyo, nîşanê teslîm bîyayîşê însanî yo, nîyetê pêro pîyayênî ya. Neqlkerdena melumatî ra gore “Wexto ke qurban sere birnîno ûca de tenya qurban can nêdano, wayîrê qurban zî ûca de can dano. Gonî ya ke şona tenya yê qurbanî nîya, yê kesanê keyeyî perune ya.” (Ç8). Yeno

fehmkerdene ke gonîya qurbanî, kamî nîyet kerdo ke Raya Heqî de qurban bikero, yê înan pêruno ya. Mîsale yew keye de panc kesî ke cuyenê, înan ke pîya nîyet kerdo qurban bikerê, qurbanê ke bîye, o wext yeno bawerkerdene ke o qurban panc kesan temsîl keno. Qurbanê ke sere birniyê êdî lazim o ke wayîrê qurban malê dinya ra dest û rîyê xo bişuyê, kesî de pêro nêdê, kesî ra nêheredîyê, ortê komelî de kesî nêdejnê. Çike eyê ke qurban kenê, nefsê xo kenê qurban û malê dinya ra destê xo ancenê.

Rîtuelanê Qurbana Xizirî ra sewbîna mîyanê aşma Xizirî de **Qawuta Xizirî** zî ca gêna. Kesê ke qawuta Xizirî pojenê verê genim şuwenê, kenê xuşk, distarî ra ancenê, elege ra vînê ro, dima yew cayo berz de nanê ro, sêr têmdanê. Pawenê peşewe ecava Xizir yeno lapa xo nano ro ser, nênano ro ser. Eke bîye şodir serê qawute kenê ya, qayt kenê xora ke ser o nişan esto bawer kenê ke Xizir peşewe o keye de bîyo meyman. Neqlkerdena melumatî ra gore “Nişanê Xizirî ke ser o dî, hemen şonê axila malî, keyberî ra nêzdî ke kamcîn heywane esta, gênê anê kenê qurban.” (Ç8). Bi na tore yeno fikirnayene ke heywana ke keyberî ra nêzdîya, a Xizirî çînita we. Meymanênîya Xizirî rê bawerîye kerdene, o keye de hem hêvîyê bîyayênîya rizalixênî hem zî yê bereketî kena zêde. No qayde aşma Xizirî destê xo dana aşma Hawtemalî. Na aşma bimbareke ra derbazê aşma bimbareka bînê bîyane sey wextî hetê ruhî ra zî tedarîkê tayê çîyan vînitene kena mecburî. Na derbaz bîyena wext û ruhî zî goreyê xo tayê rîtuelê xo estê. Nê rîtuelî Qere Çarşeme, Hewtemalo Qijî, Newê Adarî û Hewtemalo Pîlî de dewam kenê.

2.6.2. Hewtemalî

Hawtemalî aşma Adarî ya, aşma Xizirî ra dima yena sey aşma Xizirî na aşme zî mîyane Dêrsimijan de bimbarek a. Neqlkerdana Comerdî ra gore kamîlê Raya Heqî bimbarekênîya na aşme nîya anê ra ziwan: “Hawtemalî de sacîya germe kewena binê hardî, vare viloşîna ra, cemed xo verdeno ro, çemî ginenê de. Serre newe de sere kena, êdî wesar o. Naye ra dima dar û ber, velg û vaş êdî beno kewe, yewna zî na şewe de dar û ber pêro yeno sizde.” (Comerd, 1994: 1). Mîyane na aşma bimbareke de tayê rîtuelî estê. Goreyê Sönmezî tayê rîtuelî nêyî:

“Teqvîme îtiqadê Dêrsimî de hawtemal yew aşme wunceno. Zereyê hawtemalî de çar qisimî estê. Nê çaremîna zî qisimê hawtemalî yê. Nameyê nînan û waxtê nînan nîya ro.

1. Qerê Çarşeme (4/11 ê Marte)
2. Hawtemalo Qiz (7/19 ê Marte)
3. Newê Martî (9/21 ê Marte)
4. Hawtemalo Pîl (17/ 30 ê Marte)

Qerê Çarşeme hesavo kan ra her serre hewteyê yewînê Marte der o. Hesavo neweyî ra 11 ê Marte der o. Tarîxê Qere Çarşemeyî her serre vurîno, sabît nîyo. Asma Marte de hefto yewin de kamjî roje ke Çarşeme yo, a roze Qere Çarşeme yo. Hawtemalo Qiz, hesavo kan ra her serre 7 ê Marte der o. Hesavo neweyî ra 19 ê Marte der o. Newê Martî, hesavo kan ra her serre 9 ê Marte der o. Hesavo neweyî ra 19 ê Marte der o. Hawtemalo Pîl, hesavo kan ra her serre 17 ê Marte der o. Hesavo neweyî ra 30 ê Marte der o. (Sönmez, 2020: 91).

Mîyanê nê rojan de maneyê rindekî û rîtuêlê xasî estê. Hewtemal, pak bîyene, yerxat kerdene, pîya hereket kerdene, goreyê tebîetî cuyene îfade keno. Orteyê nê wextî de rojê xususîyê ke ca gênê, nê îtîqadê Raya Heqî de fikrê peyda bîyene zî kenê ayan. Qere Çarşeme zî no manayî der o.

2.6.2.1. Qere Çarşeme

Aşma adare de goreyê hesabê kanî, roja çarşemeyî hewteyê yewînê rê Qere Çarşeme yeno vatene. Sönmez derheqê Qere Çarşemeyî de nînan ano ra ziwan: “Goreyê bawerîyî dinya hawt rojî de peyda bîya. Roja çarşemeyî zî xirabîyî peyda bîyê. No semed ra na roje rê Qere Çarşeme vajîyeno. Hewteyê Qere Çarşemeyî goreyê hesabê rumî û mîladî vurîyeno. Tayê cayan de aşma adare de hewteyê verênî de tayê cayan de hewteyê diyîn û hîrêyine de roja Qere Çarşemeyî vejîyena.” (Sönmez, 2020: 91). Bi no şekil xirabîyan def kenê weşîye rê çever kenê ya. Qere Çarşeme de şîlane yena wuntene. Şîlane tîya semedê kul û rişî, nêweşîye û tengîye rê yena wuntene. Na babete ser o neqlkerdena çimeyê kesî ra gore:

Şîlane ra yew mola terne yêna girewtene keso ke na şîlane ano verê telîyanê aye kardî ra keno pak, dima tadano, orteyê ci qilaşneno ra heta peynîye beno, dima na şîlane ro verê pîlê keyeyî Ya Heq, Ya Mihemed, Ya Êlî vano xo wunceno, dima cênîya xo, en peynîye de zî zav û zêçê xo wunceno. Şîlane ke wuntê pîr “Çi kul û riş, nêweşîye, tenga şima ke esta na şîlane de şero vano û rindîye wazeno kesanê keyeyê xo rê.” (Ç2).

No rîtuêl de heme kes hîrê reyî şîlane ro ancîyayeno. No rîtuêl, nîşanê munasebetê însanî û bi tebîetî yo, însan yew het ra ey ra huzur yew het ra şîfa vînenno. No derheq de yewna rîtuêl zî Hewtemalo Qij o.

2.6.2.2. Hewtemalo Qij

Hewtemalo Qij, hesabê kehenî ra her serre 7 ê Adare de yo. Hesabo neweyî ra 19 ê Adare de yo. Sönmezî ra gore “Wextê Hawtemalê Qijî de êdî vewr vileşîna ro, awe kewena deran. Giran giran zimistan qedîyeno wesar yeno.” (Sönmez, 2020: 92). Keyeyan ra tayê kesî wurzenê ra şonê dere ra awe gênê anê. Awe tenya yew çime ra nêna girewtene, dereyê ke di hênîyan ra zêde hênî resenê ci yê dereyan ra xususî awe yena girewtene. Neqlkerdena çimeyê kesî ra gore “Dereyê Zînkana û Koşmerî na tewir dere yê. Nê di dereyî heta binê koyî şonê resenê cor, ser o zî zaf hênî estê. Kesê ke no rîtuêl de ca gênê şefeqê şodirî ra şonê buroşanê xo dere ra kenê pir anê. Awe ke arde keye Ya Heq, Ya Mihemed, Ya Elî vanê û pişknenê zereyê keyeyî ra, erzenê mal û milkê xo ser o û dima zî qilme bi qilme bi şarê keyeyî danê şimitene ke şîfa biveynê.” (Ç2). Tîya ra fehm beno ke awe mîyanê nê rîtuêlî de manîdar a. Tenya seba şimitene nê seveknayîşê keyeyî û hetê manayî ra semedê pakênîya keyeyî zî gurenîna. Goreyê bawerîyî awa ke dereyê zêde hênîyan ra yena girewtene a awe hetê şîfa û weşîye ra hîna tesîrdar a. No wextî de teze bîyeyene, pak bîyeyene ca gêna mîyanê însanî û tebîetî de. Rîtuêlê ke îcra benê nînan pêruno de no yeno vînayene . Hewtemalo Qijî ra dime Newê Adarî de nê manayî dewam benê.

2.6.2.3. Newê Adarî

Newê Adarî, goreyê hesabê kanî ra yeno 9 ê Adare, goreyê hesabê neweyî ra yeno 21 ê Adarî. Mîyane Kirmancan de hetê manayî ra bimbarek o. No derheq de Sönmez nînan ano ra ziwan:

Îranij û Kafkasyanijî Newê Marte rê “Newroz” vanê. Newroz zafî şaran de esto. Goreyê taqvimê kanî 9 ê Marte de serre bena newîye. Serê serre newê Marte yo. Nameyê xo zî yîta ra yeno. No semed ra Newê Marte yeno vatene, çike serre bîya newe. 21 ê Marte de peşewe û peroj beno jûyane. Goreyê hesavo kanî no tarîx 9 ê Marte yo. Raya Heqî de Newê Marte rojêde bimbarek a. Çike na roje Hezretî Êlî ameyo dînya. Yewna zî Hezretê Elî bi Ana Fatîma na roje de zewejiye no semed ra na roje dekernenê. Zewbîna Elewîyan de zî na roje, rojêde

bimbarek a. Ê zî na roje rê vanê “Sultan Newruz” Elewîyî, na roje semedê Hezretê Elî roje gênê û cemê Sultan Newrozî girê danê. (Sönmez, 2020: 94).

Dêrsim de Raya Heqî de goreyê yew rîwayetî seba Newê Adarî de dar û ber pêro yeno sizde. Na mesela ser o zî Dêrsim de yew mesela yena qîsey kerdene. Neqlkerdena çimeyê ma yê fekkî ra gore:

Dewê de veyvikê desta sodirî urzena ra, şona tever ke, dar û ber pêro ameyo hard, sizde keno. Veyvike fikirîna vana: “Ez ke na mesela şodir qîsey kerî, kes mi rê înam nêkeno.” Veyvike çîtika sarê xo vejena, gilê qewaxa yo ke nêmiyo ameyo hard der o, ey ra pa giredana. Beno şodir, şarê keyeyî rê na mesela qîsey kena. Ê sifte inam nêbenê. Veyvike vana: “Eke mi rê înam nêkenê, bêrê şîme tever, gilê qewaxe de nîyadê. ”Mulxîte keyeyî şono tever, şer keno ke, gilê dara qewaxe ra çîta veyvike darde kerde asena. Ora têpîya xona inam benê. Îtîqatê Raya Heqî ra gore sewa Newê Martî de dar û ber yeno sizde îbadet keno. Çi ke dar û ber, tebîet pêro bereqê Heqîyo. A sewe bimbarek a, a sewe de dar û ber pêro amo sizde. Hama tenya dara merxe nêyama sizde. Daranê bînan ci ra pers kerdo vato: “Ti çi ra nêna sizde?” Merxe vato: “Mî ser o turik esto. No turik bavokê merdimêde kokimî yo. Heta ke o merdim nêro, bavokê xo nêcêro ke, ez bese nêkana bêri sizde.” Dara Merxe no semed ra nêyama sizde. (Ç11).

Yeno fehmkerdene ke dara merxe semedê seveknayîşê emanetê Xizirî sizde nêna. No rîwayet hem hurmeta xorîna ke tebîetî rê yena kerdene aye musneno hem zî beno nîşanêde gireyê Xizirî. Goreyê bawerîyî Xizirî emro derg do dara merxe, a kewe verda, coka a tim kewe manena. Hem zî zîyargî ya, nêbirnîyena. Dormareyê aye pak yeno girewtene û binê dare de çileyî yenê vêşnayene. Neqlkerdana Comerdî ra gore “Newê Adarî de rojêk roje yeno girewtene.” (Comerd, 1994: 1). Doğan zî na babete de nînan ano ra ziwan: “Şodir hewla pojenê, loqme gênê şonê mezelan, loqmeyê Nêwê Adarî kenê vila, çila nanê ro, kamilê raye dua û rîca kenê.” (Doğan, 2018: 183). Nê rîtuellanê Newê Adarî ra yeno fehmkerdene ke şar ruhê merdu rê hurmet keno. Înan xo vîra nêkeno labelê no hurmet yeno manayê hurmetê wextê verêyî zî. Bi loqmeyan û duayan zî gireyê pîyayîya komelî beno muhkem. Mezarane de çileyê ke nîne ro, dua yê ke yenê wendene înan ra aseno ke îrtîbatê merdan û candeyan nêvisîyayo. No îrtîbat bi vila kerdene loqmeyan her serre beno teze. Newê Adarî ra dima Hewtemalo Pîl sifte keno.

2.6.2.4. Hewtemalo Pîl

Hewtemalo Pîl, goreyê hesabê kehenî her serre 17 ê Adare der o. Hesabê neweyî ra zî 30 ê Adare der o. Sönmez no mewzû de nînan ano ra ziwan:

Keye ra yew merdim şodir şafaq ra xona ke teyr û turî nîkila xo awe ro nêdo şono hênî ra awe ano. Na awe şarê keyeyî şimeno na awe ra tene zî bi tase pisknenê ra malê keyeyî ke mal, naxir nêweşîye nêcero, riskê keyeyî zêde bo. Hawtemalo Pîl de mîyaz yeno potene. Na mîyazî ra bara kutikî û pisinge zî birîna ra. Şar şono dîyarê mezelanê xo, mezelanê xo ser o loqme kenê vila, duwa kenê. Xêrê merdan danê. Şonê jîyaran ser o çila fine ra ci, duwa kenê vanê, wusar bi xêyr bêro. Riskê ma zêdo bo, xiravîye, tengê ma ra durî bo. Tayê cayan de roje yeno girewtene. Tayê yew roje, tayê hîre rojî, tayê zî new rojî roje gênê. Hawtemalo Pîlî de şarê keyeyî ra heme kes nameyê xo ra yew kemere beno dormeyê keyeyî de nano ro. Di-hîrê rojî ra dime şonê qaytê binê kemere kenê. Binê kamjî kemere de ke lulik esto ya zî binê kamjî kemere de ke vaş royîyo vanê emser ma xatirê nê ra weşîya xo ramenîme û xatirê nê ra riskê keyeyê ma beno zêde. (Sönmez, 2020: 94-95).

Nameyê xo ra kemere ronayene ra yeno fehmkerdene ke no gureyê însanî bi tebîetî yo. Binê kemeran ra vejîyena lulikî yan zî vaşî zî teze ra jîl dayena heyatî musneno ra însanî. Rîtuêlê Hewtemalo Pîlî ra dîma aşma Adarî qedîyena, vewr vileşîna ro. Wesar yeno dar û ber çiçeg dano. Hard xemelîno ruhê însanî sey hênî gîrîyeno, hêvîyê însanî zêdîyeno. Hewayê aşmanê bîmbarekan zî êdî qedîyeno. Nîyaz, dua cemo ke mîyanê nê aşman de beno însanî Heqî ra girê dano.

3. OCAXA QIZILBELÎ

Ma no qisim de wazenê ke verê derheqê ocaxan û Ocaxa Kureyşî de melumatan bidê dima derbazê Ocaxa Qizilbelî bibê. Dezgehê ke esasê îtîqadê Raya Heqî nanê ro nê ocax ê. Ocaxî tenya nînê manayê seyîdênîya yew komelî. Sewbîna zî manayê xo estê, xususî nê dezgehî, otorîteyê îtîqadî, neqlkerdena manayî û merkezê rayberenîya cematî temsîl kenê. Heme ocaxî mîyanê tarîxî de yew ewlîya, pîr yan zî azê yew şexsîyetê bimbarekî ra girê dîyayê. Pîrê ke nê ocaxan ra girê dîyayê, nê erkanê cemî dewam kenê, dua danê, problemanê şarî rê çare vînenê, haştîye nanê ro û melumatê îtîqadî neql kenê. Ocaxî hem mîyanê zincîra azê manayî de hem zî mîyanê munasebetê şarî de cayêde manîdar gêne. Însan ya wexto ke maya xo ra beno goreyê azê xo yew ocaxe ra girêdîyeno yan zî dima yew ocaxe ra dest gêno û keweno sîstemê no îtîqadî. Ocaxî no het ra hem girêdayena însanî bi yew îtîqadî hem zî temînatê pîyayênîya komelî temsîl kenê. Mıntıqaya Dêrsimî de mîyanê tarîxî de xeylê ocaxî ameyê dîyane. Mensubê tayê ocaxan hîna zêde yê û zaf cayan ra axme bîye, mensubê tayê ocaxan zî tenya bi tayê dewan û keyeyan mendê. Sönmez no mewzû ser o nînan ano ra zıwan:

Dêrsim, hardo dewres o çike merkezê ocaxanê Elewîyan Dêrsim o. Dêrsim de Ocaxa Bamasûr, Dewres Cemal û Kureyşî ocaxê kan ê. Dêrsim de xizmeta murşîdênî Bamasurîzî, xizmeta pîrenî Dewres Cemalîzî, xizmeta rayverênî zî Kureyşîzî kenê. Ocaxa Bamasûran û Axûçanî Kervelayî ra, yê Kureyşan û Sêy Savunan Erdebîl ra yê Dewres Cemalan zî Hacê Bektaşî ra girêdayîyê. Verên de nê ocaxzadeyî şîyê Kervela û Erdebîlî ra îcazetê sêyîdênî girewto. Ocaxa Bamasûran Mazgerd û Pilemorîye de esta, yê Kureyşan Qisle û Pilemorîye de, yê Dewres Cemalan Xozat der a. Ziwanê nê ocaxan Kirmanckî yo. Bamasûrê Mazgerdî Kirdaskî zî zanenê. Kirdaskî talivanê xo ra museyê. Ocaxan de merdimê xamî pêşenê. Pîrî kesanê xaman resnenê. Ocaxzadeyî xizmetê raye zî yîta de musenê. Pîrênî kerdene raye de heqa Ewladê Resûlî ya. Ewladê Resûlî zî Ehl-î Beytî ra yenê. Cedê sêyîdan Ehl-î Beytî ra yeno. Elewîyênî de az lajî ser o dewam keno. Ocaxî zî bi na sîstemî raye ramenê. (Sonmez, 2020: 27- 28).

No melumatî ra aseno ke heme ocaxî form bi form gureyêde xo esto, no zî musneno ma ke îtîqadê Raya Heqî, sey dezgehan esasê muhkemî ser o nîştan ro. Îcazet ra zî yeno fehmkerdene ke îtîqadê Raya Heqî tenya mintîqa de nîyo dinyaya de

zî cayê xo esto. Mîyanê ocaxan de ca girewtena ziwanê komelî ra fehm beno ke ocaxî gureyê îtîqadî û kulturî zî anê ca. Ma na babete ser o bi taybetî Ocaxa Kureyşî ser o vîndenê. Çike hem mintiqaya Dêrsimî, hem zî qezaya Qisle û Pilemorîye de hewşê na ocaxe estê. Cengiz ra gore Ocaxa Kureyşî goreyê texmînî nêmeyê îtîqadî kontrol kena. Na ocaxe cem de bi repertuwarê xo, halê xo yê transî, îrtîbatê adirî, kerametî û pratîkê îtîqadê xo yê bînan mintîqa de ocaxanê bînan ra cîya ya (Cengiz, 2014: 60). Seyîdê Ocaxa Kureyşî bi Kirmanckî cem û cematn girê danê.

Mîyanê tarîxê îtîqadê Dêrsimî de ocaxê ke bi koka tarîxê xo ver der ê û komelî ser o tesîr kenê înan ra yew ocaxe zî Ocaxa Kureyşî ya. Ocaxa Kureyşî tenya rayberênîya Kureyşan nêkena, cografyaya Dêrsimî de ronitena nîzamê komelê Elewîyênî rê ocaxa ke rayberênî kena na ocax a. No mewzû ser o Sönmez nînan ano ra ziwan:

Kureyş, îtîqatê Raya Heqî de wayîrê xizmeta rayverênî yo. Rayverên kerdene Kureyşan dest der a. Hewşê Ocaxa Kureyşî qezaya Qisle Dewa Kureyşî der a. Kureyşan na dewe ra axme bîye. Cedê Kureyşan Îmam Musa-î Kazimî ra yêno. Azê Kureyşan zî Ehl-î Beytî ra girêdiyayo. Alaaddîn Keykubatî Kela Baxinî de seyîdênîya Kureyşî qebul kerda, şecera Kureyşî mor kerda. Dewa Kureyşan ra zewbîna Pilemorîye de zî dî mekanê Kureyşan estê: Dewa Bukî û Dewa Qizilbelî de hewşê Kureyşan estê nê zî jîyarêde muhîm ê. Pîrê Kureyşan yîta hetê kiramete vetene û raye ramitene ra namdar ê. Kirmanckî cem gîre dayene de cayê Qizilbelî zaf hewl o. Cemê ke dewresê Qizilbelî girê danê înan de Perda Qizilbelî vajîna. Murşîdê Kureyşizanî Bamasûriz ê. Bamasûrizî talivanê Kureyşanî rê murşîdênî kenê. Kureyşizî Qisle, Dêrsim, Mazgerd, Vacuxe, Xozat, Tercan, Qereqoçan, Çêrme, Xinîs, Gimgim û hetê Semsur de cuyêne. Na cayan de talivê xo zî estê. Hewşê Kureyşî qezaya Qisle de Dewa Kureyşî de ca gêno. (Sonmez, 2020: 31).

Nê melumatan ra fehm beno ke Ocaxa Kureyşî Raya Heqî de ocaxê ke merkez der a yena qebul kerdene. Gureyê rayberênî ca ardene, mîyanê îtîqadî de nîşanê otoriteyê yê na ocaxe yo. Azê Êhl-î Beytî ra girêdayena xo ra gore mensubê na ocaxe hem hetê îtîqadî ra hem zî mîyanê şarî de hurmet vînenê. Cayê na ocaxe de muhîmîya mekanê Qizilbel û Bugî ra aseno ke nê cayan de rîtuêl û cem û cematê Raya Heqî hetê îtîqadî û kulturî ra dewam kenê. Dewa Kureyşan semedê ocax, mekanêde bimbarek yeno qebulkerdene. Tîya ra şîyene û sewbîna cayan ro axme

bîyene Kureyşan ra aseno ke îtiqad cografyayêde hîra ro axme bîyo. Keremat vetene û raye ramitene de namdarênîya pîranê Kureyşijan, înan çimê komelî de keno berz, wunceno cor û cayê înan keno muhkem. Murşîdanê xo Bavamansurijan ra zî yeno fehmkerdene ke mîyanê ocaxan de pîya gurênayîş û paştî dayîşê yewbînan esto. Çünke sewbîna mintiqayan de zî Kureyşijî estê. Çiqas ke mabeynê mintiqa û ziwani de cîyayî bibo zî yeno fehmkerdene yew îtiqad de resenê yewbînan. Xorinîya îtiqad û tarîxê Ocaxa Kureyşî tenya şecere û rîtuellan ra ney bi efsaneyan ra zî az ra derbazê azî bîya. Na babete ser o efsaneyê **Firina Baxinî** de zî bimbarekênîya Ocaxa Kureyşî û kerameta Kureyşî ca gêna. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Sultanê Dewleta Selçukî Alaaddîn Keykubat bi seyîdênîya Kureyşî înam nêkeno û ey senceno. Semedê nê, Kureyşî nêzdîyê Mazgerdî de Kela Baxinî de erzeno firina gîrsa ke nameyê Firina Baxinî ra zanîna, erzeno zereyê aye labelê Kureyş na firine ra qe zerar nêveneno û vêjîno tever. Xukimdar şaş keweno ci û na kiramete ra dima bi seyîdênîya ey înam keno, şecereya Kureyşî mor keno yanî serverênîya eya îtiqatî qebul keno. No qeyîde Ocaxa Kureyşî hem mîyanê şarî de hem zî mîyanê îktîdarî de ocaxêde meşru yêna qebul kerdene. (Ç4).

Yeno vînitene ke Kureyş bi keramete, xo îspat keno bi no îspatî zî hem mîyanê komelî de hem zî qatê dewletî de qebul vînîyeno. Fehm beno ke mensubê ocaxan rayberênîya raye tenya goreyê seyîdênî nêkenê bi lîyakatê manayî ra zî kenê. Firina Baxinî de kamîya Kureyşî ya seyîdênî vejîyena orte bi kerameta xo, xerja aye ra yewna efsane esto. A zî mîyanê Kureyş û Mansurî de îddaya keramete vetene ya. Goreyê **Efsaneyî Kureyş û Mansurî** semedê pîlenî nê di seyîdî şanenê têver. Neqlkerdena çimeyê kesê ma ra gore:

Her yewe nê seyîdan înam keno ke pîlenîya Raya Heqî xo der a. No semed ra qerarê gênê, Kiramete yêna vetene, kirameta kamî ke gîrs a, pîlenî bena heqa ey. Rojê Bava Mansur dêsî ser o yo, dêsî virazeno, veng vaj keweno têra. Serê xo keno berz qayt keno ke Kureyş nîştî ro heşî ser ver bi ci yêno. Bava Mansur dormeyê xo de sêr keno towa ra dest nêkeweno, meleyo ke pê ci çamure keno duz, o keweno ra dest, yê gênî, pala xo keno ra dêsî ser, mele ra dano piro “şo” vano. Dês şono. Xurdemîna seyîdî yenê têlewe, keleyê xo yewbînan ra birnenê. Kureyş vano ez nîştane ro heşî, ti nîştî ro dêsî, dês ramit, ez yena to dest. Bi no qeyîde Kureyş îqrar dano Bava Mansurî, Bava Mansur beno murşîdê Kureyşî, Kureyş zî beno talivê Bava Mansurî. Postê rayverênî beno xizmeta Kureyşî, postê murşîdên zî beno xizmeta Bamasurî. (Ç2).

Her di figurî zî mewzûyê xo de yew sembol ê. Kureyş nîşeno ro heşî bi maran het musneno û bi candeyî yew keramete vejeno. Bava Mansur zî dêso ke bê can o, ey rameno, no qayde mîyanê bîyane û çînê bîyane de sînore ke esto ey ra derbaz bîyane de qudretê xo musneno ra ma. Tîya çîyo ke diqet anceno tewazuyê Kureyşî û teslîmîyetê xo yo. Heqa Bava Mansurî bi hurmet teslîmê ci keno. No wezîyet tenya mîyanê kesan de nê mîyanê ocaxan de zî gureyan keno asan. Çimeyê kesê ma derheqê Efsaneyê Kureyş û Mansurî de nînan neql keno: “Eyê ke resayê kamilênî, bîyê budelayê wayîrê xo, ê alemê batinî ra yewbînan nas kenê. Mîyanê ocaxan de yew girs yew qiçkek çîyêde nîyanên çin o. Bava Mansur nîştro ro dêsî, dês bêcan o, Kureyş nîştro ro heşî, heş bican o. Goreyê manayê Raya Heqî peyamo ke bi na keramete dîyeno, nînan ra yew seyîd ey binî ra teyêna kamil o.” (Ç8). Nê ra yeno vînayene ke îtîqadê Raya Heqî de kamilênî, hetê manayê batinî ra demê xo girewtene yo. Komelê îtîqadî de, xizmetî bi tesaduf nê, bi keremat û hîkmetan bare benê. Çimeyê kesî na babete ser o nînan ano ziwan:

Dêrsim de Ocaxa Bamasuran, Kureyşan, Axûçan, Ûryan Xizirî, Sari Saltikî, Dewres Cemalî, Sey Savunî, Cemal Abdalî, Munzur Bavayî, Şah Ahmedî, Şah Hesenî, Şix Mehmedî estê. Kureyş, Bamasur, Axûçan, Dervîş Cemal pêro murşîd ê çike Raya Heqî de hemê ocaxî, murşîd ê labelê tayê gureyan rayverî, tayîne pîrî, tayîne zi murşîdî kenê. Senî ke mamostayê mektevê verênî, orteyî, lîse û mamostayê universîte estê nê ocaxan mîyan de zî gureyê xizmetanê raye estê, înan orteyê xo de nê gureyî axme kerdê. Heme malimî universîte qedênêna labelê mektev de cîya cîya qisiman de malimenî kenê. Raya Heqî de zî heme kes ilmê çar keyber û çewres meqamî ra verêno ra feqet gureyo ke pîrê xo dano ci tenya yê gureyî keno. Meqamê rayverenî ra dima goreyê manayê batinî eke demê xo girewt û rêştî bilanênî, o waxt gureyê pîrenî gêno. Na meqamê dîyine, waxto ke serê merdimî rêşt hawtay, hêştay, bîye wayîrê siranê raye o waxt beno. Misale zewbîna ocaxe de lazimîya yew kamilî ke peyda bîye. Meclisê pîran beno top, semedê gureyê murşîdênî ey rusnenê a ocaxe. O zî şono goreyê manayê raye uza xizmeta raye keno. (Ç12).

Yeno vînitene ke çiqas ke ocaxî pêro murşîdênî ra nas bîyê gureyê ke kesî kenê, goreyê serran, zanoxên û kamilênîya înan benê. Qerar girewtana meclîsê pîran ra yeno fehmkerdene ke Raya Heqî de organîzasyonê merkezî û urf û adetê yew aqilî ra hereket kerdene esta. Neqlkerdena çimeyê kesî ra gore:

Nêzdiye panc hazar serre nayê ra ver her ocaxe yew xizmet kena. Misale Dewreş Cemalîzî hegayan ramêne çinenê. Şarî rê zî nê salix danê “Cew filan aşme de biramê, filan aşme de awe dê, filan aşme de biçine, filan aşme de wedarê.” Her ocaxe karo ke kena, talivê xo rê salix dana. No sîstem şîyo ro sistemê Ahî Evranî, misale uza yew berber, yew televeyî gêno lêwê xo meslega xo bi ey salix dano. Çanday û çanday serre naye ra ver, o sîstem mîyanê ocaxan de zî ramîyo. Hazar û new sêy û vist û di de Qoçkirî de yew qatlıam beno, dima vîst û çar de sifte keno, hîris û hêşt de Terteleyê Dêrsimî ra qom tarumar beno. Heme kes pişkîno ra cayê. Sîstem rijîno beno xan û xirave. (Ç8).

No melumatî ra ma fehm kenê ke sistemê ocaxan de tenya rayberênîya îtîqadî kerdene çin a. Nê ocaxî, komelî yew fikr de yew rayîr de resnenê yewbînî, qayidanê ramitene û meslek musnenê înan. Nimûneyan ra zî aseno ke ocaxî verê mîyanê komelî de merkezê perwerde de ameyê vînayene. Bi ocaxan melumat az ra derbazê azî bîyo. Goreyê çimeyê kesî sey sîstemê Ahî Evranî mîyanê nê dezgehan de zî kar û exlaq, pêro pîya hosta ra nêqlê çiraxî, pîrî ra neqlê talivî beno, sîstem no qayde dewam keno şono labelê sîstem dima, hukmê dewlete ra gore zaf zerar vînenê. Wextê 1921-1938 tenya bi fizikî rijîyane îfade nêkeno. Melumatê çanday serre, kultur, ziwan, îtîqad û heme çîyê komelî, têsêr têbin beno, şenik maneno ke vîndî bo (Ç8). Sîstem rijîyeno, no wezîyet semedê îtîqadî ra mîyanê komelî de problemanê girsan peyda keno. Fikrê cemat bîyane û yewbînan rê paştî dayene komelî zerar gêno û komel bêraye orte de maneno. No semed ra payra mendişê ocaxan zaf muhîm o. Seba ke raye û îtîqadê ocaxan bêro zanayene û raşt bêro ramitene lazim o ke derheqê nînan de melumatê fekkî bêre nuştene. Ma zî cêr de sey beşê hîrêyin de nê ocaxan ra Ocaxa Qizilbelî ser o vindertê.

Qizilbel, Qisle de dewa Kureyşan ra azê Kureyşî yo ke bar keno yeno no mekano bimbarek de ca gêno, uza yo. Mezraya Qizilbelî; qezaya Pilemorîye, dewa Qirdimî ra girêdayeya. Pilemorîye ra nêzdiyê saetê nê deqa dûrî ya. Pirdê Mutu ra ke derbaz benê, raya Erziromî taqîb kenê, raya Çêrme û hetê Fême ra xona ke nîyamê nêresayê cayê rabiryana raya Şanpaşayî, hetê destê raştî ser rayê biriyena ra aye taqîb kenê û şonê resenê Qizilbel. Derheqê Qizilbelî de Cengiz nînan ano ra ziwan: “Ocaxa Kureyşan de di cayî zaf muhîm ê, yewin mekanê Duzgin Bava yo, dîyin zî mekanê Qizilbelî yo. Qizilbel (Tawira Qizilbelî) hewşê Dewres Silemanî ra

yeno zanitene.” (Cengiz, 2014: 70). Azê Qizilbelî yo kanî ser o Dalkılıç nînan ano ra ziwan: “Kalikê Dewres Silemanî yo tewr rewêno ke nameyê xo zanîno, Alîyê Xanî yo. Azê xo, lajê Kureyşî Duzgin Bavayî ra yeno. Hewşê lajê Alîyê Xanî yê Dewres Elyasî Qisle de mîyanê dewa Derikê Masku û Çewlig de mîyanê dewa Herdifî de ca gêno.” (Dalkılıç, 2023: 120). Derheqê kalikê Qizilbelijan Dewres Elyasî de Comerd zî nînan ano ra ziwan:

Çar lajê Dewres Elyasî estê. Nameyê nînan Pîrê Xanikan, Dewres Murteza, Dewres Dawut, Bavayê Bukî yo. Dewres Elyas kalikê Dewres Silemanê Qizilbelî yo. Dewres Sileman lajê Dewres Dawutî yo. Qizilbelijî yew bi yew kalikanê xo hûmarenê û benê resnenê Dewres Elyasî. Ey ra zî gêne benê Kureyşî de vejenê. Goreyê înan Dewres Elyas tornê Sey Qajî yo. Sey Qajî, lajê Duzginî yo. Duzginî zî lajê Kureyşî yo. Kureyşî, des û di ezbet ê. Dewres Elyas ezbeta Qajîyan ra yo. Bi nameyê bînî ra nînan ra “Dewres Qajîyan” yeno vatene. Dewres Elyas cayê des û diyîne gêno yanî o kaliko berê des û diyîne ra yo. Kalikê ke Dewres Elyasî ra raveriyê hewşo xo vîndî kerdêyê. Teyna na bimbarekî ra nat hewşê kalikanê bînan kifş ê. (Comerd, 1995: 20).

No qîsim de seba Dewres Elyasî zewbîna zî mintiqaya ra melumat ameya girewtene. Na babete ser o çimeyê kesê ma nînan neql keno:

Hetê ma de Koyê Sulvişî* esto. Îtiqatê ma de koyêde bimbarek o. Verê koyî de dewa Herdifî esta Xolxol (Yayladere) ra girediyaya. Mazrayêde xo esta, nameyê xo mazraya Derikî ya. Dewa Herdifî ra raye yêna serê na mazra ra vêrena ra şona dewanê bînan. Mazra ra cor yew turva esta kam ke na raye ro yeno şono a turva ro keleyê xo birneno duwa keno, çilan fino ra ci xona vêreno ra şono. Na turva turvaya Dewres Elyasî ya. Dewres Elyas, goreyê pîr û kalikan, dewa Qirdimî mezraya Qizilbelî ra dewresêde Kureyşîz o. Ceddê dewrasanê Qizilbelî yo. Wayîrê sîrrî yo. Şarê mazra Derikî pêro talivê Dewres Elyasî yê. Qizilbel ra ameyo orteyê talivanê xo, rêyna Qizilbel nêşîyo. Talivan, ci rê hurmete kerda, xatirê ey zanito, înamê xo bi ey ardo. Xêyle waxt ra dima Dewres Elyas, mazra Derikî de şîyo heqîya xo. Talivan, gorn û kefen kerdo. Raya ke serê mazra ra yêna şona berdo binenîya a raye de do we. Goreyê pîr û kalikan, roja bîne şonê diyarê mezela bimbarekî ke mezele şîya serenîya raye. Talivan ser o komete viraşta. Amnan ke beno, zaf millet yeno zîyaret keno, zaf qirvanî yenê kerdene, zaf nîyazî yenê vila kerdene. Mekanêde bimbarek o. (Ç13).

* Qezaya Çewliqî Xolxol der o, yew hetê xo mintiqaya Dêrsimî, yew hetê xo zî mintiqaya Çewligî der o.

Yeno dîyane ke Dewres Elyas hurmetê talivanê xo ra gore peyser nêşono. Derîk de reseno Heqîya xo. Ca vurnayena mezelê ey ra fehm beno ke wayîrê kerametî yo û mezelê ey bimbarek yeno dîyane û ser o tirbe virazîyena, kam yeno zîyaret, qurbanan keno, loqmeyan keno vila. Na rewşe ra aseno ke taybetîyê îtîqadê komelî dewam keno. Yewna zî no melumat, îtîqadê talivano ke ocaxzadeyî rê esto ey musneno. Dalkılıçî ra gore:

Lajê Dewres Elyasî Dewres Dawut mazraya Semu (Bexu), dewa Qeregolî qezaya Pilemorîye de mekan gêno. Dewres Dawut na mazra de şono Heqîya xo. Ey ra dima lajê xo; Dewres Sileman, Dewres Mamud Xan, Dewres Wusif û Dewres Qemer yenê mazraya Qirdimî Qizilbel. Kamjî tarîx de ameyê na mazra nêzanîno labelê malumato ke az ra derbazê azî bîyo ameyo na roje goreyê ey Dewres Sileman 1600 serran de Qizilbel de şîyo Heqîya xo. Ewro azo ke Qizilbel der o, domanê Dewres Dawutiyê ke ameyê Qizilbel xo rê kerdo mekan azê tomanê înan ê. Di lajê Dewres Silemanî estê. Nameyê xo Alî û Wuşen o. Wuşen mîyanê yew mesela de qeza ra kişîyo. Lajê Dewres Silemanî Alî zî şeş tenî domanê xo benê. Nameyê înan: Murteza, Mistefa, Kakil, Hemed, Wusif û Îbrahim o. Dewres Murteza şono dewa Perginîya ke Pilemorîye ra girediyaya uza talivanê xo zîyaret keno. Emrê Heqî yeno şono Heqîya xo. Talivê xo uza danê we. Dewres Hemed şono Tizvaz de mekan gêno. Tizvaz qezaya Çewlig Gexî ra girediyayo. Lajê Dewres Alîyê bînî Mistefa, Kakil, Wusif û Îbrahim mezelê xo Qizilbel der ê. Dewres Silemanî pakênîya zereyê xo, raştîya xo, zerre tenîkîya xo û kirametane xo ra gore zaf hurmet vînenê qomî ra û bi na hal zî yeno nas kerdene. Heme cayan ra qom ameyo zîyaret. Misayivî xususî rituelê binê tariq kewtena ra gore ameyê na mekan. Rojanê muhîman de cem na mekan de ameyo giredane. No samed ra mekanê Dewres Silemanî, mekanê Duzgin Bavayî ra dima mekano ke tewr zêde zîyaret beno, beno o mekan. Dewres Sileman ra dima mîyanê qomî de en zêde Dewres Dil seyidênîya xo ra gore ameyo nas kerdene. Pîyê Dewres Dilî Hemed o, pîyê Hemedî Mistefa yo, pîyê Mistefayî Alî yo, pîyê Alî zî Dewres Sileman o. Dewres Dil, tornê tornê Dewres Silemanî yo, handê ey nêbo zî mîyanê qomî de seyido ke tewr zêde ameyo nas kerdene o seyido dîyin Dewres Dil o. No waxto pêyen de tornê Dewres Silemanî mîyanê xo de pere danê are û Qizilbel de cemxane danê viraştene. Sey kalikê xo bi zerre tenîkîye talivanê xo û qomo ke wayîrê îtiqatî yo pawenê. (Dalkılıç, 2023: 121-122).

No melumat mîyanê îtîqadê Ocaxa Qizilbelî de Dewres Sileman senî qayde merkez de ca gêno ey keno eşkera. Kifş û kerametane xo ra gore zereyê komelî de ca gêno, beno muhîm. Nê xususiyetê şexsiyetê xo ey tenya yew ocaxzade nêkenê, çimê

komelî de zî kenê rayberê raya raşte. Qizilbel de xususî icra bîyayena rîtuêlê binî tariqî kewtene, manayo xorîno ke no mekan kirêşneno ey tenêna keno muhkem. Mîyanê komelî de mekanê Dewres Silemanî, Duzgin Bavayî ra dima beno merkezê îtîqadê dîyin. Ey ra dima dewresê ke yenê Sey Dewres Dilî, mîyanê komelî de nam gênê, nam girewtena înan zî dewamîya Ocaxa Qizilbelî û nûfuzê ocaxe û candeyênîya ocaxe musnena. No hal zî hem gurênayîşê sistemê ocaxe keno muhkem hem zî virê komelî de cayê xo yo ke esto ey teyêna keno çip. Derheqê Ocaxa Qizilbelî de melumatê ke estê tenya bi çimeyanê nuşteki nîyê. No semed ra no qisim de seyîdanê Ocaxa Qizilbelî ra Bava Rızayê Qizilbelî, Bava Ali Arcayî û Bava Hasan Ulucanî de derheqê ocaxî de roportajî ameyê kerdene. Nê roportajan ra bi hereket melumatî amayê girewtene çike nê kamilî wayîrê îtîqadê ocaxî yê û melumatê adet û toreyî xo de kirêşnenê. Melumato ke ameyo girewtene, o tesîrê Ocaxa Qizilbelî yo ke komelî ser o esta aye tena kena eşkera. Heto cêren de nê mulamatan ra bi hereket tayê xususiyetî areze benê û tayê kerametî yenê nuştene.

3.1. Ocaxa Qizilbelî de Kerametî

Virê komelî de cayêde muhîm girewtena Ocaxa Qizilbelî ra yew sebebo pîl zî bi kerametan nas bîyayena seyîdanê ocaxî ya. Xususî bi kerametanê Dewres Silemanî, Ocaxa Qizilbelî mintîqa de ocaxêk bimbareke ameya nas kerdene. Kerametî, îtîqadê Raya Heqî de tenya meseleyê ke fewqelade yenê qeubul kerdene nîşanê înan nîyê. Raya Heqî de kamilênîya yew kesî, zer tenikîya ey û pakênîya qelbê ey zî nîşan dana. Derheqê kamilênîya kesêk û yew mekanê mubarekî nîşankerdiş de no melumat yeno vatene.

Dewres Sileman hewnê vînenno. Urzeno ra gayêde xo esto, bar keno, vano mi hewnê xo dîyo gayê xo bar kon, şon kotî ke gayê mi xo êşt hard, mexel bî, ez uza mekan girê dana, uza kena şen. Gayê xo rameno şono hardê Qizilbelî, senî ke şono, ga xo erzeno hard. Kes nêzaneno ke hardê kamî yo, mayata kamî der o. Pêy de fetelînê sonê Qazoxlu. Qazoxlu, verê Qizilbelî ra yeno şono Garşîye, weseneno vano: “Ala bê yîta” Dewres Sileman. Qazoxlu tekneno şono destê Dewres Silemanî. Dewres Sileman vano: “Gayê mi yîta mexel bî mi wad kerdo lazim o ke zengen pîrodî virazî. Yîta mayata kamî der a?” Qazoxlu vano: “Yîta

mayata Begê Axveranî* der a. O, Axveran de nîşeno ro.” Vano: “Şo mi rê naja bîce.” Tekneno şono lêwê begî vano: “Nameyê Dewres Silemanî ra yew kes esto, filan ca ra bar kerdo ameyo Qizilbel. Vano mi wad kerdo, cayo ke gayê mi mexel bîyo lazim o ke zengen pirodî bivirazî.” Mîrê Pune ci ra vano: “Dewresê to yo ke hîn batinî keye yo. Hîre mirodê mi estê eke nînan ano xurendî ez zî cayê xo dana ci şêro.” Qazoxlu pêyser şono Qizilbel. Dewres Sileman ci ra vano: “To ra se va?” Begê Axveranî, Mîrê Pune to rê wesena vano: “Hîrê mirodê mi estê. Nê miradanê mi ke ano xurendî ez zî ca dana ey şêro.” Vano: “Mirodê ey rehet ê.” Qazoxlu şaş keweno ci vano: “Hala hala ti çi zanena ke mirodê ey rehet ê.” Vano: “Ez zanena. Ci ra doman nêbeno, astora xo ya kûheylane ra mayîn nêbeno, yew zî birayê xo waxtê Xuruzî ra nat hêşt serri yo ke vîndbîyayo, nê merdena ci, nê weş biyana ci zaneno, vesvesê ey der o labelê birayê xo weş o, verê xo nata yo, des û hawtê aşma Marte de yêno.” Heqvê xo ra sayê vejeno dano ci vano bere Mîrê Pune ra vaje: “Pur kero, tolê saye mayîna xo do, saye zî lete kero leteyê o buro, leteyê cênîya xo do.” Beno dano ci, waxtê ra dima astora xo yew tay ana, xanima xo nêweş a yew lajek ana, birayê xo zî heqeten des û hawtê Martî de yeno keye. Laj ke beno, Dewres Sileman vano: “Nameyê lajêkî pîra mene, nameyê lajêkî ez nana pîra.” Laj ke beno Mîrê Pune, Axveran ra çarpanc aşmî ra dime lajê xo gêno bi qîrvana xo yeno Qizilbel. O waxt Qizilbel de Bono Pîl ameyo viraştene. Axayê hîrê sey û şeştî şeş dewan o, yeno linganê Dewres Silemanî. Uza qîrvano xo keno, Dewres Silemanî ra vano: “Bê name pirane.” Dewres Sileman yeno vano: “Ez nika hetê xo ra ke name kerî axayênîya to birîna, hetê to ra ke name kerî kîremeta mi bena vîndî. Nameyê ci Dewreş Beg bo. Dewresênî mi ra begenî zî to ra bo.” Xurdemîna hetan ra name keno. Dewê ey dorman, Tercan û Aşqaleyê ke estê çîn ê pêro aşîra înan ra yê. Qizilbelî rê minete kenê. Axveran, Qeregol, keyeyê Demîr Begî, nê pêro aşîra înan ra yê. A roje ra heta na roje xona xona Qizilbel û Qizilbelçikanî rê hurmetê kenê. Vanê: “Azê ma xêrê Qizilbelî ra jêdîya ameya na roje.” Dewres Sileman kîrameta xo ra hardê Qizilbelî gêno keno mekan. (Ç1).

Na keramete ra yeno vînayene ke hewnê Dewres Silemanî Heqîye ra yew nîşan o, bi ey keweno raye. Ronîştana gayî ra gore weçînitena Ocaxa Qizilbelî zî musnena ma ke tîya hardêde henên nîyo ronîştana gayî nîşanê bimbarekênîya nê hardî qebul bîyo. Wadê Mîrê Puneyî rew ra zanitene û ca ardene zî delilê wayîrê kerametan û ocaxzadenîya Dewres Silemanî ya. Xususî bi saya ey hem şîfa hem zî xover dayene mîyanê komelî de cayê Dewres Silemanî hîna zêde keno muhkem. Begê Axveranî

* Na dewe Tercanî ra girêdayeya.

yeno Qizilbel şono linganê Dewres Silemanî û bi hurmet qurbana xo keno, nameyê lajekî Dewres Beg nîno pira dewresênî û begênî no qayde pare bena. Nê pêro musnenê ke na ocaxe tenya merkezê îtîqadî nîyo merkezê cem û cematî o. Na keramete ra dima, zêdnayena talivan ra zî fehîm beno ke Qizilbel, merkez o ke cematê Raya Heqî tîmîyan de pêgêno, êdî o ca yo bimbarek o. Mekano bimbarek bîyayena Ocaxa Qizilbelî tenya yew mekan girewtene ra nêbiyo bi kerameta Dewres Silemanî zî cemat her ke şîyo bîyo zêde. Wextî ra dima zî no dormeyê Dêrsimî ra zî vîcîyayo teber bîyo hîra şîyo reşto dewanê teberî. Kerameta ke ma cêr, ca danê ci a zî musnena ke tesîrê na ocaxe tenya dormeyê xo de nêmento. Dewanê dûrî ser o zî tesîr kerdo.

Xorîya Kureyşî* Bava Dilî de alvaz bena. Şonê dewa Çatî Erzaniye de benê meyman. Uza vîst, vîst û panç keye ra zêde sunî estê. A roje yew cematê xo beno, senî ke kenê, şonê vengî ci danê vanê: “Şîma zî berê cematê ma.” Şonê nîşenê ro cematê înan de labelê kam ke yeno şono heto seren de nîşeno ro înan aver de ton danê, benê kenê pê keyberî. Koçekê Bava Dilî Nesep beno koçekê xo rusneno vano: “Ala şo qonaxê mi de qaytê tamir ke tamirî ra veng yêno, sewda yêna mi rê bîce bê.” Koçek teknenê şono ke tamir uza darde kerdîyo, cinîno însan xeyranê ci maneno. Keleyê xo ci ra birneno gêno ano. Bava Dil cemî gêno de, cemê orteyê sunîyan o, xoceyê xo, hacibê xo pêro ameyê. Tamirê xo gêno vengî Heqî dano vano:

Ya Qizilbel mekanê to ver de kemerî
Ti se vana ez se bikerî
Na yê sêyê to ton dayî
Kerdî pê çêverî
Veng ra xo veje
Ma rê wayîrenî bike zê dewrê verê.

Na vengdayîşî ra dima pêro tokmişê hard benê, bon sera darîno we. A peşewe uza hard de manenê. Şodir qirvanan kenê, venqa Heqî danê vengî Heqî ra dima o bon yeno xurendî. Destanê xo şunê anê a awe cematî ra axme kenê û pêro xona teze haşar benê û dima Bava Dilî rê benê talivî. O bon nika tene bîyo kan labelê xona pawu ra yo. Ê mormekî şonê tede çilan nanê ro. Xizmet kenê, nîyaz benê. (Ç1).

* Meleka Kureyşî ya, goreyê înamî Kureyşî rê qilawuzenî kena. Keyneka azev a.

Na keramete, qewetê îtîqadê Bava Dilî musneno ma. Ton dayena Bava Dil û koçekî ra fehm beno ke kamîya ocaxzadênîye a deqa de qebug nêbiya labelê na neheqîye qatê Heqî de nêameya qebug kerdene, ma naye, xo bi xo cinitena tamirî ra, cem de Kilama Heqî ya ke wanîyena bi aye wedarîyana ser ê bonî ra, waro ginena cematî û hetê manayî ra heşar bîyena înan ra fehm kenê. Na mesela ra dima tesîrê Bava Dilî yo ke komelî ser o esto o zî zêdîyeno. Heşar bîyenê cematî bi qurbanan û duayan beno. Na mesela musnena ke ocaxa Qizilbelî tenya talivanê xo ser o tesîr nêkena sewbîna cematânê mezheban ser o zî tesîr kena. No semed ra na ocaxe, wayîrê hurmeto ke sînorê îtîqadî rijneno, wayîrê ey a. Xona pay ra mendena nê mekanê kerametî û zîyaret biyena ey zî virê komelî de dewam kerdena kerametan musneno. Bi na keramete yeno dîyane ke Bava Dil tenya wayîrê keramete nîyo wayîrê melumatê îtîqado xorînî yo. Talivanê xo beno resneno raştîye, înan rê rayberênî keno. Labelê wayîrê keramete bîyene nêno manayê xeta ra dûrî bîyene. Yewna mesela de Bava Dil xeta keno labelê têkilîya xo yê îtîqadî vîndî nêkeno.

Bava Dil xeta keno labelê Xorîya Kureyşî ê terk nêkena, şar ci ra pers keno. Vano: “Çira Xorîya Kureyşî to terk nêkena?” Vano birayêne, xo rê baqil vinderê. Ez şîyane malî mi xo rê veng a Heqî da, şîyane gokan veng a ci da. Raye ra şîyane veng a ci da. Her çî waxtê xo de beno. Waxtê ci de însan mişterjî bo ke heqe bikero. Şona bazar bena mişterjîye malî. Lazim o ke malî bazarlix kerê, çimê to ke malî qayîl bî, bazarlix kena cêna. Însan lazim o ke mişterjîye nê qeseyanê cem û cemat an bo ke bîcero. (Ç1).

Na mesela de fehm beno ke verê lazim o ke însan waşttoxê heqîqetî bo dima şêro bireso bawerîyî. Yanî zere û can ra talivê ey bo. Na mesela de çekuya “bazarlix” î, îtîqadî sey çîyêde hêrnane nêvînena. Wextê ra îdraq kerdena însanî û resayîşê ey îdraqî îfade kena. Heq kerdena yew çîyê ra ver lazim o ke însan balê xo ey çî ser o rono dima zere û can ra ey ra girêdîyo. No melumat wayîrê kerametan bêxeta nêmusneno. Înan kamilê ke heqîye fetelîne, o qayde ano ra ziwan. Çîyo ke esas o, zere û can ra wayîrê îtîqadî bîyane vîneno. Neqlkerdena nê kerametan tenya meselayê yew kesî ra gore nîyê. Mîraso ke az ra derbazê azî beno form dano îtîqadê na ocaxe, nê parçeyêde no mîrasî yenê vînayene. Yewna bavayê Ocaxa Qizilbelî yew keramete vejeno, na keramete zî halê eyo fewqela de ser o peyda bena.

Kalikê kalikê Dewres Kakilî yanî kalikê Bava Baqirî cem giredano, xafil de cem ra wurzeno ra heta dîyarê Sabe şono uza xêyle durî yo. Milet gineno ro têzere vanê: “Law nê doşexa xo ca verdê şî. No çik bî, nîya bî?” Kunê ra dima, bervenê, zivenê, qurenê xêyle ke maneno, vêjîno yeno ke o delxe yo ke pira şîyo ancîna o delxe ra, o tamir ra yeno şono xurendîya xo de nîşeno ro. Milet yew bi yew wurzeno ra şono lew nano lingan ra, şonê destanê ey vanê: “Dewres, Qizilbel de kesî doşexa xo ca nêverda heta nika, ti şîya kotî, ti kotî ra yêna çik o?” Vano: “Hîr û bereket, hurmet û heskerdîş darîya we şî. Ez şîyane, o kerd raye.” Heta Sabe şono. Vano: “Beno ke kes bi mi înam nêkero, patikê xo vejeno erzeno Sabe ser.” Dima di merdimî şonê qayt kenê ke heqeten patik hawo uza ro. Sabe jîyar a. Ci ra Saba Serê Çirike yêna vatene. Kirameta yê merdiman nîya ra. Kam reseno înan kam? Qe kes ci nêreseno. Na meta mi der a, nika ke mişterjî bibo gêno mişterjî ke çînê bo ez mêşte şona binê hardî. Na meta pêro mi de yêna binê hardî û poyîna şona. Ez xo vera nêkuna, labelê kuna ra na meta ver ke binê hardî de poyîna. Ê merdiman na qese vato: “Ma rojê şonîme. Rojê sira henene yêna ke, kes kesî nas nêkeno. Milet kuno têwertê. Cenab -i Heq, o waxt ci rê yardim kero.” Îşte o waxt, no waxtê ma yo. Kes kesî nas nêkeno, nê pîlenî menda nê qizenî. Nê hewlênî menda nê hurmet menda, nê zî heskerdîş. (Ç1).

Na neqlkerdene de bava doşexa xo ra wurzeno ra şono dîyarê Sabe. No verê erkanê cemî ra gore xelet ameyo fehmkerdene labelê dima qisey kerdene dewresî ra fehm beno ke nê manayê îtîqadî ra gore ameyê meydan. Cayo ke şono mekanêde bimbarek o, vengdayîşê manayî ra gore şono uza. Nîmûneyê patikî ra yeno vînayene ke na keramete çîyo ke bi çîman nêaseno ey kena asan. Na mesela ra ma vînenê ke pîr tenya bi qiseyê xo nê bi hereketanê xo zî keramete vejeno. Rîtuellanê Ocaxa Qizilbelî ra bena eşkera ke hem ruhê însanî ser o hem zî komelî ser o tesîr kenê. Kerametê ke vîrê fekkî de ca gînenê û Ocaxa Qizilbelî yenê qisey kerdene nê musnenê ma ke fikrê cem û cematî tenya bi rîtuellan nîno meydan xususî bi manayî zî tîmîyan de dewam kenê. Na babete de cemê ke Ocaxa Qizilbelî de yenê girê dayene zî dewamîya nê manayî musnenê.

3.2. Ocaxa Qizilbelî de Ayinê Cemî

Cemê Ocaxa Qizilbelî komelî yewbînan ra girê danê û rîtuellê tewr muhîmê ke erkanê raye danê ramitene ey ê. Pîrê Ocaxa Qizilbelî yenê Qizilbel labelê cem û cematî girê nêdanê. Derheqê nêyî de çimeyê kesê ma wina melumat neqlkeno: “Fême ra, Tercan ra kotî ra ke bavayî yenê, înan ra qet yew pîr cematê Qizilbelçikan

girê nêdano, vanê: “Bavayê Qizilbelî estê, ma cematane şima nêkenê. Lêwê pîranê Qizilbelî de nameyê ma nêbeno.” No semed ra bavayê Qizilbelî bi xo cemanê xo girê danê.” (Ç5) Cem de xetayê yew kesî, yan zî yê komelî qisey benê, haştîye nîna ro û cem bi rizalixênî dewam keno. No semed ra heme kes rizalixênî dano yewbînan. “Cemê Qizilbelî Kirmanckî yenê girê dayene, wextê Bava Dilî de hem Kirdaskî hem zi Kirmanckî girêdîyayê. O şono Erjanîye de talivanê xo de Kirdaskî qisey keno. Kalikê verênî şonê orteyê talivan o wext Kirdaskî qisey kenê labelê Qizilbel de tenya Kirmanckî cem girê danê çike Kirmanckî qisey beno, kalikê di zıwan zî zanênê.” (Ç5). Çike mintiqayêde hîra girêdayeyê Qizilbelî ya. Bavayê Qizilbelî şonê komel û yelê xo, talivanê xo cem û cematane girê danê. Mîyanê cemanê Qizilbelî de bi tamir Kilama Heqîye yena vatene. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Bavayê Qizilbelî cem de goreyê xo veng danê. Wayîrê mormekan têy haşt o. Mîyanê Dewresanê Qizilbelî pêrunê de delxo tewr qewetin, yê Bava Dilî yo. Ca vatene, cem û cematane girê dayene, binê tariqî kewtene, ewlîya vetene nê rîtuêlan pêrunê Bava Dilî ano xurendî. Qizilbel de ey ra têpîya zî nê pêro kewenê Dewres Baqîrî. Bavayê Qizilbelî pêro hîn yew bi yew yenê xizmetê xo ocaxa xo rê kenê û şonê. Cem de zere û can ra veng Heqî danê, a deqa de bavayan ra ke çî aseno o qeyîde veng Heqî danê. Bava Baqîr rojê cem giredano. Di rêyî kuno ra ci ke Kilama Heqîye vajo, lorneno qe sewda nêna. Kalikê Bava Rizayî cêreno vero vano: “Qe şecire nêna, serd o. Heq kena ala wurze sama.” Bava Hesên û yew kilawusiz ra pîya înan wurzneno ra dare, sama şonê. Sama de sayê ke hewa ra şonê. Înan pê cênê, gulvangê ci danê ci. Bava Baqîr veng dayana Heqî keno, “Xona ke delxe ameya.” vano. A deqa de berwiş kuno orteyê mîletî û na kilama Heqîye vano:

Kilama Heqîye

Mekanê to ver de cerde

Minete mi to ra kerde

Mineta mi awe de meverde

Oliya Kureyşî şecerîye de xêre raverde

Xo rê vero cerî

Mineta min a ke to ra esta

Mî ser o rake çeverêde xêrî

Şêr ke na goyila însanî bîcerî (Ç1).

Melumato ke Ocaxa Qizilbelî ra dîyeno ey ra yeno vînayene ke ocaxe tenya yew azî rê xizmet nêkena, raya batinî rê zî semedê heqîye mîyankariye kena. Bava Dil wayîrê delxeyê qewtin o. Nêyî ra aseno ke pîrê ocaxan tenya rîtuêlan nîyanê ca. Ê xususî alemê batinî de kamilîya xo ra gore qeubul bîye. Verê delxe nîno, delxeyê Bava Baqîrî zip û ziwa yo, dima delxe yeno. Nê ra fehm beno ke cem, girêdaye ruhê yew însan û ruhê komelî yo. Bava Baqîr semedê cemî delxe paweno no zî musneno ke cem tenya bi qiseyê fekkî nêno meydan. Cem halê batinî ra girê dîyane zî îfade keno. Ruhê delxeyî sema de tenya bi ocaxzadeyî nîno bi yew rayberî peyser yeno. Ma nê ra fehm kenê ke tenya ocaxzadeyî nê hetê manayî ra kam ke hazir o, keweno mîyanê cemî. Kilama Heqîya ke Bava Baqîr waneno vero cêrayîşê Heqî û zerrîya cematî girewtene ra gore ya. Zerrîya komelî girewtene û gureyê rayberênîya komelî pîr girewta xo ser. Wexto ke sema de delxe yeno, Dewres Baqîr na Kilama Heqîye vano:

Kilama Heqîye

Tarî na wo ama

Tarî yo şan o

Kureyş kalik waxtê qonax û mêymanan o

Sêyê to vile çewt o veng dano

Destê to hem îlaz o hem derman o

O ke merem bikero ma bêwayîr nêverdano (Ç1).

Na kilama Heqîye wextê cemî de xorînîya mana yo ke vejîyeno orte ey bi nîşanan ano ra ziwan. Goreyê manayî tarîfiye bi cem û sema darîno we. Melumatê batinî yo ke pîrî wayîrê ci yê, Kesê ke îtîqadê Raya Heqî bi no şekil ramenê înan rê tarî beno roştî. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Veng dayena Heqî de qe belî nêbeno handê qayt kena ke sey defterî verê to de pelge ver der a. Çekuye yêna aqîlê to, ti vana vêrena ra. A çekuya xo ra veng Heqî dana, vana minete kena. Her çî xurendîya xo vêneno, yeno vêreno ra şono. Kilama Qizilbelî defter o, pelge dêmdana defter tek tek kena ra. Misale nika ke mi ra pers kerê di, hîre çekuyan ya zanena ya nêzanena labelê mi ke tamir girewt veng Heqî da sey defterî pelge bi pelge yêna. Veng dayena Heqî delxe yo, Kilama Heqî ke ameyê a pelga defterî ya, dêm dana. Kilama Qizilbelî qe dinya bifeteliye kesî de çîn a. Kilama Qizilbelî alemê batinî de dest ke dîno Kekê Wusivî, şodir wurzeno ra ke pêro ezber der o, ver der o. Alemê batinî ra ameya.

Perda Qizilbelî* kilame de yêna. Pîr û kalikê Qizilbelî Heq ra amayî û o Heq ra zî şî. Şar yeno dima beno keyeyanê xo de cem û cemat dano kerdene. O keye yo ke tede cemat çîno bo goreyê înamî nunê yê keyeyî nêno werdene. Cemat qîlayîye keyeyî yo. Venga Heqî danê, şer şono, xêr yeno nîya zî keye qîlayî beno. Dewres Baqir verên de qîrvana xo keno, keyeyê xo de cem giredano, der û ciranê xo keno top, dima xona şono cemê şarî. Goreyê ey lazim o ke merdim verên de cemê xo bikero keyeyê xo de ke dima zî şêro cemê şarî bikero. Yê her çî raye de yew usilêde xo esto labelê no waxt de bîyo vînd. (Ç1).

Yeno fehmkerdene ke veng dayena Heqî îtîqadê Raya Heqî de tecelîyê batînî yo. No mefhûm, kelamê Heqîyo ke bi delxe zerrî de beno pîr û cem de bi qese vejîyeno teber beno nîşanê ey. Kilama Qizilbelî sey defter yena vînayene. Pelge bi pelge bena ya, dewresê Qizilbelî aye wanenê. No melumatî ra aseno ke dewreşê Qizilbelî kelamê Heqî bi kamîliya xo Heqî ra gênê. Kilama Qizilbelî sewbîna cayan de nêna dîyane. Nê ra zî ma fehm kenê ke na ocaxe melumatê batînî rê mîyankarîye kena. Nê kilamî tenya qiseyê fekkî nîyê kelamê Heqî yê ke alemê batînî ra delxe de yenê sey vahîy vînîyenê ey ê. Yew keye de cem nişanê nîzam, bereket û pakênîye ameyo vînayene. Înamê Bava Baqirî ra zî fehm beno ke însan verê lazim o ke nîzamê zereyê xo û keyeyê xo rono. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Cemê Qizilbelî xoser o yê, sey cemanê cemxaneyî nîyê çike bi xo der benê şonê zê awa zelale. Labelê cemxane de qayideyî estê, însanî kenê yew dilq. Cemanê Qizilbelî de bava kuno. Na babet de yew misale esta: “Hezretî Musa rojê vêjîno ro Koyê Turî. Na ko ro şono qayt keno ke yew şûyane hawo xo gir keno koşeyê koyî ro erzeno cêr. Wurzeno şono cor xo gir keno ancîna yeno cêr. No şono nêzdî ci ra pers keno: “Şûyane xêr a, ti sekena?” Vano: “Ez îbadet kena.” Vano: “Îbadet hîn nêbeno û ci rê tarîf keno.” Dima tekno şono. O ke şono, şûyane tarîfê yê xo vîra keno. Keweno ra dime şono vano: “Ya Musa, Ya Musa! Tarîfê to senî bî?” Handê qayt keno ke Hezretê Musayî postê xo êştö dengiz ser, deryayî ser o sey gemîye şono. Hezretê Musa cêrona ra, pê xo de qayt keno ke şûyane senî ke raye ro şono o qayde dengiz de şono. Şûyane vano: “Tarîfê îbadet to da mi labelê mi xo vîra kerd.” Vano: “Şo, şo çutir ke zanena hîn bike.” Cemê Qizilbelî, yew tewir de nîyê, yew dilqê xo çîn o, goreyê xo xasil benê. Cemê cemxaneyî de vanê: “Verê dua bena, dima no beno, o beno.” No goreyê cemanê Qizilbelî nîyo bi kilmîye. Cemê ke nika benê mewzûyanê nînan de ke qayt kerd

* Hewayê tewtî ya, bava ke cem de kewt yanî alemê zahîrî ra derbazê alemê batînî bî, tewtê xo de vateya ke vano aye ra Perda Qizilbelî yena vatena.

yeno vînayene ke nê semedê qomî, cemê çiyê salix dayene yê, icra benê. Kesê ke her cayanê Tirkîya ra yenê goreyê înan benê û meqsedê nê ceman perwerde yo. Meqsedê nînan qomî salix dayena. Cemê Qizilbel zî goreyê ziwan û kulturê hardê Qizilbelî yê, zere û can ra yê. Cemanê cemxaneyî de Bava duayan ezber keno, dima waneno labelê usilê pîr û kalikanê Qizilbelî û usilê cemanê înan zewbina yê. Cem a deqa de goreyê xo reng cêno beno ra derg şono. Cemanê Qizilbelî de qese Heqî ra dewresan rê ayan beno a deqa de delxe yo ke yeno bavayan o delxe ra Kilama Qizilbelî wanenê. (Ç3).

Nê melumatî ra ma fehm kenê ke cemê Qizilbelî îtîqadê Raya Heqî de qaydeyanê formî ra nê delxeyê batînî ra rêzbîyayena manayî ra şekil gênê. Nê ceman de verên de ra yew qerarê rîtuêlî nêno girewtene. Cem a deqa de goreyê delxeyê pîrî şekil gênê. No semed ra fehm beno ke cemê Qizilbelî îrtibato ke Heqî de nîno ro bi ey benê. Mîsalê Hz. Musa û şîwaneyî de zî muhîmîya îbadetî bi form nê zere û can ra kerdene ra gore ameya dîyane. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Cemê Xizirî rê ke hîrê çar rojî maneno, cîran xevere danê yewbînan filan ca de cem esto vanê şonê nişenê ro. Verê der û cîranî tenê yêwbînan pers kenê. Qalê kalikan, verênan, kirametana kenê. Cem de heme çî bi rizalixênî beno, coru qe kes bêrizalixênî cem nêkeweno. Misale yew kes ke şono cem, verê zereyê keyeyî ra ya zî tever ra kamî de ke miradiş o, şono ey ra rizalixenî gênê, têy beno haşt ya zî eke o şikito ci ra: “Mi ef ke, qayîtê qusirê mi nêke, heqa xo mi rê helal ke, ez şona cemê Heqî.” vano. No qeyidê bi haştîye, rindekîye şono cem. Şar xo dest loqmeyan ano cem, pîr doşexa Heqîye de ronîştîyayo, kam ke keyber de şono vano:

Destûr pîrê mi

Nefes pîrî der o vanê

Uza benê çewt, linge nanê ro linge ser, nîyazê xo pêgenê, gulvang gênê. Eke se merdim bêro ancîna ê yew bi yew gulvangê nîyazê xo gênê, loqmeyê xo nanê ro xona şonê nişenê ro. Dima pîr uza mobet keno vano: “Yewbînan rê rind vindê, îftîra nêkerê jûr nêkerê, yewbînan rê yardım bikerê, çimê şima malê kesî de nêbo, raye ra, îtiqatê xo ra nêbirîye ra.” Niya niya nê mewzûyan ser o mobet keno. Qizilbel de tenya bavayê Qizilbelî cem gîre danê. Pîrê Qizilbelçikan yenê labelê cem û cematana gîre nêdanê. Cem girê dayene yê bavayanê Qizilbelî ya. Ê dormeyan de hande dewî estê, hîris û hawtî, hîris û hêştî dewî estê. Ê pêrunê pîrê xo, rayverê xo estê, labelê cem û cematê pêrunê şarê Qizilbelî keno. Ê bi xo cem û cematana xo girê nêdêne, bavayanê Qizilbelî benê çike goreyê înan zî “Cem girê dayene karê bavayanê Qizilbelî yo.” Neqlkerdena ra gore kalikê

Qizilbelçikan waxto ke talivan keno vila, kesan ra vano ti şo filan filan filan ca, ê talivê to yê, xo rê zî qe towa nêvejeno. Domanê Dewres Silemanî ci ra vanê: “Bawo to talivî pêro kerdî vila labelê ma rê towa nêverda.” Vano: “Şima o pîr bê cihan şima rê beno taliv. Şima handê ke o pîr bê.” Xora sey vatena ey beno. Cem û cematê pêrone ancîna Qizilbelçikî kenê. Pîrê xo bêrê zî ancîna bavayê Qizilbelî şonê cemanê înan girê danê. (Ç3).

Neqlê Cemê Xizirî ra yeno dîyane ke cemî mîyanê kesan de rizalixênî ra ca gêne. Qaydeyê cem kewtene haştî ya. No waziyêt tenya pakenîya zahirî nê hetê manayî ra zî pakênîya cemî esas gêno. Bavayê Qizilbelî hem cem û cematê xo hem zî cem û cematê talivanê derûdorê xo girê danê nê ra yeno fehmkerdene ke na ocaxe îtîqad, îcra kerdena rîtuellan û wayîr bîyayena melumatî ra gore mîyanê komelî de qebul bîya. Nesîhetê Dewres Sileman ra zî yeno fehmkerdene ke Ocaxa Qizilbelî bimbarekênîya xo tenya azî ser o nê lîyaqatê manayî ser o zî qezenc kerda. Qizilbel de rojeyê Xizirî des û pancê Çelî der o. Na babete de Comerd nînan ano ra ziwan:

Kureşanê dewa Qizilbelî Xizirê xo her tim hewteyo peyên de girewto. Xizirê Kalî, îqraro ke dayo kalikanê Kureşanê Qizilbelî, no hewte de ardo ca. O îneyê hewteyê çarin de ameyo Qizilbel. Îqraro ke dayo ey ser o vinderto. Înan zî ihtîyacê meymanê xo, no hewteyê peyên de dîyo. Şarê Qizilbelî ber bi ber na rêçe ramita, no qeyde ardo resnayo Dewres Hesenê Derî. Dewres Hesenê Derî zî Aşma Xizirî de tamir girewto xo dest, hîştîrî çim de piştigê Xizirî de girewto vato,

-De bê wayîro!..De bê wayîro!..

Eke beno îneyê hewteyo dîyînî, Xiziro Kal Astorê Qirî rameno verê page, miradê Dewres Hesenî keno. Naye ra tepîya êdî Qizilbel de Rojeyê Xizirî hewteyo çarin de nêgênê, çarmenê hewteyo dîyin. Xizir, Dewres Hesenî ra tepîya hewteyo dîyin de ameyo, coka aye roje ra heta na roje zî Qizilbelîjî Xizirê xo no hewte de vîyarnenê ra (Comerd, 1998: 96- 97).

Çike goreyê bawerîyî Xizir o wext de kalikanê Qizilbelî rê beno meyman. Na mewzu ser o çimeyê kesê ma zî nê melumatan neql keno:

Xizir Dewres Silemanî ra dima Dewres Dilî û Dewres Hesenê Derî rê zî beno meyman. Xizir Dewres Hesenê Derî rê ke beno meyman ora dima Qizilbelçik qirvananê xo des û pancê Çelî de kenê. Goreyê înamî waxto ke cem girê danê.

Cem de Xiziro Kal ci rê beno meyman, hîre bizan anê verê linganê ey de sare birnenê. Dima Qizilbelçikî benê top qerar gênê, o ra dima qirvananê xo des û pancê Çelî de kenê. Her serre waxtê des û pancê Çelî de peskûviyê vêjîna yêna sîvingê bonê Keyeyê Bava Dilî ser o nişena ro, nişor kena, ê şodir wurzenê ra a mala peskûviye kenê qirvana Xizirî. Serrê Bava Bav, Bava Baqir, Bava Dursin hîrêmîna keye de nêbenê. Lajê Bava Dilî Bava Wuşen vano: “Bêrê ma qirvana xo bikerê.” Domanê xo vanê: “Bawo, ti vana qirvane bikerîme labelê Bava Baqir, Bava Dursin, Bava Bav keye de nîyê.” Nê pêro domanê apanê yewbînan ê. Nê bavayê Qizilbelî yê. Pîyê xo vano: “Ero, ê keye de nîye labelê ez na yo keye der a, peskuvîya ke terefê Heqî ra, terefê Xizirî ra ameya şîvingî ser bêrê ma qirvana xo bikerê.” Vanê: “Nê, eyê ke yîta çîn ê, ma zî qirvane nêkenê kêy ke ê amayî keye ma xona qirvane kenê.” Peskûviye şodir yêna labelê qirvan nêkenê no semed ra qirvane miradîna şona rêyna nêna. Peskûviye des û pancê Çelî de şeş serrî têdima yêna û ê kenê qirvane. Kêy ke domanî îtiraz kenê, aye ra dima qirvane miradîna şona înda nêna. Pîlê Qizilbelî pêro na mesela qisey kenê. Vanê qirvana Qizilbelî terefê Xizirî ra yêna, mala peskuvîye waxto ke rizalixenî nêdîna ci o waxt qirvane miradîna înda nêna, naye ra dima zî înda malê kêyeyî ra qirvana Xizirî kenê. (Ç3).

Na neqlkerdene ra îtîqadê Raya Heqî de bimbarekênîya Xizirî û girê yo ke ey de girê dîyo vînîyayeno. Dewresanê ocaxe de meyman bîyayena Xizirî ra hem qîymetê ocaxe hem zî bawerîyê ocaxzadenanê ke Xizirî rê esto fehm beno. Her serre des û pancê Çelî de ameyana pezkoviyen nîşanê bimbarekênî ameya vînayene. Goreyê wayîranê îtîqadî no bîyo nîşanê rizalixênîya ke mîyanê înan û Xizirî de ca gêno. Yew serre ocaxzadeyî sey yewbînan nêfikirîyî û cîya bifikirîyî û rizalixênî nêniya ro, qurban nêbîya, naye ra dima zî pezkoviyê reyna nêameyî. No zî îtîqadê Raya Heqî de rizalixênî çiqase qaydeyêde muhîm a, esas a, aye musneno ra ma. Neqlkerdena qurbanê Xizirî ra dima Ocaxa Qizilbelî de cem senî qayde îcra beno derheqê înan de yewna zî melumat esto: “Roja ke cem beno, heveso henên, heyecano henên kuweno têra ke. Roja cemî de çiçekî ra bigê heta xişnan heme kesî bi qelbo rind ra vano ewro bava tewtê xo de eceba mi ra se vano. Bi heyecan, keyf, meraq û rindekîye ra a roje vengê cîranan danê û raya cîranan pawenê.” (Ç5). Cematanê Qizilbelî de yarenîye, eşq ra mobete kerdene esta û saetan ra zêde qisey beno. Qalê kalikan, qalê verênan beno dima tamir yeno girewtene û Kilama Heqîye yena vatene.

Hîya hîya wunca ewro sano
Tawê qonax û meymanan o
Sewda ra mi esta şêro
Dergayê kalikê mi de bîvero (Ç5).

Derheqê zereyê cemanê Qizilbelî de ancîna çimeyê kesê ma nînan ano ra zîwan:

Waxto ke cemat beno kam ke keyber de yeno bi nîyaz û loqmeyê xo yeno û gulvangê xo gêno. Cematê Qizilbelî de tenya bervîş esto. Milet bervenno û dua kenno. Hala, Hala kenê zewbîna towa çîn o. Kirametî mîyanê cemî de ayan û beyan ê. Pîyê xo Bava Hesên yew cem de heybetlî kuno. Cemat beno giran û apê xo Hesên hemen cemat mor kenno çike terseno. Zewbîna cem de Lajê Bava Dilî, Bava Wuşên şono Çirike de keyeyê misayîvê xo Bava Hesênê Kureyşîzî de beno meyman, vengê Heqî dano û kuno labelê tewt serdin nêbeno. Anê yew qirvanêde bîne kenê gonî vejenê ke serdin bo, heta beno serdin ke şafaq şaneno ci. Peydo pers kenê vanê: “To çi dî, çi nêdî?” Vano: “Merdimêde şelale kewt ra mi ver, o şî, ez şîyane.” Yeno keye nêweş keweno, waxtê ra dime zî şono Heqîya xo. No semed ra Bava Hesên terseno delxe cemat de giran nêkeno. (Ç5).

Yeno fehmkerdene ke mîyanê cemanê Qizilbelî de tenya tayê duayî nêne wendene tayê hereketî nêne kerdene xususî canê ke cem der ê, zere û can ra teslîmê manayê cemî benê. Qal kerdene kalikan û kerametênê înan ra zî tedarikê prosesê manayî yeno dîyane. No semed ra cemê Qizilbelî cêrenê ra rayirvanîya manayê batinî. Cem de dewres bi Kilama Heqîye gêreno ra Heq ver, hîssanê xo, waştîş û rêca xo erzê Heqî kenno. Qeseyê “Dergayê kalikê mi de bivero” ra yeno fehmkerdene ke cem tenya na dinya de nê alemê manayî de zî wazîyeno ke qebul bo. Cem de kutena bavayî û giranîya delxeyî, resayenê sîrrê batinî îfade kenno. Halê nîyanênî cem de dîqet ancenê, bavayî rê hurmetê komelî zêdîyeno, delxeyê cemî, tenya qurban kerdene ra beno serdin. Xususîyêde cem û cematênê Qizilbelî yo bîn zî merdimê xerîbî coru ci nêkewenê. Xerîbê ke yenê zî meymanê cîranan ê, xatirê înan ra yenê cem. Neqlkerdene çimeyî ra gore:

Xalê min o ûvey, merdimê esker de beno, cênika ey remneno beno. O xalê mi yeno keyeyê ma de beno meyman. Qizilbel de cemat beno. Silayîye dîna maya mi, nîyazê xo pojena, birayê xo vano: “Ez nêna, ez merdimêde pake nîyane.” Zor kenê cênê têy benê cem. Bono Pîl esto Qizilbel de Bonê Dewres Silemanî yo, uza cemat kenê, vengê Heqî danê. Cemat beno giran sama wazenê, hîrê tenî

wurzenê ra sama şonê yew piyê min o, yew apê mi Dursin o, yewna zî derezayêde xo yo. Waxto ke kunê, pê înan de zî hîrê merdimî manenê ke înan pêcerê çike ê ke kunê, senî ke va yeno o qeyîde çerexîne. O waxt lamba bena, apo Dursin waxto ke kuno tewt, dest fino ra lamba, şuşeyê serê lamba gineno waro, merdimê pêceno beno keno lamba ser de lamba ancîna vêsena labelê o şuse ke gineno waro, xalê xo yo ûvey vano: “Yîta bîye çalxanê gonî” Zereyê cemî de a deqa de balmîş beno. Awe anê pisknenê rî ra, haşar kenê, vanê: “To çi dî?” Vano: “O şuşe ke gina waro mi va belka ez ûza orteyê çalxanê gonî der a.” Waya xo ra vano: “Wayê, mi to ra va, mi cematî nêbe, ez pak merdim nîyane.” A zî dima xelatîya xo fehm kena tabî. (Ç5).

Raya Heqî de pakênîya ruhê cematî çîyêde muhîm o. Coka cemanê Qizilbelî de kesê ke nas nîyê, nêne dîyane. Raye de halê xo zanitene û goreyê halê xo hereket kerdene çiqasê qewetin a, na mesela de yena dîyane. Şuşeyê lamba ke gineno waro hetê manayî ra merdimî rê çîyê aseno û balmîş beno no zî keno eşkera ke halê ey merdimî goreyê cemî nîyo. Kelamê Heqî de têrîameyîş heme kesî rê çiyêk rehet nêno. Tîya lamba bena nîşanê heşar bîyaneyê manayê batînî.

Cem ke beno serdin qedîno loqme anê vila kenê. Waxto ke loqme vila beno, bava vano: “Dest de çîno yew terazî. Heme kes qedeyanê xo rê bîye razî?” Ora dima heme kes wurzeno ra xo şaneno ro. Xona ke loqme heme kesî rê vila nêbîyo, loqmeyê şaxî* dîno, pîr loqme dano û vano no loqmeyê şaxî yo, heme kes loqmeyanê xo gêno û paweno ke pîr loqmeyê şaxî zî ci der o. Loqmeyê şaxî ra ver ke yew merdimî loqmeyê xo buro û geryê ci bibo, o ceza gêno labelê na cezayêde girse nîya, qîçkek a. (Ç5).

Peynîya cemî de loqme vila kerdene, yew bîyaneyê komelî kena muhkem. Qeseyê bavayî ra fehm beno ke loqme, terazîyê zerrî ra bi rizalixênî ameyo vilakerdene. Tîya de çîyo ke esas o, heme kes pareyê xo rê beno razî û bawerîye keno ke no loqme qatê Heqî ra ameyo. Tetbîqê loqmeyî şaxî ra yeno fehmkerdene ke loqme goreyê yew nîzamî beno vila. Verê loqmeyê şaxî vila beno. Cemat ey tam keno dima loqmeyê ke dîyaye înan weno. Cezaya qîçkeka ke pîr dano aye ra yeno waştene ke cemat goreyê nîzamê cemî hereket bikero. Cemanê Qizilbelî de tetbîqê ke yenê kerdene yê pêruno goreyê xo yew manayê xo û îtîqadê xo esto. Ge-gane mîyanê

* Loqmeyo ke pîr xo dest ra tewr verê dano ey rê vanê.

cemî de çiyô ke aqilê însanî nêgêno zî yeno meydan. Nê çiyê nîyanênî xorînîya îtîqadî musnenê ma. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Rojê cem de domanî zaf qelebelix kenê, bêveng nêvindenê, pîyê xo Bava Rızayê Qizilbelî, domanan pêruno rusneno bonê keyeyî, ci ra vano: “Şima şêrê bon de ronîşe, şima qelebelix kenê, ma veng Heqî danê.” Dima bavayî tamir gênê danê piro, seke kenê nêşkîne cem girê dê, delxe nêno. Teknenê şonê ke domanan dêzika danîyan na ro lozine ser, her yewê ci dest de yew dar esto, danê piro cinenê, veng Heqî danê. Lajê Bava Dilî Bava Wuşen vano: “Lawo, lawo ma domanî kerdî tever, qilawuzê cemî şî lêwê domanan, ma cokuna bese nêkenê ke cem girê dê. Domanan delxe ma ra girewto.” Domanan gênê anê oda, dima xona delxe yêno, cem girê danê. (Ç3).

Na neqlkerdene ra fehm beno ke cem tenya cematê pîlan nîyo hetê manayî ra kam ke hazir o, zere û can ra yo, yê pêro pîya cem îcra kenê. Doman ke zereyê oda ra ameyê vetene o wext yew bîyena cematî bîya xirabe, no semed ra delxe nêameyo. Qeseyê Bava Wuşenî keno asan ke çiyô ke cemî dewam keno o çî tenya rîtuêl nîyo. Nîyet, pakênîye, zere û can ra bîyene zî formê cem dayene de zaf muhîm o. Cemê Qizilbelî tenya qaydeyan ra gore icra nêbenê. Hayrê manayî bîyane zî esas gênê. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Rojê keyeyê Bava Dilî de cemê Dawud Sularî beno. Cem beno giran, tenê ke veng Heqî dano, dima tamir gêno dano Bava Rızayê Qizilbelî. O veng Heqî dano. Peynîya cemî de kamilê ke uza rê sama şonê. Bavayî danê tamirî ro vanê: “Kam ke wurzeno sama rawurzo raya Mihemed Êlî de sama şêro.” Kam ke zaneno, wurzeno ra, destanê xo dano yewbînan ro ya Heq, ya pîr! vano û dormeyê xo ro çerexîno. Binê bonanê verênan wele bena. Xandê ke yeno rutene tayê cayê xo benê çale tayê cayê xo berz manenê. Pîyê xo, amika xo, Bava Hesên, yew zî taliv beno. Çar merdimî wurzenê ra sama şonê labelê a sama de eke se beno, Bava Hesên şamatîno ra gineno waro. Lajê Bava Baqîrî Bava Wuşen zî xuyeno. O ke huyeno Dawud Sularî rêyê xo çarneno ra ey ser, xafil de fekê Bava Wuşenî beno çewt. Bava Wuşen şono gineno ro dest û payanê Dawud Sularî. Dawud Sularî vano: “Lêwê mi nê, şo lêwê kalikê xo Dewres Silemanî.” Na raye zî şono lêwê Bava Rizayî lew nano ra ey dest. Bava Riza ci ra vano: “Rayver, şo xo rê hewsê Dewres Silemanî ser uza ra keleyê xo bibirne.” Şono hewsê Dewres Silemanî ser, bervenno, zîveno. Heta şodir uza maneno, beno rind pêyser yêno. (Ç3).

Raya Heqî de sema zereyê nîzamê kaînâtî û raya Heqî kewtene îfade kena. No semed ra wextê sema de hereket goreyê îtîqadî muhîm yeno vînayene. Sema de waro ginayene ra gore huyayîş, sistemê îtîqadî de hurmet û qaydeyê rizalixênî çiqas esas ê, înan musneno. Hêrs bîyane Davut Sularî bîya nîşanê yew îqazî. No musneno ra ma ke cem de hetê manayî ra halê qewetin ramîno û nê rê hurmet nêkerdene weş nêameyo dîyane, Bava Wuşen hem şono Davut Sularî ra hem zî pîlê ocaxe Bava Rızayê Qizilbelî ra rizalixênî wazeno hem zî şono hewşê Dewres Silemanî nîyaz beno. No zî musneno ke hem şexsîyetê kamilî hem zî mekanê bimbarekî xeteyan ef kenê. Cem de nê hîsê xorînî ke ramîyenê tenya mîyanê însan û meknan de ney cayanê bimbarakan û kilaman ra zî elaqadar ê. Îtîqad de kilamî, têkilîya ke Heqî de nînê ro ey ê. No semed ra Ocaxa Qizilbelî de Perda Qizilbelî zaf xoser yena vînayene. Goreyê bawerîyî na qesa, yê dinya nîya yê batinî ya. Heto cerên de ca dîyeno xususîyetê Perda Qizilbelî.

3.3. Perda Qizilbelî (Kilama Qizilbelî)

Kilama Qizilbelî, tamir ke cinîya, vengê Heqî dîya, o wext sey defterî pelge bi pelge yena. “Kilama Qizilbelî hewayê tewtî ya, meqamê tamirê Qizilbelî ya. Seyîdê Qizilbelî des û di perde ra cem îcra kenê bi nînan no mekan de vengê Kureyş, Duzgin, Wayîr û Xizirî danê” (Cengiz, 2014: 72). Bava cem de kuweno yanî alemê zahirî ra derbazê alemê batinî beno û tewtê xo de Kilama Heqîye/Qizilbelî vano. “Kilama Qizilbelî dinya de kesî de çin a. Çike Perda Qizilbelî, alemê batinî ra kilame de ameya.” (Ç1). Goreyê bawerîyî Kilama Qizilbelî Kekê Dewres Wusivî ra menda. O kalikê Qizilbelçikan o. Tornê Dewres Silemanî yo. “Xorîya Kureyşî kewena hewnê Kekê Dewres Wusivî, gulvangan, duayan, kilama Heqîye pêro bi ey salix dana, şodir wurzeno ra ke pêro ezber der ê, ver der ê, cem girê dano û Kilama Heqîye vano, aye ra dima Qizilbelijî bi na Kilama Heqîye tim û tim vengê Heqî danê. Perda Kekê Dewres Wusivî û perda Bava Dilî wexto pêyen de tenya Bava Rızayê Qizilbelî cineno.” (Ç3). Perda Qizilbelî ya ke ameya qeyd kerdene derheqê aye de çimeyê kesê ma wina vate: “Lajê Bava Dursin Riza, tamir dano, apê xo Bava Alî, vano Apo, perdanê Qizilbelî piro de. O zî perda Kekê Dewres Wusivî ra sifte keno, perda Bava Dilî dano piro yeno, peynîye de zî perda xo cineno, vano Rizayê mi na zî yê min a.” (Ç5). Perda Qizilbelî no qayde ameya qeyd kerdene. Munzur Comerd 1992 de Bava

Rızayê Qizilbelî û Bava Alî ra des û yew perda cemî dano arê, Daîmî Cengizî rê ruşneno. O zî wunceno nota. Qeseyê tayîne zî dano arê. Goreyê Cengizî:

Seyidê Qizilbelî des û di perda ra cem girê danê. Bi nê perdayan vengê Kureyş, Duzgin, Wayir û Xizirî danê. Nê perdeyî zî na yê:

1. Perda Dewres Dilî
2. Perda Dewres Hesênê Derî
3. Perda Kekê Dewres Wusivî
4. Zewbîna Perda Dewres Dilî
5. Perda Dewres Hesênê Tizvazî
6. Zewbîna Perda Bava Dilî
7. Perda Dewres Mistefayî
8. Perda Bava Ejizî
9. Perda Sema
10. Perda Morewerî
11. Zewbîna Perda Hesênê Derî
12. Nê bi nînan ra tenena zêde perdeyan ra Qizilbel de cem ameyo girêdayene labelê cemanê Qizilbelî ra nê rituelê orijînalî 1980 de darba eskerî ra têpîya visinê. Dewî zerar vînenê, kesê ke cem girê danê ê hardê xo ra bar kenê şonê, serranê pêyanen de zî zêdeyê înan şonê Heqîya xo. Kesê ke cemanê Qizilbelîyê verênan girê danê înda înan ra kes çin o. Nika Qizilbel de rituelê cemî bulkî kenê ke rawurzê payî ser. (Cengiz, 2014: 70-71).

Yeno vînayene ke Perda Qizilbelî tenya formê muzikî nîya, bi Perda Qizilbelî alemê batinî ra heqîqetî neql benê û înan rê zî mîyankarîye kena. Qizilbel de perdeyê ke yenê cinitene her yewê înan rêça manayê yewna kalikî û azê ey xo de kirîşnenê. Bi nînan hem vizêrî de hem zî alemê batinî de girêdîyeno. Perdeyê kalikanê Qizilbelî goreyê bawerîyî alemê manayî ra rasterast yenê kamilanê ocaxe rê û bi înan yenê cinitene. Ma cêr ca danê Perda Bava Dilî.

Perda Bava Dilî (Apê Dilî) Duzgi
Duzgin, Duzgin, Duzgin Duzgin
Ya ya meqamê to berz o
Ostorê Tayê Qimetî rameno, qeyret ve lertz o

Bêro ve comerdîye, çila uzaxû şen bo
Ma ser de topê xo durî berzo

Ya Duzgi, Duzgi, Duzgi, Duzgi

Mêravê to rind o qor o

Zeke mêrav de oncîno, qor ve qor o

Hêfê ma bijero

Sultan Duzgino ke vejîno ko ro

De bê, hey bê, pîrê Hesenî (Cengiz, 2014: 72-73).

Cengiz no derheq de nînan ano ra ziwan: “Serra 1969 de dewa Tercanî Quzveren ra Dewres Hesen na perda cem de vano labelê qîseyê xo pêro, dest de çin ê.” (Cengiz, 2014: 72). Perda Duzgin hem goreyê qesanê xo hem zî goreyê formê xo Ocaxa Qizilbelî ra manayanê xorînan kirişnena. Duzgin Bava nişto ro astora xo bi ecele vejîyeno ro ko. Ma nê ra fehm kenê ke semedê gureyanê xo yê bimbarekan ra ey tecelî kerdo, ameyo hardê Heqî. Çiqas çetinîye bibo zî ancîna Raya Heqî ro şono. Na perda, Duzgin Bavayî tenya sir bîyene ra gore nêyena ra ziwan, o sultano bimbareko semedê komelî mucadele keno ke o qayde ameyo ra ziwan. Ma ey serverê batinî vînenê. Na perda ra dima zî heto cêren de ca dîyeno yewna perda Bava Dilî.

Perda Bava Dilî /Apê Dilî ya Qizilbelî

Ya dilo, ya dilo, ya dilo

Çîla ma rê rone

Ya Çîla Xizirî

Dest erzon zengu, zenguyan

Ma ra mekuye durî

Seveno destê ma bicero

Elçiyê Kureyş û Bamasurî

Bê ye umidê mi

Dilê mi ve derde

Ez qirvanê to Xorîya Kureyşî

Ya gulange zerde

Ti ke umidê min a

Ma vile çewt meverde

Dilo umidê mi

Vere...*

Kureyş û Mansur'e mekanê rake

* Wexto ke kaset goşdarîyayo na çekuye nêameya fehmkerdene.

Dixozim vilê qonaxî
Haq kena Uli Dîwan de
Ya dilo, ya dilo, ya dilo
Ya dilo umidê mi
Binê malan dale
Feqîr bandike kale, kale
Va dua mi da dayî
Hezretî Xizirê kale
Hem bave hem...
Ji mi ra hem hevale
Bê umidê mi
Va dayaxê dilê mi
Va mi va: Ti Kures a
Nefes û têt û pêş o

Bêro ve comerdîye
Tern û teze tede mevêsne
Bê ve umidê mi
Dilo derketim wa dîyaran
Îxtîyarim...
Umid war rîyan ra
Va...
Vanê: Bakilê mi Dewres Silemanî
...Alîyo ke...
Dilo umidê mi
Cinon tomirê hîrê telî
Vejiyan dîyarê Pirnaşelî
Va duwa mi ke bivo
Hawar kon Hewsê Tawira Qizilbelî
Seveno perda weçîno
Cemalê to ez bivenî
Mekan persena a dilo
Mi va ver de darê tekî
Zeke merav de giredayî Xortanê Kureyşî
Wumidê mi çila û...
Wazenu ke kotî menda
Xorîya Kureyşîya ke na perda de

Yiqrar do ra Bava Dili
Bê wayiro, way Wayiro, way Wayiro, way Wayîro
Awo ke xatir û goyil verdano
Bê xo ser meymanê xo ana
Vero cerê vaze kamijî xêr a

Haq aye ma rê nasîv kero
Bêxêre ma ra durî bero wîy
Dilê mi yane yane
Yemidî şewitî sevevu cane
Wandî ki mîvane
Hefsar mîrane
Ha dilo, Wayîro
Ez ve qirvanê nam û nîsanî
Seveno mi rê rone pelgê defterî
Ez dersa xo rakerî xo rê biwanî
Dilo ajî ve ajî
Dilo vejîyan çê ra
Derd û kulê bîye ve têra
Ero ro vero cêrê
Vaze: Sultan Duzgi kotî menda
Bêro ve comerdîye ma û az û uzê ma rê
Ajî ve ajî

Ero vero cêrê
Vanê: Ostorê Tayê Qimetî
Xeverdarê xevera doxri yo

Soxin bereşîya ma xêr bîyaro
Ma rê çeverê xêrî pana
Ma ve xatirê Îmam Wuşenî sano
Way wayiro, way Wayiro, way Wayiro
Bêro ve tamamîye
Mi kerdo zad û zidiye
Sewda ma Îmam Wusenî ser de şîye
Pîrê pîran kîye
Haq, Mihemed, şîrîn Alî'ye

Alî hatî rabîtî
Baxçê cennetî...
Şax Hatayî serê...ewlîyaw û
...pîrê pîran...
Allah, Muhamed, Ali
Pîr Hûnkar Hacı Bektaşî Velî
Ya Elî (Cengiz, 2014: 73-77).

Cengiz derheqê na perda de nînan ano ra ziwan: “Na perda 1969 de qezaya Tercanî dewa Quzveran de Dewres Hesenî cem de vano. Na perda Kirmanckî icra bîya labelê talivê ke Kurmanckî qisey kenê semedê înan tayê qeseyî na perda Kurmanckî ameyê vatene (Cengiz, 2014: 73). Perda Bava Dilî ya Qizilbelî ke areze bîya hetê manayî ra xorînîya aye yena dîyane. Mîyanê perda de çekuya dilî û omidî xeylê ameyê şuxulnayene nê çekuyî halê zereyê talivî musnenê. Kureyş û Mansurî rê duayî yenê kerdene înan ra manayo ke wazîyeno rayberanê raye de girêdayîşê ey îfade keno. Qeseyê ke mîyanê kilame de ca gênê, pêro musnenê ke na perda tenya yew kilame nîya. Melumatê batinî û zere ra teslîm bîyaneya heqîqetî zî îfade kena. Perdeyê Ocaxa Qizilbelî yê ke îcra benê, tenya rîtuellan temsîl nêkenê, dewlemendîya manayê nê îtîqadî zî musnenê. No mîrasê kultur û îtîqadî tenya şexsîyetê ke ceman girê danê û nê perdeyan cinenê înan ra îbaret nîyo înan ra sewbîna zî şexsîyetî estê, ma heto cerên de ca danê tayê şexsîyetanê muhîman ke mîyanê ocaxe de ca gênê.

3.4. Ocaxa Qizilbelî de Tayê Şexsîyetê Muhîmî

Mîyanê Ocaxa Qizilbelî de şexsîyetê muhîmî estê, îtîqadî ramenê û az ra derbazê azê bînî kenê. Mîyanê nînan de Ana Sultane wexto verên de orteyê Anayanê Qizilbelî de cayêk muhîm gêna û dewamîya îtîqadê ocaxe de gureyê pirdî ana ca. Bava Baqîr û Bava Rızayê Qizilbelî perdeyanê Qizilbelî îcra kenê, cem û cematî girê danê. Bava Ali Arca binê zanîyanê pîyê xo Bava Rızayê Qizilbelî de heta roja peynîye yeno dîyane. Dewamîya îtîqadî bi tamir, qese û qeydeyanê xo keno. Bava Hasan Ulucan, cem û cematî pîlanê Qizilbelî de ameyo dîyayene, neqlê îtîqadê Ocaxa Qizilbelî de yew çimeyêk muhîm o. Dawut Sularî aşiqêk namdar o, yeno Qizilbelî, bi pîr û kalikanê Qizilbelî reyde vengê Heqî dano. Ma heto cêren de ca danê nê şexsîyetan. Ocaxa Qizilbelî de îtîqadî rê serverênî kerdene tenya gureyê bavayan nîyo. Ge-gane Anayî zî nê gureyan anê ca. Na babete de mîyanê ocaxe de bi

melumatê xo yê xorîn, tesîrê xo yê îtîqadî û zakirênîya xo ra gore anaya namdare Ana Sultane zî ca gêna.

3.4.1. Ana Sultane

Ana Sultane kalikanê Qizilbelçikanê verên ra keyna Kekê Dewres Wusifi ya (Ç1). Mîyanê Qizilbelçikan de yew bawerîye esta. Xorîya Kureyşî “Efsane de keyneka azev a. Melekanê Kureyşî ra melekêde rayber a. Ge-gane herinda Kureyşî de a, asena. Xebera xeyrên ana.” (Cengiz, 2014: 61). Goreyê nê bawerîyî Xorîya Kureyşî Kekê Dewres Wusifi de bena waye. Şona nîşena ro, defter kena ra heta şodir. Şodir Kekê Dewres Wusifi wurzeno ra ke pêro ezber der ê, vîr der ê. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Dua Qizilbelî, gulvang, tamir, veng dayena Heqî pêro xatirê ey o. Batin alêm ra ci rê ameyê. Qizilbelçik zî a noxda xona xona fetelnenê û vanê. Keyna Kekê Dewres Wusifi alîme bena. Zaf cênikêde qedîr girane bena. Hem zî zakîr a. Hardê Qizilbelî de anaya ke tewr zêde wayîrê kiramet û malumatî ya, a ya. Maya Bava Bavî ya. O malumat, veng dayena Heqî, delxê tamirî, hewnî pêro ey maya xo ra girewtê. Tek û tenya cem girê nêdana, cem ke girê dana a bi pîyê xo, ya zî a bi mêrdeyê xo cem de benê. Pilemorîye ra Heyder Beg beno namdar o. O hesneno ke Qizilbel de keyna Kekê Dewres Wusifi zakîr a. Saz cinena, mobet kena. O uza ra wurzeno ra di hîrê tenena xo gêno yeno Qizilbel. Dewres Memedî ra vano ke xanima to zakîr a. Mi hesno Heqî kena ke bîya saz ci de ma rê di hîrê tenan deyişan vajo. Seke kenê nêkenê şermayîna, nêna. Pêy de anê ser o perûxe gêne ra, kenê pê perûxe. Pê perûxe de tamir danê ci. Seke vengê xo vejena deyişan vana. Heyder Beg vano: “Wullayî koçike fekê mi de mendê, va ke wullayî fekê mi rakerde mend, maşala.” Dua û gulvangê Qizilbeliyê pêyenî uza ra mendê. Ana Sultane sema şona sema de perwazê aye de va yêno. Qirvane kenê, danê girewtene. (Ç1).

Muhîmîya şexsîyetê Ana Sultane ra ameyo vînayane ke cenî zî serverênîya îtîqadî kenê, wayîrê keramete benê. Derheqê îtîqadî de zanistênîya xo ra gore tenya keyeyê xo de nê mîyanê cematê ocaxe de zî hurmet vînenê. Na kamilênîya Ana Sultane mîrasê îtîqadî yo ke pîyê xo Kekê Dewres Wusifi ra girewto ey ra elaqadar o. Goreyê bawerîyê Qizilbelî alemê batinî ra melumat girewtena Kekê Dewres Wusifi nişanê nêzdî bîyana Heqî û kamilênîya ey o. Ana Sultane zî Qizilbel de mîyanê na ocaxe de bîya ziwanê veng dayene, gulvang û kilamî xo de kiriştê. Komelê îtîqadî ra

gore sema de kotene û cematî ser o tesîr kerdena aye, nurê Heqî ra nêzdî bîyayene ifade keno. Ocaxa Qizilbelî de xorînîya îtîqadî û zakirênîya Ana Sultane ra dima şexsîyeto muhîm o ke virê komelê na ocaxe de cayêde muhîm girewto ma ca danê nê şexsîyetan ra Bava Baqirî.

3.4.2. Bava Baqir

Pîyê Bava Baqirî, Dewres Alî yo. Kalikê xo zî Dewres Kakil o. Bava Baqir, des û di xizmetan pêruno keno. Cem gîredano, vengê Heqî dano, misayîb yenê cayê înan vano, tarîq dano piro. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Wayîrê Bava Baqirî ci rê wayîrenî keno. Hewnanê henenu vînenê ke şar mest beno. Vano yew kes ama zere rut de. Yew kes ama çiyê da to. Masum ama lêwê to de nîşt ro. Aqilê însanî înan nêreseno. Ê sir ra amayî û sir ra zî şî. Namdarênî de qe kes apê Baqirî nêreseno, apo Baqir zewbîna yo. Hardê Qizilbelî de waxtê ma de sey ey mert, dost, sîlaxşor kes nîyamenê dîyane. Meyman girewtene pêruno kerdênê labelê o tewr sere ameyenê dîyane hem meymani girewtênê hem zî nê yê ke xerîv ê, yenê hewşî ser o qirvanan kenê, dewe de manenê, înan rê bizek sare birnenê, dima kerdênê raye. Apo Baqir bi pîyê mi lajê apanê yewbînan ê. Ewliyaya keyeyê apê Baqirî Hac ra ameya. Wuşen Axa Hac ra ano. O Çarekiz o, merdimêde roştber o. O tarîx de di rêy şono Hac yêno. Ewliyaya keyeyê Bava Baqirî, dara tuxba ra ano, keye de darde keno. Derheqê Bava Baqirî de zaf çî însan bese keno ke qîsey bikero. Heqa Bava Baqirî înkâr nêbena. Qizilbelî avat keno, hetê cem û cematan ra keno şen, cemê mormekî zaf zelal benê. Noxdaya ke vano ti hîn zanena ke muya ke mast ra wuncena a ya. Kalikê ma şono ewliyaya keyeyê apê Baqirî ra keleyê xo birnenê û keno rayver. Bava Baqir hem apê ma yo hem zî rayverê ma yo. (Ç1).

Yeno vînayene ke Bava Baqir, Ocaxa Qizilbelî de hem cem girê dano hem zî mîyanê komelî de hurmet vînenê no semed ra şexsîyetêk muhîm o. Wayîrê xo ey rê wayîrenî keno hewnano ke vînenê bi înan insanî heyran manenê û ey rê hîna zêde hurmet kenê. No hal musneno ke o hîmayeyê wayîrî der o. O tenya cem girê nêdano, komelî zî yew ca de pêceno, meyman girewtene û xatirê meyman zanitene ra yeno nas kerdene. Cemê Bava Baqirî de gulvangî û kilamê Heqî yê ke yenê wendene şiyê ro mast ra muye wuntene. No ifade keno ke dua û qeseyê xo yê cemî zaf zelal û delal ê, aqilê şarî de şik nêverdanê. Ewliya keyeyê xo ya ke Hac ra ameya qîymetê no îtîqadî çimê komelî de hîna kena zêde. Kalikê Bava Rızayê Qizilbelî ewliyayê

keyeyê Bava Baqirî ra nîyaz beno û înan no qayde keno rayber. No musneno ke Bava Baqir, Qizilbel de mîyanê manayê îtîqadî de qatê rayberênî de yeno dîyayene. Goreyê çimeyî: “Ewlîyaya Bava Baqirî roja panşemeyî bena mor, estune ra yena cêr, cêr ra şona cor.” (Ç3). No hal musneno ke ewlîyayê keyeyî candey ê, tesîrdar ê, uca yê. Şekilê morî de asayîşê ewlîya, mîyanê şarî de yeno manayê muhefeze kerdene. No semed ra ewlîya tenya dara tuba ra yew gil nîyo, keye û şarê keyeyî zî sevekneno. Wextê 93-95 de dewan de lej ke peyda beno, şar terseno her çiyê xo ca verdano û terkneno şono. No semed ra dewî benê tal. Ewlîyayî zî orteyê nê hal û wezîyetî de miradînê sir benê şonê. Çimeyê kesê ma kilama xo de no mewzûyî ano ra ziwan.

Jiyar û Dîyarî Ma ra Miradîyayî

Qizilbel ortê kowan o
Cayê jiyar û dîyaran o
Ez qîrvanê mekanê to bî
Cayê pîr û rayveran o
Cayê pîr û kalikan o
Ax lê wayî wayî
Çimê mi mekanê to ra perayî
Caver da şime lêwê kalikan ra
Jiyar û dîyarî ma ra miradîyayî

Qizilbel vera şona raye
Cîgera mi bena vilaye
Heq adirê felekî wedaro
Her jû nayîme ro caye

Ax lê wayî wayî
Çimê mi mekanê to ra perayî
Caverda şime lêwê kalikan ra
Kalikî ma ra miradîyayî

Ma ameyîme qurvetîye
Welatê na xerivîye
Alî cêreno to vero
Ma rê bike poş û wayirîye

Ax lê wayî wayî
Çimê mi mekanê to ra perayî
Ca verda ameyîme lêwê kalikan ra
Jîyar û dîyarî ma ra miradîyayî (Ç3).

Qizilbel de ewlîyayî di keyeyê pîlî de yenê dîyane. Nînan ra yew keye, keyeyê Bava Baqirî yo, yewna keye zî keyeyê Bava Dursinî yo. Nê banan de kesê ke nişenê ro ewlîyanî rê wayîrênîye kenê, xizmetê înan vînenê. Bano Pîl, Banê Dewres Silemanî yo verên o. Bano Pîl de verê keyeyê Bava Dursinî yeno dîyayene. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Kalikê Bava Baqirî Dewres Kakil, taliv ke yenê mekan zîyaret kenê, xizmetan pêrunê bi xo keno û qe sira pîyê xo nêdano. Gulvangan dano, rîtuêlan ano xurendî nê wazîyet ra dima pîyê xo Dewres Murteza miradîno şono Çirike, vano: “Lajê mi înda mi tede nêkeno.” Çirike de cem û cemat girê dano uza kiramete vejeno, talivî benê top vanê: “Bava Murteza nîya nêke qaytê Qizilbelî ra ti kirameta ana yîta labelê Qizilbel mekanê şima yo, ti bê Heqî kena ke nîya nêke.” Vano: “Ez keyeyî ser nêşona, mi rêyê înat kerdo.” Ci ra vanê: “O waxt to rê zewbîna bon bivirazîme.” Nê teklifî qebul keno, no qeyîde peyser gêreno ra yeno Qizilbel, dima Bonê Bava Baqirî yo ke nika bi qomî nas beno, o yeno viraştene no qeyîde Qizilbel di ocaxî yenê meydan. (Ç3).

No melumat Ocaxa Qizilbelî de manayê xizmet û gureyê xo zanitene çiqasê cayêk muhkem gêno ey musneno. Dewres Kakil genc o, ancîna xizmetan pêrunê keno. Na têkilîya ey ya ke îtîqadî ra zere û can ra girêdîyayo ey keno eşkera pîyê xo çim keno ra nê halê ey ra, miradîyeno. Cayo ke şono o zî uca de cem û cemat girê dano, kerametan vejeno. No zî musneno ke pîyê xo zî qewetê xo yê manayî dewam keno û komelî gêno binê tesîrê xo. Talivî reyde qisey kenê fikrê ey vurnenê, peyser ruşnenê mekanê Qizilbelî. No zî mîyanê komelî de cayê muhîmîya haştîye, hurmet û ca ameyene musneno ra ma. Peynîye de no wezîyet Qizilbel de di keyeyê ocaxan peyda keno, no zî Ocaxa Qizilbelî rê xizmet keno û aver beno. Şexsîyetê muhîmî ke îtîqadê raye rê xizmet kenê na ocaxe de înan ra yew kamil zî Bava Rîzayê Qizilbelî yo.

3.4.3. Bava Rîzayê Qizilbelî

Bava Rîzayê Qizilbelî keye ra taxima Dewres Dawutî ra girêdîyayo. O lajê Bava Kekî yo. Pîyê Bava Kekî Dewres Mistefa yo. Pîyê Dewres Mistefayî, Dewres

Hesenê Derî yo. Pîyê Dewres Hesenê Derî zî Dewres Murteza yo, no qayde taxima keyeyê înan şona resena Dewres Silemanî. Bava Riza mîyanê komelî de hem nameyê Bava Rızayê Qizilbelî ra hem zî nameyê Bava Rizayê Garşîye ra yeno zanitene. Kalikê xo yo pîl Qizilbel de keyeyê Dewres Kakilî ra birîyeno ra û şono Dereyê Qirdimî de maneno. Bava Rızayê Qizilbelî hema şeş aşme beno, pîye ey mireno, sêwî maneno. Maya xo reyde şono keyeyê xalanê xo de maneno, xeylê wext ra dima yeno Qizilbel. Bavayê Qizilbelî ey xo de fetelnenê. Dewres Baqir û Dewres Wusenê Bava Dilî, o hema ke doman beno vanê: “Nê de roştî esta, nê xo de bifetelnîme.” Bava Dursin, Bava Baqir, Bava Elyas û Bava Bavî de fetelîyeno, ê zaf qîymet danê ey, çike keyeyê Dewres Hesenê Derî ra tenya o mendo heyat de (Ç3). Dewres Hesenê Derî rê Xizir bîyo meyman. Dewres Hesen, wayîrê kifş û kerametan o. O, no semed ra bimbarek yeno vînayane. Înan waşto ke ocaxa xo meşayîyo, no semed ra Bava Rızayê Qizilbelî rê wayîr vejîyenê. Na derheq de çimeyê ma zî nînan ano ra ziwan: “Pîyê mi de zî o ruh beno, o manayê batinî beno, girewto pîya fetelno, ey ra zî zaf heskerdo, xo de berdo cem û cemat. Piyê mi zî, xo ardo meydan înan ra zaf çî girewto.” (Ç3). Bava Baqir, Bava Bav, Bava Dursinî, nînan pêruno Bava Rızayê Qizilbelî rê wayîrê kerda. Bava Rızayî zî heqa tornê Dewres Hesenê Derî bîyayene da. Rêça înan xo de kirişta arda na roje. Keyeyê Dewres Hesenê Derî de Xizir beno meyman. Neqlkerdena çimeyê kesî ra gore: “Pîyê mi û xalê mi Bava Rızayê Qizilbelî zî nê mewzûyan Kilama Heqîye de anê ra ziwan:

To kalikê mi Dewres Hesenê Derî rê

Çelê zimistanî de ramit hardê Derî piştta cuyinî

Çiftê bizî kerdî qirvan piştî şanaybî juminî

Se beno a saete ve na saete ke vilê çewtê xo rê yakerê çêverêde xerî.” (Ç5).

Bavayanê Qizilbelî bimbarekênîya na azî ra gore Bava Riza girewto binê perranê xo. Bava Riza zî bîyo vengê kalikanê Qizilbelî. Vengê înan xo de kirişto ardo resnayo na roje. Neqlê çimeyî ra gore: “Îtîqadê Qizilbelçikan o natûrel o ke ocaxan de ramîyayo, îtîqadê Raya Heqî yo ke pîr kalikan şan şodir bi ey vengê Heqî do, Bava Rızayê Qizilbelî, helxaya yê îtîqadê natûrelê peyênî yo. Hîre tel tamir, pîr û kalikan ra ameyo. Bava Riza, o yo ke o hîre tel tamir vizêrî ra heta na roje ano, o azo pêyen o.” (Ç5). Cem, Qizilbel de şandê hewtinî de sifte keno, heta saete des û di dewam keno. Derheqê nêyî de çimeyê kesî wîna vano: “Bavayî kuwenê, bavayî

heşarê xo nêbenê. Pîyê mi Bava Rızayê Qizilbelî zî cem de kuweno, saetê nêma deqa heşar nêbeno. Anê qurban kenê dima heşarê xo beno.” (Ç3). Bava Rızayê Qizilbelî, cem û cematane Bava Baqirî de yeno dîyayene. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Ez xona ke doz senike bîyane, şîyane cayê, şermayino, bese nêkerd gulvange bidî ya zî towayê bikerî, mi rê zor ameya, şermayiyane tever nêkerd. Dima gêrena ra amane Qizilbel ke Bava Baqir hawo keyeyê ma der o bi kalikê mi pîya hayê uza rê, şîyane lew na dest ra. Kalikê mi, mi ra va: “Rızayê mi ti şîya Parşînige*?” Mi va: “Hîya.” Kalikê mi va: “To uza vengê Heqî da, o masumo ke ameya to çira tal ruşna?” Mi va: “Mi hesirênîya xo ra veng da, ez sermayiyane.” Dewres Baqir wuşt ra gulvange mi da mi, o ra tîpîya nêçe bavayan de ameyane dîyane, kâinat ra feteliyane labelê qe yew roje mexcup nêbiyane. (Ç3).

Yeno dîyayene ke gulvang dayene û veng dayena Heqî, tal boş kar nîyo. Semedê nê gureyî raye de tedarîkê ruhê manayî dîyayene û rizalixênî girewtene lazim a. Halê şerm kerdene, teber nêkerdene zî keno eşkera ke o yo ke pîrtênî keno hema nêreşt, doz şenik o. Bava Baqir bi gulvang dayene ra dest dano ey, îcazeto ke batin ra gêno derbazê Bava Rızayî keno. No zî musneno ke raye, Bava Rızayî rê êdî akerdîyaya, o beso keno ke heqa nê gureyî de bêro. Nê gulvange ra dima cem û cematane de mehcûp nêbiyayena Bava Rızayî ra ma fehm kenê ke gulvang tenya qese nîyo, sîrrê batinî yo, îcazetê manayê batinî yo. No îcazet zî dîyayo wayîrê îlimê batinî. Goreyê çimeyî: “Bava Rıza ke wurzeno ra sêwî maneno. O Gelpesaxe* de beno, domanenîya xo Gelpesaxe de Fême de, naza haza vîrena ra. Labelê qe yew cem û cemat nêverdano. Doman beno Dewres Hesenê Pîrê Xanikan yeno dewe de cemat keno, çend rey ke yeno lewê ey de yeno dîyane. O ra tîpîya kalikê xo Bava Dilî de dima apê xo Dewres Baqirî de yeno dîyane.” (Ç3). Neqlkerdena çimeyê kesê ma ra gore pîyê xo Bava Rızayê Qizilbelî cem de na kilama Heqîye vano:

Ya Xizir!
Qusirê ma esto ti ef ke
Xatirê qusirê ma de memane
Ya Xizir!
Ya Asparê Qirê Neqeşîyayî
Ez qurbanê neqîşe asparî

* Mezraya Tercanî ya. Tercan girêdayeyê Erzinganî yo.

* Na dewe girêdayeyê qezaya Çêrme ya. Çêrme qezaya Çewligî ya.

Hawar ruşno ser o kalikê xo Dewres Silemanî
 Ma rê meveno qusîr û îşlexê giranî
 Asparê Tayê Qirî mêymanê qelvan o
 Bêro comerdîye xatirê xo ma ra nêmano
 O nazlî yo xatirê xo ma ra nêmano
 Bê nêmano xatirê to ma ra
 Eylemiş ke gonîya xo konu dirnaxê Qirê to ra
 Ti comerd a ma rê wayîrenî bike
 Sava nam û nişanê xo ra
 Ti ramanî ya kerem bike
 Ma tenge de meverde
 Destê mi nêceno na perdan o
 Vano biko vero cêrê Xizir wayîrê qelvan o
 Kalikê to rê mêyman o
 Mêymanêde giran o
 O bêro comerdîye
 Dest gavanê çetin ver şano
 Aciya girane ma ra durî bero
 Ez qirvanê to û canî
 Kemer de nayî ro mekan û gamî
 O tarîx de to îqrar da ra sava çê Dewres Silemanî
 Ya Asparê Tayê Kîmetî*
 Wayîrê keş û kerametî
 Cayê to rind o yan o
 Kemer rind o viradê astaran o
 Kam ke kuno tenge veng to dano
 Destê to hem îlaz o hem derman o
 Ti ke merem bikerê kes tenge de nêmaneno (Ç3).

Adet û toreyê îtîqadê Qizilbelî de Xizir çiqas wayîrê qudretî yeno vînayane ma na kilama Heqîye de vînenê. Xizir tîya da rayberê batîni yo, cemat bi qelbê xo ey ra girêdîyeno. Comerdênî û birehmîye û muhefeze kerdene ey xususî wexto zor û zehmetîye de yenê vîrî. Vero cêrayîşê qeseyan de Xizir û mekanaanê bimbarekanî rê zere û can ra teslîm bîyane yena dîyane. Roportajkerdoxê ma derheqê pîyê xo Bava Rızayê Qizilbelî de nînan ano ra ziwan: “Ez zaf şa bena ke xona xona binê zanîyanê pîyê xo de nişena ro cem û cematânê Qizilbelî ey ra vînena, musena, ramena.” (Ç3).

* Goreyê înamî Astorê Xizirî yo, bi lerze Xizir resneno cayo ke veng ci danê.

Cemê Xizirî de Bava Rızayê Qizilbelî yewna kilama Heqîye vano û çimeyê kesê ma na kilame neql keno:

Kılama Heqîya Cemê Xizirî

Dilo dilo mi va tarî yo şan o
Waxtê konaxan û meymanan o
Kam ke kuno tenge vano
Ya hewsê Qizilbelî veng to dano

Hewsê to pê bonan de
Seyê to veng danê na welatan de
Xorîya Kureyşî veng to danu
Rozê bê halê ma de nîya de
Hewsê kalikê mi sûye ser o
Peşewe û peroz çimê mi mekanê to der o
Vano birayêne vero cêrê qusir zaf o
Na qusirê ma ef kero

Ez mekanê kalikê xo ra kotane durî
Mekanê to zaf rind o kota ra mi vîrî
Mî va hewarê xo rusno Asparê Tayê Qirî
O meymanê kalikê mi Bava Dilî
Kalikê mi rê bîye meymanî
Çiftê qirvanî kerdî
Poştîya qirvanu şanê jûbînî
Ez qirvanê to û na canî
Dersa mi bide ez xo rê biwanî

Xerza to ra kesê ma çîn o
Ti ma kena bovokê kamî
Bira dewrê xo jû kerê
Ma hewar birusnîme hewsê pê banî
Hewsê Dewres Silemanî
Veng de Rizayê mi veng de Asparê Tayê Qirî
Yeno kemero deng de
Kotî menda Ya Sultan Duzginî
Ma teng û hêsirîye de meverde

Tevera va yeno serd o
Zerê mi na zalima dîna ra mendo
Zamanê ma zaf çetin o
Ma ve destanê zalimu meverdo

Ez vanu bawo şewe şikîye
To ra kon jar û jîvîye
Kotî menda Xorîya Kureyşîya ke
Apê Dili de şîya hardê Erjanîye*
Ma rê bike poşt û wayîrîye

Hewşê to suye ver de
Vîyale bîya kewe ama mezele ser de
Kotî menda ya hewsê kalikê mi
Ma vile çewt bêwayîr meverde
Ez to ra mendo dileg û reca de
Zerê mi jon dano halê mi de nîya de
Zamanê ma çetin o ti birese hewarê ma de

Hewsê to persena verê şuye
Se beno rêyê bê ver va çimanê de bifeteliye
Namê xo rê wayîren bike
Tenga ma de birese ma ra dûrî mekuye

Hewsê to persena rind o yan o
Zerê mi vêseno zaf zon dano
Kam ke kuno tenge vano
Ya Dewres Sileman venga to dano
O her derdan rê hem derman o hem îlaz o
Destê xo derg o hem îlaz o hem derman o

Qizilbel persena verê hewşî
Se beno halê min ê vile çewtê bêkesî
Ti ke kalikê ma wa ma meverde destanê keşî
Riza vano ez se bikerî to ra ver gerê xo kam de kerî
Ti ke kalikê ma wa ma rê wayîren bike wunca zê dewrê verê (Ç3).

* Dewa Tercanî ya.

No vengdayîş de mekanê Dewres Silemanî tenya yew zîyaret nêameyo dîyane. Xususî kesê ke tengîye de manenê xo erzenê zimeta nê mekanî. Dewres Sileman ey rê beno paştardî, beno merkezê îtîqadî. Bi Kureys, Asparê Tayê Qirî û Xizirî ey ra meramet, hetkarîye yeno waştene. Çetinîya ke cemat tede ro, tengîya ke însanî bi xo wuncenî nê zî na kilame de amayo ra ziwan. Hesrete, qîsawete, feryat û fîgan û teslîmîyet pêro têmîyan der ê. Edebîyatê fekkî de nê kilamê nîyanênî hem vero cêrayîşê cematî hem zî derdê yew kesî zîwanê batinî ra anê ra ziwan. Na kilame de xususî hardê Qizilbelî merkezê mekanaanê bimbarekan ameyo dîyayene û kalikan rê zi hurmet, heskerdiş, înan ra bi bawerîye girêdayîş amo ra ziwan. Îtîqadê Ocaxa Qizilbelî fehmkerdene de yewna şexsîyet zî Bava Ali Arca yo. Adet û toreyê îtîqadê ocaxe bi pîyê xo Bava Rızayê Qizilbelî nêzdî ra taqîb keno.

3.4.4. Bava Ali Arca

Bava Ali Arca lajê Bava Rızayê Qizilbelî yo. O Tercan de ameyo dinya dima pîyê xo keye ra bar keno şono Qizilbel, Bava Ali Arca no qayde orteyê cem û cematana de beno pîl. O neqlkerdena urf û adetê ocaxe de çimeyêk muhîm o çike hetanê serrane pêyanan lewê pîyê xo Bava Rızayê Qizilbelî de yeno dîyane. Bava Ali Arca pancas û heşt serrî der o. Saz cineno, kilaman vano. O kilamanê xo îtîqadê xo û zîyaran û dîyaranê Qizilbel ser o nuseno, Çiqasê ke bajarê Antalya de bicuyo zî zereyê xo ancîna cayo ke ameyo dinya, bîyo pîl ucayî rê veşeno. Ruhê xo hardo dewres der o. Saz o ke pîyê xo tewr verê ano dewe bi ey xo bi xo saz cineno û museno. Bava Ali Arca bi hesreta kultur û îtîqadê xo qaydeyan peyda keno û vano. Mewzûyê kilamanê xo şar o, zîyar û dîyarî yê, dewî yê, kokimî yê, merde yê (Ç3). Heto cêren de kilamê Bava Ali Arcayî ca gênê:

Dê Bê Wayiro

Qizilbel ser o gureto mekan
 Pîrê pîran Dewres Sileman
 Xiziro Kal to rê bîyo meyman
 Ez qîrvanê mekanê to bî
 Dê bê dê bê dê bê wayîro
 Ezo vile çewt û bêkes cêrenu to vero

Qizilbel pers kena na şuye ver de

Vîyale bîya kewe ama mezele ser de
Ma bêwayîr û bêkesî nêverde
Ez qurbanê mekanê to bî

Dê bê dê bê dê bê wayîro
Ezo vile çewt û bêkes cêreno to vero
Alî Bava vano ez ewladê Kureyşî
Qizilbel pers kena verê na hewşî
Ti ke kalîkê ma wa ma nêverde kesî
Ez qurbanê mekanê to bî
Dê bê dê bê dê bê wayîro
Ezo vile çewt û bêkes cêreno to vero (Ç3).

Na kilame de teslîmîyetê şairî yo ke Heqî rê, figurê kalîkê rayberî rê û hardê Qizilbelî yo bimbarekî rê esto, ey nêyî pêro bi çarçeweya bawerîyî ardê ra ziwan. Misraya “Vîyale bîya kewe ama mezele ser de” de tenya sey teswîr şîr nêameya nuştene xususî îtîqadê Ocaxa Qizilbelî de dara ke bimbarekênî de têduşt de ameya vînayene aye nîşan kena. No mana bi neqlkerdena roportajkerdoxê ma hîna xorîn yeno fehmkerdene. Neqlê çimeyî ra gore:

Dewres Sileman ke nêweş keweno vano ez ke merdane şîyane Heqîya xo çiftê morî na Bono Pîlî ra vêjîne, ê morî ke şî kotî mi uza hardî dê. Binê vîyala hewşî ya ke nika esta binê aye de danê we, labelê o waxt a vîyale çîna. Şodir şonê ke kefen uza ro. Meftê sir û alem o. Pîren uza ro, bi xo sir bîyo. O hewşê Dewres Silemanî a roje ra heta na roje uza ro. Dima a vîyale mi dîye, nika cayê hewşî de a vîyale çîn a, çike a bîya xuşke. A vîyale zaf cor ra yêna, cor hênî esto. Mi cor hênî ra koka vîyale taqîb kerde ke hîn dêmdîyayî ameya hewşî ser. Dawud Sularî zî kilama xo de naye ano ra ziwan:

Amane mekanê to, dare de mendane
Vîyale ameya serê to ser o sîye kerdo
Dewres Sileman

Ge bîya kewe ge bîya xuşke

A vîyale ge-gane bena kewe ge-gane bena xuşk en peynîye de ke bena xuşk, ocaxe vêşena. Vîyale ke bena xuşk Bono Pîl vêşeno. 93 de Bono Pîl vêşnenê. Goreyê înamê mi no nîşanê şîyana qilawuzan o. Verên de zi bîya xuşk labelê darê xo yê kewî timûtim bîye. Bovera wareyê keyeyê Bava Baqirî beno. Ci ra Wareyê Tuşkî vanê, uza yew jîyare bena. Verê Asil Bavayî de. Xizirî, kalîkê ma Dewres Sileman uza êştê terqîyê xo. Uza hega der o, hega çînenê. Keyna xo ci rê

nûn ana. Asparê Qirî yeno erzeno terqîye xo gêno beno Dewres Silemanî, Dewres Sileman xo dima qayt keno ke keyna xo berverna, vano ke destê to xona na dinya ra nêbiyo û nano ro. Uza jîyare bena. Jîyara Tuşkî ci ra vanê. A dare ra şar keleyê xo birneno. A bena xuşke. Vîyala hewşî bena xuşke. Verê keyeyê ma de yew mûriye bîye. Bava Hemedî tewtê xo de “Ya qilawuzê verê mûriye!” vatenê, venga ci denê, A zî bena xuşke, dêmdîna, birayê mi şono ke motor ci şano bibirno. Motor nêbirneno. Motor beno şaneno zewbîna dare birneno aye nêbirneno. O fehm nêkeno ke qîrvane bikero. Na zî dara hîreyîn a bena xuşke. Goreyê înamê mi veşayîşê Bonê Pîlî ra zî aseno ke kifş û keramatî darîyê we. (Ç5).

Yeno vînayene ke Dewres Sileman wayîrê melumatê batinî yo, merdena xo ra dima wayîrê qudretê raye salix dayene yo. Merdene ra yew roje ra dime ca yo ke sir beno, tenya pîrenê xo maneno uza, ewro vîyala ke bimbarek yena dîyane bena kewe. Na mesela ra yeno vînayene ke îtîqadê şarî de bimbarekenîya meknan bi raya batinî çinîyena we. Yewna zî tîmîyan de bîyayîşê tebiêtî û manayî yeno vînayene. Ge kewe ge huşk biyane halê vîyale zî manayê ocaxa ra girêdîyayo. Xuşk bîyaneyê vîyale beno delîlê şîyayîşê qilawuzan û kêman biyayîşê kifş û kerametan. Xususî 93 de koke ra pêro pîya xuşk biyayîşê vîyale û a serre veşnayîşê Banê Pîlî zî visîyayîşê no gureyî îfade keno. Cor hênî ra bi halê dêmdîyayî heta hewşî amayena koka vîyale, fikrê çîyo bimbareko ke bi tebiêtî, rêça tîmdîyayî de reseno yewbînan, bawerîyê ey girê dana û kena muhkem. Nê melumatî pêro kenê eşkera ke îtîqadê Ocaxa Qizilbelî de tebiêt û bimbarek tîmîyan der o. Xususî darî, ganî ameyê dîyane. Rayberê kirişnayena bimbarekan say bîyê. Darî melumatê batinî rê rayberênî kenê. Kewe bîyaneyê daran hêvî yo, xuşk bîyayîşê înan zî îqazê kêmasîya îtîqadî yo. Na babete de vîyala ke verê Hewşê Dewres Silemanî der a, raya ey ramitene ra gore yew nîşan a. Hem zî mîyanê îtîqadî Qizilbelçikan de kemera çengî ya. Nê melumatî nê mekanî ra girê dîyayene anê ra ziwan. Yewna kilamêde Bava Alî Arcayî de na rewşe yena vînayene.

Ez Feqîr Ti Feqîr

Cîranê ma bîye top ewro dewe ra

Hardê Qizilbelî Bonê Pîlî vera

Ma ca verda şîmê lîwê kalikan ra

Ti feqîr ez feqîr halê ma nîya se beno

Hewşê Qizilbelî ma rê wayîrenî bikero

Gomeyê Bavayî ra cêr Gomeyê Kilişî
Ver va Qizilbelî tenê ronîşî
Se beno halê min ê vileyê çewtê bêkesî
Ti feqîr ez feqîr halê ma nîya se beno
Hewşê Qizilbelî ma rê wayîrenî bikero

Dereyê Qizilbelî kaş o cayîr o
Hewşê Qizilbelî ma rê wayîr o
Ezo vile çewt cêron to vero
Ti feqîr ez feqîr halê ma nîya se beno
Hewşê Qizilbelî ma rê wayîrenî bikero

Dewres Sileman o, pîrê kalikan o
Lazê apê xo kî Pîrê Xanikan o
Alî vile çewt o venga to dano
Ti feqîr ez feqîr halê ma nîya se beno
Hewşê Qizilbelî ma rê wayîrenî bikero (Ç3).

Na kilame, Ocaxa Qizilbelî û meknanê aye yê bimbarekan ra girêyêk xorînî ra girê dîyayane bi vero cêrayîşê bawerîyî ana ra ziwan. Misraya “Ti feqîr, ez feqîr halê ma nîya se beno?” ra tenya feqîrênîya maddî ney bêwayîrênîya komelî û manayî zî yeno fehmkerdene û no beno nîşanê hetkarîye waştene. No feryat sey nîyazî çarîyo ra hewşê Qizilbelî. No mekano bimbarek sitargeh, rayber, wayîr ameyo vînayene. Cemate îtîqadî, tengî de no mekanî ra ramanîye, hetkarîye wazeno Na kilame de dekêrnayena nameyê cayanê Gomeyê Bavayî û Gomeyê Kilişî bimbarekan ra têmîyan de bîyena cografyaya Qizilbelî musneno. Dekêrnayena Dewres Sileman û Pîrê Xanikan ra zî yeno fehmkerdene ke nê serverê manayê bimbarekê ocaxe xona komelî ser o rayberêk tesîrdar yene vînayene.

3.4.5. Bava Hasan Ulucan

Bava Hasan Ulucan 1964 de Dereyê Qirdimî Qizilbel de ameyo دنیا. Mektebo verênî Qizilbel de waneno mektebê orteyî lete ra ca verdano. 90 de şono Awrupa, panc domanê ey estê. Panc şeş serrî dezgehê Elewîyanê Awrupa de gurîyeno dezgehê pîran de gure gêno (Ç5). Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Înan ra taxima keyeyê Dewres Mistefayî vajîno. Kalikê xo Dewres Mistefa Qizilbelî ra birino ra şono Dereyê Qirdimî dima Dereyê Qirdimî de zaf benê zêde

tayê ci zî şonê zewbina cayan ra axme benê. Piyê xo Bava Hesen qe tamir nêcineno labelê apê xo Bava Alî zaf rindek cineno. Perdeyê ke Qizilbel de estê waxtê cinitene de înan name keno vano: “Na perda Bava Kakilî ya, na perda Bava Dilî ya.” nîya pêruno mareno beno peynîye. (Ç5).

Nê melumatî ra zî aseno ke o, virê ocaxa Qizilbelî yo ke cuyeno o yo. Derheqê na ocaxe de tenya melumat neql nêkeno, xususî şahidênîya xo ra gore zî xorînîye dano îtîqadê Ocaxa Qizilbelî. Domantîya xo ra sifte keno mîyanê tayê ceman de yeno dîyane. Cemê piyê xo, apê xo, xalê xo Bava Rızayê Qizilbelî û cemê Dawut Sularî, Bava Hemedê Kureyşij û Bava Hesenê Kureyşij de yeno dîyane. Hem goş nano ra nê ceman ser hem zî înan ra melumatan gêno. Ulucan, eleqeyê îtîqadî bi tebîetî zî zaf muhkem ano ra ziwan. Xususî mewzûyê hewşê Dewres Silemanî û vîyale, şiroveyê îtîqadî yo ke muhkem o, ey musneno. Nê hetanê xo ra gore Ulucan ocaxa Qizilbelî ano na roje labelê nê rê tenya şahidênî nêkeno raya ocaxe zî bi xo fehm keno, dano fehmkerdene xîretê nê zî keno. Neqlkerdana çimeyî ra gore:

Keyeyê kalikê xo de cemat o. Dawud Sularî cemat keno. Rîtuêlê xo sey rîtuêlanê Qizilbelçikan nîye tenê zewbîna benê. Misale yew kes ke keyber de ameya lazim o ke şêmige paç kero. A deqa de çiyê ser o millet tenê şaneno têverver. Xona ke cem nîyamo girê dayene uza şanenê têverver. Yew malim beno, o Qizilbelçik nîyo, Kudij o, keynaya Bava Dursinê Qizilbelî têt a. Yewna zî Abbas Dogan mordemê Dawud Sularî beno, o zî Kudij o. Vano: “Yew kilama to esta ti vana ke dewlete payidar bo, qilicê xo tûjî bo.” Qeseyanê na kilame ra Abbas Dogan îtiraz keno. O zî wurzeno ra vano: “Ewladê mi nîya nêke.” O malim des û di serrî zîndanê Dîyarbekirî de hepis maneno waxtê 12 Êlule de. Dima vêtîno yeno “Heq rama xo piro kero.” Mêşanê hemgênî keno weyîye dewe de, ci ra vano: “Xoce, yeno ra to vîr, to nîya nîya va Dawud Sularî ra.” Vano: “Hesenê mi, ma o kitab ters ra wend.” Dawud Sularî cêreno ra vero vano: “Şîma dewrimcî yê labelê nîya nêkerê.” Cem girê dano, yew derezayê xo Nurî, Bava Hesenê Gomeyî, yew zî Bava Wuşen beno. Derezayêde înan keyber de yêno. O keleyê xo birneno şemige de rîtuêlan teze vînenê. Ê pê ê derezayî xuyenê. Dawud Sularî xilê meydan beno linga xo dano hard ro zewt dano piro. A deqa de her ca sayê ke cemed girê dano. Roja bîne xeverê yêna vanê fekê Bava Wuşenî biyo çewt. Yeno şono linganê Dawud Sularî qirvane beno Hewşê Dewres Silemanî de keno dima beno raşt fekê xo. (Ç5).

No Cem de halê Dawut Sularî ra yeno dîyane ke o tenya zakîrênî nêkeno cem girê nêdano xususî raybero ke bi cematî raye, edeb, salix dano o yo. Cewabo nermiko

ke dano Abbas Doganî ey ra aseno ke o hem taybetîyanê îtîqadî sevekneno hem zî mordemo ke îfîraz keno ey rê hurmet keno, no zî zer tenikîya ey musneno. Zewt dayena Dawut Sularî zî bena nîşanê qudretê qese û nîyetê zereyê cemî. Nîyaz bîyane ra dima weş bîyane zî mîyanê îtîqadê ocaxe de kelamê Heqî û nîyaz seni peynîye vejeno orte înan musneno ma. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Cênîya Bava Dursinî mordema Dawud Sularî ya. Pîrika Duzgîn Durmişî ya. Îqrar do Bava Dilî ey rê bîya keyna. Bava Dil aye de yew rindekîye vineno. Îtîqatê aye ra gore yew rindekîye aye de vineno. Nameyê xo zî Emîna ya. Dewres Dil ke şono cayê cematan, pers keno vano Emîna, hewnê towayê to ewro dî nêdî? Ana Emîna ke hewnê bîveno vano: “Tamam cîgera mi, uza ez înda rehet şona.” Hewnê aye zelal benê û yenê xurendî. Taxima Dawud Sularî ra ya, cênîya Bava Dursinî ya Ana Emîna. Bava Dursin zî o yo ke Bono Pîl ser o yo, o yo. Dawud Sularî kirameta Qizilbelî pêro zaneno. Îtîqatê xo bi Qizilbelî esto. Yew kalikê Qizilbelçikan xanima xo keyeyê Dawud Sularî ra arda. Coka Qizilbelçikî Dawud Sularî ra xal vanê. (Ç5).

No melumat mîyanê îtîqadê Ocaxa Qizilbelî de muhîmîya cayê cenîyan musneno. Ana Emîna tenya xanima Bava Dursinî nîya. Azê Dawut Sularî ra yena û bi xorînîya îtîqadê xo nas bena. Hewnanê ke vînena, Bava Dil înan dîqet geno çike raye salix danê. No zî musneno ke Ana Emîna wayîrê îlmê batinî ya. No hal meqamê aye vejeno ro meqamê rayberîye. No melumat musneno ke mîyanê Ocaxa Qizilbelî û keyeyê Dawut Sularî de têkilîya ke esta hetê manayî ra na bi xînamênî munîya bîya muhkem. Dawud Sularî ra “xal” vatene tenya merdimîya ra gore nîyo xususî serverênîya manayî û hurmetî ra yo. Derheqê Dawud Sularî de çimeyê kesê ma nînan ano ra ziwan: “Cenab-ı Heqî, nê ewlîyan û pêxemberan mi rê kerd nesîb, mi Dawud Sularî dî. Ey reyde fetelîyaya. Hevsarê astora ey pêgirewt. Tamirê Dawud Sularî zî pêgirewt. Dawud Sularî derya û dengiz bi. O Heqê xo de bibî Heq. Her çî batinî ra waneno. Heqê xo de eşkera yo.” (Ç5). Heto cêren de no aşîqo namdar o ke cem û cematanê Qizilbelî de yeno dîyane ca dîyeno ey.

3.4.6. Dawut Sularî

Dawud Sularî, serra 1925 de Manse de ameyo dinya. Manse qezaya Erzînganî ya. Dawud Sularî Kureşîj o. Kalikê xo Pîr Kaltuk, dewa Kureşan Qisle ra bar keno şono Manse orteyê talivanê xo. Dawud Sularî hîrê serrî mekteb waneno dima mekteb

nêşono û hîna zêde orteyê cem û cematana de dergayê pîran de yeno dîyane û uza ra reseno. Tamir cinitene zî kalikê xo ra museno û şono mîyanê talivan de pîr û murşîdênî keno. Dawud Sularî hazarî ra zêde kilaman vano labelê nînan ra zaf şenik kilaman ziwanê pîr û kalikanê xo de vano. Dawud Sularî çar serre radyoyê dewlete yo Anqara û Estanbolî de gurîyeno. Kilamê xo zêde îtîqad û felsefeyê şarê Dêrsimî ano ra ziwan. O beno espar, paştîya mayîna xo de xeylê sukan, dewan û dewelan ra fetelîyeno, kilaman vano û cem û cematana girê dano. Ewro kilamê ey yê Heqîye hetê bi zaf hunermendan ra dewam kenê. Dawud Sularî, serra 1938 de Gulşaha Bamasure de zewejîyeno. Dima yewna cenî reyde zî zewejîyeno. Na xatune ra panc domanê xo benê. Serra 1985 de Erzirom de şono Heqîya xo. Mezelê ey nika Manse der o. Dawud Sularî Kudij o. Kudan zî bava yê. Ê zî ezbeta Kureyşan ê. Kalikê înan kud o, qet cayê nêşono, talivan qet nêşkeno şêro, pîyê xo zî ey ra vano ti cayê ro meşo, ti tîya vinde şarî rê la girê de, sole arşim ke. No samed ra înan ra Kudij yeno vatene (Ç11). No qîsim de derheqê Dawud Sularî de şaîr û nuştox Nuri Derin ra melumat ameyo girewtene. Çend nimûneyê kilamê Dawut Sularî zî repertuarê eyê Dawud Sularî ra çînîyay we. Nuri Derin, 1947 de Fême de ameyo dinya. O tewr verê Dawut Sularî cemê Fême de hema ke doman beno vînenê, dima ke keweno des û çar serre şono Estenbol reyna zî Dawut Sularî uca de vînenê. Dersxaneyê Dawut Sularî beno, Nuri Derin şono dersxaneyê ey. Dima dostênîya xo aver şona, rewa rew şono keyeyê Dawut Sularî çike Dawut Sularî ey ra zaf hes keno. 1970 de şono esker. Heşt serrî yewbînan nêvenenê. 1978 de şono Bursa Kestel de yewbinî vînenê. Nuri Derin bi birayanê xo yew ban virazenê, kemera esasê nê banî înan Dawut Sularî nano ro. Serra bîne şono banî vînenê û şa beno. Venga der û cîranan danê, keyeyê înan de cem girê dîyeno. Nuri Derin dima şono Lîbya, xebera mergê Dawut Sularî uca de gêno. O, 1985 de şono heqîya xo. Nuri Derin Lîbya ra ke yeno 1991 de sifte keno dewe bi dewe fetelîno kilam, kaset û vatişanê ey dano arê. Arşîvêk pîl peyda keno. Nuri Derin Bursa Orhangazî de cuyeno (Ç4). Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Dawut Sularî ke keweno des û hîre serre, pîyê xo ey mektav ra gêno û zewejneno. Waxtê ra dime o bi pîyê xo danê pêro, pîyê xo keye ra ey erzeno tever. O şono ko ra hewna şono. O cayo ke şono mekan geno, nameyê uzayî Topuzlu Bava yo. Serê Manse ra yo. Uza a şewe maneno, hewn vînenê, bade şimeno. Uza ra yeno keyeyê xo waxtê ra dime vano mi rê saz bîyarê, saz bicinî.

Saz anê ke zaf rindek cineno ê şaş kewenê ci vanê no senî beno! Vano: “Bade da mi, saz musna ra mi.” İşte uza ra şono Duzgin Bavayî, hîrê rojî uza bervenno cêreno ver cêreno ser. Vano: “Ti ameya çinayî, çi wazena?” Vano: “Ez ameya miradê xo wazena.” Vano: “Miradê to da to.” Vano: “Sazêde henen bide mi ke kes nêcino vengêde henen bide mi ke kesî de çînê bo.” O miradê ey zî beno. Dawut Sularî Manse de des û hawt serre de bade şimeno beno aşiqê welat û Raya Heqî. Înda her ca fetelîno. Şono jîyar û dîyaran, şono dergayan, kotî ke hewşî estê, o şono uzayan. Muxundîye* ra dot dewa Kupike esta, Şono uza, vano ke hîrê tenî bimberekî estê. Yew Sileman Axdaxan, yew Koseyê Mansurî, yew zî Sêydaliyê Sêy Nurî, mezelanê înan ser o vano. Uza ra yeno Kela Baxinî vînenno. Uza ra şono Golê Kureyşî, Golê Kureyşî kotî der o mabenê Baxinî de Çeleyê Qaşî der o. Uza ra şono Çeleyê Qaşî, Çeleyê Qaşî de Çilexaneyê Kureyşî esto. O çilexane de yew kemere esta, zereyê a kemere bimbarek vejeno uza çîle keno pir. Sey sedirî ya di metre û nêmi derg a, di metre û nêmi berz a, metre û nêmi hîra wa. Uza ra şono dewa Kureyşan, dewa Kureyşanî de zaf maneno. Tim û tim şono Kemerê Duzginî. Uza zaf maneno. Eke şono kotî zî uza cem, o bi xo girê dano. Bavayê ke uza lêwê ey de benê o cayan de ê pêro dest danê ey. Doşexa pîrî de danê ronîştene, o hîn cem gîre dano. (Ç4).

No melumat musneno ma ke domanênî de zewejîyane û keye ra teber erzîyayene, Dawut Sularî nîzamê dinya ra visneno û çarneno ra raya batînî. Hewnê xo, ey rê gureyo ke Heqî ra ameyo nîşanê ey o. Dima xafil de saz cinitena ey zî keremê Heqî yo. No hal zî xususîyetê eyo ke Heqî ra nêzdî yo ey keno eşkera. Şono Duzgin Bava de hîrê rojî nîyaz beno, no hal zere û can ra girêdayena ey û îqrar dayena ey îfade keno. Cewabê “Muradê to dî to.” ra zî yeno fehmkerdene ke na raye de gure dîyayo Dawut Sularî. Cayan o ke şono bi xo ceman girê dano uza doşexa pîrî de dîyeno ronîştene nê ra zî ma fehm kenê ke o êdî tenya yew aşiq nîyo meqamê kamilanê raye der o. Êdî resayo kamilenîya raye. Neqlkerdena çimeyî ra gore:

Xona ke doman o hêşt serre yo, millet xebere dono yewbînan vano “Dawud Sularî yeno Fême, labelê Dawud Sularî kam o, nêzaneno. Millet malê xo ko ra ca verdano, tayê gayanê xo hêga de ca verdanê, tayê domananê xo tevera ca verdanê, benê top sonê, maya xo zî kewena ra înan şona. Şonê keyeyê Sêy Memedê Fême. Tornê Seydê Qere Golî yo. Bava Mansuriz o, şonê ke millet uza nîştro ro qelebelix o, dota millet vêjîno dîyarê kertê Qizilbelî ra yeno dêmîno rîyê Fême millet zaf qelebelix o. Keyeyê Sêy Memedî de ke millet beno top hal hatir

* Yew dewa mazgerdî ya. Ocaxa Bava Mansurî yîta ra.

pers kenê, Dawud Sularî tamirê xo vejeno. Dormeyê Fême de çand jîyarî ke estê Qizilbelî ra sifte keno, Pîrê Xanikan ra gêno en peynîye de zî vano, na keye de ewliyaya tariqî esta, jîyare esta. Uza de qedeneno. Waxto ke mareno qedeneno. Keyeyê Porîkî ra Riza û Qasim di birayî benê. Înan ra Bava Riza xoceyêde wayîrê îlimî yo. Qurane rê hakim beno, pêro zaneno zaf wayîrê malumatî yo. Wurzeno ra sezde keno vano: “Der û cîranêne! Heqî rê şikir bo ke yew aşiq vêjîya emrê Heqî ra. O zî Dawud Sularî yo. Ma wanenîme kitab ra labelê Dawud Sularî tellî û dêsinde Qurane yo, yanî hem tellî yo hem zî bi vengê xo yo. Dawud Sularî îrticalen û îlim ra waneno.” Nîya mobet dewam keno. Dawud Sularî a şewe uza maneno. Na raye zî qirvanî benê. Tavî malê miletî çiyê miletî pêro tevera yo, tayê wurzena ra şonê. Maya xo sekena nêkena o, înat keno têy nêşeno. Şande Dawud Sularî cem gîre dano. Cem de Hemedê Kureyşizî, lajê Kureyşizê Geliye Bava Hesen o, lajê Kureyşizê Geliye, Bava Avaz o, Bava Hemed o, yewna zî birayê înano bîn Bava Xelil o. Ê Kudij ê. Ê bavayî pêro ca danê Dawud Sularî ey doşexa pîrî de danê ronîştene, o cem girê dano, ê pîrê bîn zî poştî danê ci. No cem Fême de giredîno. Cemo yewin uza vineno û uza goş nano ro cemê Dawud Sularî rê ser. Ê bavayê ke uza benê, ê pêro sema şonê. Cemê a roje zî vira nêşono. (Ç4).

Neqlkerdene ra gore dewa Fême amayîşê Dawud Sularî û çîyo ke tîya ramîno çimê komelî de cayê eyo muhîm musneno ra ma. Hetê manayî ra komel ey rê hurmet keno ey bimbarek vîneneno. Dawud Sularî tenya sey yew aşiqî nêameyo dîyane o bi komelî Tellî Qurane ameyo dîyane. Çimeyê kesê ma nê bi çimanê xo yê domanenî musneno ra ma. Şar, kar û gurê xo cayê xo de ca verdeno, vazdeno şono mekanê ey. No zî musneno ke o, Raya Heqî rê xizmet keno qese û tamirê xo ra zî na xizmet resneno komelî. Komel zî kamilîya ey na raye de bi hurmet qebul keno. Fême de cem girê dano, bavayê Qizilbelî û bavayê der û dorî pêro ey doşeka pîrî de danê ronîştene. Ma naye ra vînenê ke o tenya orteyê şarî de nê mîyanê bavayanê ocaxzadeyan de zî ameyo qebulkerdene. Ey ra Tellî Qurane vajîyayîş zî musneno ke qeseyê ey kelamê Heqî yê bi raya dilî yenê û heqîqetî xo de kirîşnenê. Ceman de cayê Dawud Sularî û manayê qeseyanê ey kilamanê ey ra fehm benê. Kilama eya ke cêr de nusîyaya na babete de ameya vatene.

Duzgin Duzgin

Duzgin, Duzgin, Duzgin ez to ra vanu

Her têla to ser bawo hazar mane wo

Xo derg ke mi rê îlaz û derman o

Sata tenge de bawo xo vîra meke

Duzgin, Duzgin, Duzgin xo vîra meke
Hasa çîna ma de bawo dubara û deke*
Dal û budaxê mi tî ya, adirê mi weke
Sata tenge de bawo xo vîra meke

Cayîl çî zano bawo pîro ti kam a
Na dinya uzaxkore, dinya derdan a
Ezo amu bertengê to, mî ra se vana
Sata tenge de bawo xo vîra meke

Duzgin, Duzgin, Duzgin xo vîra meke
Hasa çîna ma de bawo, dubara û deke
Dal û budaxê mi tî ya, adirê mi weke
Sata tenge de bawo xo vîra meke

Beso, beso cêreno to vero Davut Sularî
Zerê ma de biyê vila hazar jîyarî
Ti ke kalikê ma wa, ma meke bavokê sarî*
Sata tenge de bawo, xo vîra meke

Duzgin, Duzgin, Duzgin xo vîra meke
Hasa çîna ma de bawo, dubara û deke
Dal û budaxê mi tî ya, adirê mi weke
Sata tenge de bawo xo vîra meke (Ç4).

Na kilame, hurmetê Dawut Sularî yo ke Duzgin Bavayî ra esto ey musneno ma yewna zî saeta tenge de însan xo rê senî mekanêk bimbarekî gêreno, xo erzeno zimeta ey nê yê musneno. Heme misrayan de Duzgin Bava tenya sey yew zîyare nêameyo dîyane xususî o na kilame de bi manayê rayberênî, muhefeze kerdene û temsîlkarê heqîqetî de ameyo vînayene. Estbîyayîşê Duzgin Bavayî de zaf manayî têsêr o yê. Na raye de raştîye esta tenya na raştîye ameya ra zîwan. Nê hîsê kilame tenya yê Dawut Sularî nîyê xususî yê cematî yê zî. Nê hîsanê xo Dawut Sularî tenya

* Hîle û zure.

* Muhtacê kesî meke.

bi na kilama xo, Duzgin Bavayî rê nêano ra ziwan, sewbîna kilamanê xo de zî nê manayan dewam keno, heto cêren de ca dîyeno na kilame.

Duzgin

Duzginê mi mekan gureto kemer de
Cor ra nadano, mekanê xo berz de
Sêy û bêkesê to nayê amê çêver de
Duzginê mi sêwunê xo bêwayîr meverde

Wayîrê mi persena budela Kureyş o
Mi têy pêgureto, eteg o, pês o
Rew bêro wayîrê mi, hewar de bireso
Vaze salê kêşî adirê kêşî de mêveso

Duzginê mi ver de sonê dar û berî
Dar û berî ra kê m nêbeno coru velgê wusarî
Sultan Duzgin, sêyê xo meke motazê şarî
Ti ke mebê, vanê Kureyşu bîyê xamê teverî

Namê wayîrê mi persena Sa-Heyder* o
O ke yêno, Xizir o her dayîm verver o
Sultan Duzgin wayîrêde server o
Vaze dezunê giranu dostunê ma ra durî bero

Sultan Duzgin vera sono hardo hît o
Axwa xo hîn ke zelal a ti vana şit o
Vazîya wayîrê mi coru kêş nênamito
Çelê zimustanî de ey bax û bostan ramito (Ç4).

Kilame de Duzgin Bava lewê feqîr û fiqarayan û bêwayîran der o, înan rê bîyo yew sitargeh, yew virane. Mekanê eyo ke berz de ca gêno, o zî bîyo nîşanê bimbarekîye. Misraya “Nameyê wayîrê mi Şa Heyder o” ra azê Ehl-î Beytî ra girê dîyane fehîm bena. Lewê de hazir bîyaneya Xizirî ra zî dewamîya keramet û zimeta ey yena ra ziwan. Nê manayî kilame de çekuyanê tebîetî dare, pelge û şit ra îfade bîyê. Nê zî benê nîşanê rayberênîya Duzgin Bavaya ke çimê komelî de candey û

* Lajê Kureyşî Şa Heyder, Duzgin Bava yo.

bereketin a. Kilame de teslîmîyête şariyo ke Duzgin Bavayî rê esto yeno vînayene. Yewna kilama Dawut Sularî ca dana vero cêrayişê Duzgin Bavayî. Na kilame zî heto cêren de ca gêna.

Duzginê Mi Bawo

Duzginê mi ez qurbanê to û ê namî
Bawo to ra başqe veng danu kamî
Bê min ê sêyê xo rê wayîrenî bike bawo
Vanê uzaxî bîyê tal û xamî

Dê bê ez şûne dîyarê Mose
Hewsê pîyê mi aseno tere tase
Ti ke ceddê mi Kureys a bawo
Minê sêyê zari ra biyase

Dê bê ez qurbanê to û name weşî
Vanê cêddê to nîştô ro na heşî
Îmdadê minê qulê zarî de bêro
Qilawuzê kalikê mi Sêy Weşî*
Da da Duzgin rew bê Duzgin bawo

Duzginê mi ez vindenu eve ê namî
Ez ke nêvenî dinya çimanê mi ver de bena tarî
Îqrarê to baqî yo cêren to vero Dawud Sularî
Da Duzgin Duzgin rew bê Duzgin bawo

Duzginê mi rew bê
To ez rusnane na xerivîye
Mevinde Duzginê mi rew bê
Raya mi bîya evê derg û durî
Îşêde rind o Duzginê mi rew bê

Ti wayîrê min a raya to ra vinetane
Mevinde Duzginê mi rew bê
Vêzune ero na waru fetelune

* Wayîrê kerametî yo, zaf cayan de nameyê ey vajiyeno. Cem de vengê ey dîyeno. Cayê ey eşkera nîyo, nameyê ey kerametê ey ra yeno.

Ez bilbilêde xerîv ane na ko ra
Namê to vanu Duzginê mi rew bê

Ti mekan o berz der a, qayt kena
Mekanê to esto, raya to esta zana
Ez qulê tûne mendu zonî sarî
Zonê şarî yo Duzginê mi rew bê

Xevere Sileman de rew bêro
Eskerê xo ra vase têra kero
Ez tengê deru dê bê rew bê
Dê bê Duzginê mi rew bê

Dawut Sularî yanê Heq esto
Xerza to ra kamê mi esto
Ti fetelîna zilfiqarê to esto
Heqa mi pers ke Duzginê mi rew bê
Rew bê rew bê Duzginê mi rew bê (Ç4).

Neqlkerdena çimeyî ra gore “Na kilama Heqiye, arşivê xo de yew bantêk kan de bena. Areze kerdene de no semed ra zaf zehmet wunceno. Dawut Sularî na kilama cem de vano. No cem kotî girê dîyayo û wuntîyayo bant nêzanîno.” (Ç4). Kilame de Dawut Sularî hîsê xo yê bawerîyê ke Duzgin Bavayî ra esta nînan zere û can ra ardê ra ziwan. Tenga ke gino ti ro bi niyazê xo yê Duzgin Bavayî wazeno ke ey ra raxelesîyo. Duzgin Bava tîya bi maneyê mecazê edeletê Heqî û destê merhametîye yeno vînayene. Kilame de amayena Duzgin Bavayî ra zî bawerîye beno ke derd û zulm qedîyeno. Dawut Sularî mîyanê cuya xo de zî meselayê ke yenê verê ey bi îtîqadê xo pêşkarê ey beno na babete de zî çimeyê kesê ma nînan ano ra ziwan:

Dawut Sularî şono Fême, Fême de merdimê tever ra yeno vano hawo Qoşan ser de vare ameyê. Yew zî uza ra xil beno vano aha! Eke vano aha, Dawud Sularî vano tamirê mi bidê mi, tamirê xo gêno vano: “Koyanê Qoşanî ro vare ameyê. Yîta mendîme aha!” Qisey keno vano: “Şodir yîta ra wurzena ra şona Qizilbel, hewşê Dewres Silemanî ra keleyê xo birmena uza ra şona Tercan.” Şodir ke ara xo kenê. Vano ala sazê mi bidê mi. Şima rê yew kilame vajî: “Lajê Baqirî Bînalî ra vajê ez nêşona xaneyê ey de zere nêkewena nêterso. Ez meymanê Dewres Silemanî ya kerganê ey ro nêdana nêkîşena nêterso. Nê o nê Riza nê Êlyas semedê mi nêkuyê qisawete. Şikir ke ceddê mi ra xevere asê. Keyberê înan de

zere nêkewena nêtersê.” Dawud Sularî batîni ra vînenê. Heqê xo têy eşkera yo. Çirike de vano heqa ma de qisey bîyo. Şonê Bava Bînalî ra pers kenê vanê: “To heqa Dawud Sularî de çi qisey kerd ke ey nê qeseşî va.” Vano ma va: “Payîz o, waxtê kar û gûrî yo. Kar û gurê Dawud Sularî çîn o, fetelîno yeno yîta ma xecelnenê, ma nêşkîme karê xo bikerîme.” Ê vanê: “Uza ey rê ayan bî. Dawud Sularî to ser o kilamê vatê”. Dawud Sularî a mesela ra ver zî şono Qizilbel de yew hewte maneno. Yew mêrikêde dewlemend yeno uza vano ez şêrî hewşê Qizilbelî bivirazî. A serre hewnê xo vînenê vano: “Yamu yamu destê xo yîtayan ra nênanê yîtayan terk ke.” Dawud Sularî zî vano: “Ez ey de qisey kena ez ey ra destur gêna.” Dawud Sularî zî a şewe kuno ra, o zî hewnê xo vînenê qilawuzê hewşî aseno ci rê vano: “Qarşê mi nêbe, yîtayan nêfetelîye, mi rehetsiz nêke, cayê to Manse ya.” O zî şono o payîz mireno. Qizilbel hardo mîqerrem o, hardê manayî yo, uza umman o. (Ç4).

Na neqlkerdene de hereket û qeseşî Dawud Sularî, îtîqad û hurmetê eyo ke rayberanî rê estê înan musneno. Qeseşî eyo “Dewres Silemanî rê meyman bîyane” keno eşkera ke na rayirvaniye tenya nîna manayê zîyaretî, yena manayê nîyaz û teslîmîyetê ey zî. Qeseşî “Zerar kergan nêdana” ra yeno vînayene ke rayirvanê raya Heqî, heme çî rê hurmet keno. Hewno ke mekanê Qizilbelî de ameyo dîyane o zî musneno ke mekanê bimbarekî xoser lazim o ke nêvuriyê. Merdimê dewlemend bi Dawud Sularî yew serre de yew hewn vînenê, hewn ra beno asan ke no mekan bi rayberîya bimbarekî yeno muhefeze kerdene. Hewn de vatena “Cayê to Manse yo.” ra yeno fehmkerdene ke, yê heme kesî raya îtîqadî de yew cayêk de xo û gureyê xo esto. Dawud Sularî hurmeta xo ya ke bi îtîqad û mekanî esta, tenya neqlê hewn û zîyaretan ra nêano ra ziwan, kilamanê xo de zî ano ra ziwan. Kilama xo ya cêrene zî kilamêk nîyanêna.

Derdî ra Derman Pers Ke

Yexe ke pers kena etegê koyî
 Ez amone yîta meymanu perskî
 Ez pers nekon îlla hem feqîrî beyî
 Nêceron derdî ra dermanî pers ke

Dereyê Kelxaşî vana dereyêde derg o
 Qulê na zamanî zalim o verg o
 Heqa na aşîqî sarî rê meverdo
 Halê mi halêde zor o savana

Alîyê Kudî mevinde bê, serê dîyarî
Ti ke neslê min a meverde bavokê şarî
Eke cêreno to ver Dawud Sularî
Memleketo zalim savana vaje (Ç4).

Na kilame de Dawut Sularî hem problemanê komelî hem zî yê yew însanî goreyê şiroveyê îtîqadî ano ra ziwan. Dewa Yexa ke etegê koyî ra ca gêna, ziwan ardena aye ra formê mekanî nano ro û halê dewijanê uzayî fehmkerdene rê xîret keno. Feqîr zengîn nêvano derdê heme kesî pers kerdene zî xo rê gure vînenê. Qeseyê “Qulê na wext zalim o” ra kemasîya însanetîye, edeletîye, merametîye ano ro ziwan. Semedê nînan bi veng dayena Aliyê Kudî, hawar keno de Heqî, cedê xo, erkanê raye. Xo tenya vînayena ra gore zî mi muhtacê kesî nêko vano û xo rê wayîrênî kerdene wazeno. Derheqê na kilame de çimeyê kesê ma nînan ano ra zîwan: “Çimeyê na kilame Hasan Ulucan o. Na kilame Yilmaz Çelîk vano. Yexe, yew dewa, girêdayeyê qezayê Tercanî ya. Dereyê Kelxaşî mîyanê Gêxî û Çêrme de nameyê yew dere yo. Pîrê Xanikan ra nêzdîyo. Alîyê Kudî kalikê Kudijan o, Kudijî zî derezayê Kureyşij benê.” (Ç4). Kilamê Dawut Sularî de nameyê cayan, kesan, şiroveyê bawerîyî tenya vatena yew kesî îfade nêkeno, nê pêro beriqîyayîşê adet û toreyê raye yê, vîrê komelî yê, formê mekananê bimbarekan ê. No mîrasê kulturî zî bi neqlê çimeyê ke hema cuyenê bi înan hem virê qeseyî de hem zî cuya îtîqadî de dewam kenê.

PEYNIYE

Na xebate de îtiqadê Dêrsimî yo qedîm Raya Heqî û Ocaxa Qizilbeliya ke nê îtiqadî dewam kena, hetê tarîx, komel û kulturî ra ame nuştene. Cografyaya Dêrsimî de kultur û îtiqadî ke pêsero yê, qatê xo zaf ê, pêro têmîyan der ê. Nê îtiqadanê mehelî û mekanê ke îtiqadan dewam kenê saye kerdene înan hem hetê akademîkî ra hem zî hetê komelî ra manayêk erjaye kirêşneno. No semed ra no tez tenya îfadekerdişê îtiqadî nîyo. Îfadekerdişê kulturê fekkî yo ke êdî vîra şîyo, xususî rêça kulturê fekkî arê dayene û qeyd kerdene yo. Bi no tez dayîyê ke top bîye goreyê înan îtiqadê Raya Heqî tenya yew sîsteme îtiqadî nêno dîyane. Raya Heqî, xususî heme hetanê heyatî rê tesîr kena. Formêk dana ey, paştî yewbînan dayena komelî kena muhkem û komelî tebîetî ra girê dana.

Bi na xebate ame vînayene ke ocaxê ke Dêrsimî der ê, kemerê çengîyê îtiqadê Raya Heqî yê. Ocaxî hem rayberênîya îtiqadî kenê hem zî nîzamê komelî muhefeze kerdene de bi tarîxî gureyê muhîm gêne xo ser. Ocaxa Qizilbelî zî mîyanê nê sîstemî de xususîyetanê xo ra gore komelî ser o tesîrdarênîye dewam kena. Rîtuêlê cemî, Perda Qizilbelî, qewetê kerametânê dewresanê batînî û şexsîyetê namdarî na ocaxe mintiqayêk hîra de danê nas kerdene û aye kenê merkezê îtiqadî.

Bi no tez ame vînayene ke derheqê Ocaxa Qizilbelî de xebatê kemîyî ke heta ewroyî ameyê kerdene, înan ra gore no tez cîya yo û karêk xoser o. Înan ra zêde wayîrê teferuatî yo. Melumatî, mîyanê komelî de çimeyê kesan ra bi roportajan ameyê girewtene, nusîyayî û şiroveyê înan zî ameyo kerdene. Bi na xebate, Ocaxa Qizilbelî lîteratur de ca gêna. Îtiqadê Raya Heqî zî karê wareyî ra gore hîna zelal yeno nuştene. Ocaxa Qizilbelî ya ke mehelî de Ocaxa Kureyşî temsîl kena, etud bîya vejîyaya orte. Tehkîye, rîtuêl, dua û derheqê wextê bimbarekî de melumatê neweyî ameyê qeyd kerdene. Mîyanê îtiqadî de dewlemendîya zîwan vejîyaya teber û qeyd bîya.

Bi no tez ame vînayane ke qayîde û rîtuêlê îtiqadê Dêrsimî estê, nê bi seyîdanê Raya Heqî tetbîq benê. Qayîde û rîtuêlê Raya Heqî heme mintiqaya Dêrsimî de yew ê. Ocaxî tetbîqê nê îtiqadî kenê, komelî salix danê. Ocaxa Qizilbelî Pilemorîye de yew

ocaxêde meheli ya û Ocaxa Kureysî temsîl kena. Îtîqadê Raya Heqî meheli de tedbîq kena labelê goreyê xo tayê xususîyetî zî estê. Ma no tez de qismê hîreyîn de ca da nê ferqan. Sernuşteyê ke Dersîm û Ocaxa Qizilbelî de yew ê, ma nînan reyna etud nêkerd. Beşo dîyin de sernuşteyê misayibênî, kerwayênî, ziyarî, gaxan, hewtemal bi mana û rîtuellanê xo Ocaxa Qizilbelî ra yew ê, ferqê xo yewbînan ra çin o. Labelê cemanê Ocaxa Qizilbelî de ferq esto. No semed ra ma no qisim de sernuşteyê cemî reyna etud kerd. Cem de perda Qizilbelî, keramet û qewetê batin yê dewresanê Qizilbelî na ocaxe mintiqa de ocaxê ke estê înan ra kena cîya. Ame fehmkerdene ke cemê Qizilbelî yê orîjînalî bi Perda Qizilbelî xoser ê û ma zî no ferq ard ra ziwan.

Ame vînayene ke bi taybetî fîgurê Xizirî Dêrsim û Ocaxa Qizilbelî de yew mana der o; labelê Dêrsimijî pêro pîya yew hewteyê aşma Xizirî de Rojeyê Xizirî nêgenê, eşîre bi eşîre, dewe bi dewe, sewbîna hewteyê Aşma Xizirî de sêşeme, çarşeme, panşeme hîrê rojî roje gênê, roja îneyî zî qurbanan sere birnenê, mîyazan kenê vila. Hardê Dêrsimî de Xizir her keyeyê rê, eşîre rê, ocaxe rê, dewe rê, cay rê, sewbîna-sewbîna hewte de beno meyman, coka Dêrsimijî pêro pîya yew hewte de Rojeyê Xizirî nêgenê. Kureysijê Qizilbelî zî aşma Xizirî de hewteyo dîyin (des û pancê Çelî) de Xizirî kenê meyman.

Raya Heqî û Ocaxa Qizilbelî de ame dîyane ke anayî zî sey bavayan serverênîya îtîqadî kenê, cem û cematî girê danê. Tez de melumatê ke dîyayê arê, înan ra Ocaxa Qizilbelî û mekanê bimbarekê bînî senî şekil îtîqad û vîrê komelî muhefeze kerdo ame dîyayene. La ewro zehmetîya ke nê mekanî vînenê ey zî bi tez tespît bîyê. Koç kerdene, semedê kar bajarînanê pîlan de cuyayene, nê meknan ra dûrî kewtene û vîndî bîyaneyê melumatê fekkî, nê probleman ra tayê yê. Sey Ocaxa Qizilbelî mekanê bimbarekê bînî zî pay ra vîndenê labelê kamil û sêyîdê ke çimeyê melumatê îtîqadî yê, mergê înan probleman zêdneno. Êdî nê meknan de tayê rîtuellî sey verê nêyenê kerdene, nê zî problemê girsê ke dîqet ancenê ey ê. No tez de çimeyê kesanê Ocaxa Qizilbelî ra Bava Rızayê Qizilbelî panc roportajan ra dima 95 serre de şîyo heqîya xo. No semed ra no tez bîyo vengdayîşê mîrasê kulturî muhafeze kerdene.

Bi na xebate ame dîyane ke Raya Heqî, raya îqrarênî ya. Bi îqrarênî însan rayê rê bawer keno û qaydeyanê raye qebul keno. Ame vînayene ke Raya Heqî de

rizalixênî esas a. Însan ra, heywan ra, dar û berî ra û sey nînan heme çîyan ra verê rizalixênî yena girewtene. Qet kes bêrizalixênî bese nêkeno linge berz o, ya zî loqmeyê biwero. Ame vînayene ke merdimo ke xirabin o, nefsê xo dest de mendo, zereyê kesî şikneno, o mîyanê cem û cematn nêkeweno. Serverênîya raye nêkeno, cem girê nêdano. Ame vînayene ke keso ke Raya Heqî de qurban keno, dinya ra dest û rîyê xo şuweno. Kesî de pêro nêdano, kesî ra nêheredîyeno, ortê komelî de kesî nêdejneno. Çike o nefsê xo yê dinya zî keno qurban û çîyê dinya ra destê xo anceno.

Bi no tez ame vînayene ke cem û cematî qilayîyê keyeyî yê. Keyeyo ke cem û cemat girê nêdîyeno nanê no keyeyî nêyeno werdene. Verê lazim o pîr keyeyê xo de cem girê do, rizalixênî bigêro dîma şero cem û cematnê şarî. Bi na xebate ameya vînayene ke Raya Heqî derya û dengiz a. Her game de qayîdeyê xo estê. Lazim o ke bizanîyo û manayê xo ra gore biramîyo.

Wextê ameyox de karê akademîkî yê ke yenê kerdene no tez înan rê zî yew rayîrêk muhîm keno ra. Tez xususî îtîqadanê mehelîyan rê dîqet anceno. Qeyd kerdena kulturê fekkî de zî çimeyêde muhîm yeno dîyane.

ÇIMEYİ

- Akman, İ. (2025). Modern Zaza Edebiyatında Aleviliğin Etkisi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, s. 114. r. 153-173.
- Aksüt, H. (2009). *Aleviler-Türkiye, İran, Irak, Suriye, Bulgaristan: Dede Ocaklarının, Topuluklarının ve Yerleşimlerinin Tarihi*. Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- Atalay, A. A. (2004). *İmam Cafer-î Sâdik Buyruğu*. İstanbul: Can Yayınları.
- Aydın, E. (2013). *Kimlik Mücadelesinde Alevilik*. İstanbul: Literatür Yayınevi.
- Aydın, M. (2009). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Aydın, M. S. (2000). “İnsân-ı Kâmil” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (c. 22, 330-331). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, S. (2013). *Deyîrbazê Dêrsimî Saît Bakşî*. Dîyarbekir: Weşanxaneyê Roşna.
- Başkoylu, S. (2007). *Hakkın Emri Rızası: Alevilik Talip Üzerine Kurulan Yol*. Ankara: Yurt Kitap Yayınları.
- Bender, C. (1993). *12 İmam ve Alevilik*, İstanbul: Berfin Yayınları.
- Birdoğan, N. (1994). *Anadolunun'nun Gizli Kültürü Alevilik*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bozkurt, F. (1990). *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Bruinessen, V. M. (2010). *Kürtlük, Türklük, Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğa, H. (2023). *Unutturulmak İstenen Gerçekler- Alevilik*. Ankara İtalik Yayınevi.
- Cebecioğlu, E. (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları.
- Cengiz, D. (2014). Kureyşan (Khuresu) Ocağı'nın Cem Ritueli ve Ritüel Musikisi. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, s. 5, r. 55-94.

- Cengiz, D. (2021). *Dersim Aleviliğinde Mekanlar ve İnanç Pratikleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Comerd, M. (1994). Alevi Zazalarda Newê Martî ve Hawtemal Kutlamaları. *Desmala Sure*, c. 11, s. 1, r. 3-8.
- Comerd, M. (1995). Yitiqatê Kırmanciye de Kêrtê Dewres Elyasi. *Ware Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dımili-Kırmanc-Zaza*. Amor 8. r. 20-21.
- Comerd, M. (1998). Yitiqatê Dêsimi de Xızır. *Ware Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dımili-Kırmanc-Zaza*. Amor 12. r. 83-99.
- Çağrıçı, M. (2012). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Marmara Yayınları.
- Çakır, R. (1990). *Ayet ve Slogan: Türkiye’de İslami Oluşumlar*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakmak, H. (2013). *Dersim Aleviliği: Raa Haqi, Dualar, Gülbenkler, Ritüeller*. Ankara: Kalan Yayınları.
- Çelqer, X. (2020). *Bava Nejdî de Raa Haqi Sero Mobet*. Ludwigshafen: Hard û Asmên Yayınevi.
- Çem, M. (2010). *Dêrsim Merkezli Kürt Aleviliği (Etnisite, Dini inanç, Kültür ve Direniş)*. İstanbul: Vate Yayınevi
- Çem, M. (2017). *Dersimde İnanç ve Toplum*: İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çıblak Coşkun, N. (2014). Anadolu Alevilerinde Cemler ve Bu Cemlerin Sosyokültürel Hayattaki İşlevleri. *Folklor / Edebiyat Dergisi*. c. 20. s. 78. r. 9-28.
- Çınar, A. A. (2020). Alevilerde Hızır Kültü ve Ritüelleri. *Milli Folklor Dergisi*. y. 32. c. 16. s. 126. r. 63-74.
- Çınar, E. (2004). *Aleviliğin Gizli Tarihi, Demirin Üstünde Karınca İzi*. İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- Çınar, E. (2007). *Aleviliğin Kayıp Bin Yılı*. İstanbul: Kalkedon Yayınevi.
- Dağılma, İ. (2022). *Edebiyato Modern ê Zazaki (Dewır, Tewır u Mewzu)*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık.

- Dağtekin, Ş. (2021). *Kırık Dallar: Dersim'in Kadim İnancı*, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Dalkılıç, H. (2015). *Dersim'in Anadoludaki Statüsü*. İstanbul: Kaldedon Yayıncılık.
- Dalkılıç, R. (2023). *1938'de Pülümür: Kültürler, Mekanlar, Aileler ve Gündelik Hayat*. İstanbul: Demos Yayınları.
- Dalkıran, S. (2002). Alevî kimliği ve Anadolu Alevîliği Üzerine Bir Deneme. *Ekev Akademi Dergisi*. y. 6. s. 10. r. 95-117.
- Demirtaş, B. (2020). *Türkiye'de Sekülerleşme ve Dindarlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dikme, A. (2016). *Gulvang u İtiqatê Kırmançu*. İstanbul: Kayhan Matbaa.
- Doğan, K. (2018). *Kılam u Beyit û Şûarî (Etiqat u Kulturi Ser Tae Qese u Meseleyi)*. Peron Kitap Basım Yayın.
- Durdu, A. Hatay Nusayrîlerinde Eren İnancı ve İnanç Merkezleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. s. 54. r. 255-266.
- Durkheim, E. (2005). *Dinsel Yaşamın İlk Biçimleri*. (Çev. A. Tümertekin). Ankara: Dost Kitapevi.
- Erwan, K. (2020). *Mitra'nın Kapısı: Aleviliğin kökenleri*. İstanbul: Mitra Yayınları.
- Gezik, E. & Çakmak, H. (2010). *Raa Haqi-Riya Haqi: Dersim Aleviliği İnanç Terimleri Sözlüğü*: Ankara: Kalan Yayınları.
- Gezik, E. & Gültekin, A. K. (2019). *Aleviliğin Sosyolojik Boyutları*. Ankara: Kalan Yayınları.
- Gölpınarlı, A. (1977). *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Gül, A. (2015). *Öteki Dersim*. İstanbul: İdil Yayınevi.
- Güler, Z. (2010). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gültekin A. K. (2016). Cemevi Mi, Ziyaret (Jiar) Mi? Dersim'de Mekânın "Kutsal" Halleri. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*. y. 6. s. 11. r. 45-72.

- Gültekin A. K. (2020). *Kutsal Mekanın Yeniden Üretimi: Kemerli Düzgün'den Düzgün Baba'ya, Dersim Aleviliğinde Müzakere Alanları ve Kültürel Örüntüler*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kanar, M. (1993). *Büyük Farsça Sözlük*. İstanbul: Birim Yayıncılık.
- Kaplan, D. (2018). *Dersim Aleviliğinde İnanç Mekanları ve Ritüeller*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Karadeniz, S. (2019). "Kürtler, (Sosyal Hayat ve Kültür)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (ek.2, 138-142). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, A. (2014). *Ehl-i Haklar ve Dersim*, İstanbul: Totem Yayıncılık.
- Kaya, A. (2020). *Ezidilik ve Alevilik: Ortak Kökler*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Kaya, H. (1993). *Alevi-Bektaşî, Erkânî, Evrâd'ı ve Edebiyatı*. İstanbul: Engin Yayıncılık.
- Kaya, M. S. (2018). *Ezidilik ve Raya Heq İnanç Sistemleri*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Kaygusuz, İ. (2014). *Alevilikte Vahdet-i Vücut*. İstanbul: Su Yayınları.
- Kırkan, A. (2013). *Vîro Ortax ê Şaran, Roşanî; Elewîyeye de Roşanê Gaxantî û Akîsê Nê Roşanî. Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları. r. 750-759.
- Köse, A. (2003). *Modernleşme ve Dinin Değişen Rolü*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kudat, A. (2004). *Kirvelik-Sanal Akrabalığın Dünyü ve Bugünü*. İstanbul: Ütopya Yayınevi.
- Melikoff, I. (1998). *Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe*. Çev. Turan Alptekin, İstanbul: Cem Yayınları.
- Melikoff, I. (2009). *Uyur İdik Uyardılar*, Çev. Turan Alptekin, İstanbul: Demos Yayınları.
- Metin, K. & Kemal K. (2006). *Çeverê Hazaru- Binler Kapısı (CD ve Kitapçık)*. İstanbul: Lizge Müzik.

- Mûxûndî, S. (2009). *Kutsal Mekanlar, Efsaneler ve Dualar*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1989). "Alevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c. 2, ss. 368-369). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (2011). *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- Öztelli, C. (1971). *Pir Sultan Abdal: Bütün Şiirleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Savaşçı, Ö. (2004). "Alevî Sözcüğünün Kökeni" haz. D. Engin ve H. Engin. *Alevilik*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Sılan, N. S. (2010). *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik: Dersim-Sason (1934-1946)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınevi.
- Sinanoğlu, M. (2000). "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (c. 22, ss. 216-219). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sönmez, H. (2020). *Elewiyanê Zazaunê Dêrsimî de İtiqat u Rituelî*. (Tezê Lisansê Berzî yo Çapnêkerde) Üniversîteya Bingolî Enstituya Zonunê Ganiyan Qisimê Edebiyat û Ziwanê Zazakî.
- Türkdoğan, O. (1995). *Alevî-Bektaşî Kimliği Sosyoantropolojik Araştırma*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Türkler, K. (2015). Dersim ve Merkezi Otorite. *Tarih Yazıları Dergisi*, 10, 150-152.
- Uludağ, S. (2002). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ülken, H. Z. (2001). *İslam Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Weber, M. (2011). *Din Sosyolojisi*. (Çev. Z. Gündoğan). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yakar, S. (2011). *Alevilikte Hak, Muhammed, Ali İnancı*. (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı). İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yalçınkaya, A. (1996). *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.

Yazıcı, M. (2011). *Aleviliği Anlamanın İmkânı: Alevi Deyişlerinin ve Gülbanglarının Kavalcık Köyü Örneğinde Sosyolojik Analizi*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı. (Basılmamış Doktora Tezi). Elazığ.

Yıldırım, E. (2011). Tunceli Alevilerinde Sünnet Ve Kirvelik Geleneği Uygulamaları. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16:2. r. 83-99.

Yıldırım, E. (2019). *Dersim 'de İnanç ve Toplum*. Diyarbakır: Aram Yayınları.

Yıldız, H. (2005). Alevi-Bektaşî Geleneğinde Musahiplik. *Uluslararası Arası Alevilik Sempozyumu I*. SDÜ İlahiyat Fakültesi, Isparta.

Yılmazçelik, İ. & Kont Erdoğan, S. (2012). Alevilikte Dedelik Kurumu ve Mustafa Dede Örneği. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*. y. 2, s. 4. Ankara.

Yılmazçelik, İ. (2011). *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı: İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*. Ankara: Kripto Yayınevi.

Yörükân, Y. Z. (1998). *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınevi.

Zelyut, R. (1990). *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*. İstanbul: Anadolu Kültür Yayınlar

Çimeyê Fekkî

Ç₁ B**a R****ê Q*****î (R**a A**a), 1928 de ameyo dinya, 95 serre de şî heqîya xo, Pilemorîye/ Dêrsim ra yo. Wendiş û nuştîşê ey çin o.

Ç₂ B**a R**a A***n, 1932 de ameyo dinya, Çêrme /Çewlig ra yo. Wendiş û nuştîşê ey çin o.

Ç₃ B**a A*i A**a, 1967 de ameyo dinya, Pilemorîye /Dêrsimî ra yo. Wendiş û nuştîşê ey est o.

Ç₄ N**i D***n, 1947 de ameyo dinya, Çêrme/ Çewlig ra yo. Wendiş û nuştîşê ey est o.

Ç₅ B**a H***n U****n, 1964 de ameyo dinya, Pilemorîye/ Dêrsim ra yo. Wendiş û nuştîşê ey est o.

Ç₆ A*i D***e, 1942 de ameyo dinya, Pilemorîye/ Dêrsim ra yo. Wendiş û nuştişê ey est o.

Ç₇ B**a İ****1 C****z, 1960 de ameyo dinya, Tekman/ Erzirom ra yo. Wendiş û nuştişê ey est o.

Ç₈ P*r H****r B**a, 1965 de ameyo dinya, Canbegu/ Erzingan ra yo. Wendiş û nuştişê ey est o.

Ç₉ B***1 U**z, 1989 de ameyo dinya, Tercan/Erzingan ra yo. Wendiş û nuştişê ey est o.

Ç₁₀ X*1 Ç****r (H***n D****n), 1963 de ameyo dinya, Gimgim/Muş ra yo. Wendiş û nuştişê ey est o.

Ç₁₁ H****r T*****î (İ***t Y****z), 1957 de ameyo dinya, Pilemorîye/ Dêrsim ra yo. Wendiş û nuştişê ey est o.

Ç₁₂ P*r M****t H****s, 1947 de ameyo dinya, Qisle/ Dêrsim ra yo. Wendiş û nuştişê ey est o.

Ç₁₃ S**t B***i, 1943 de ameyo dinya, Nazmîye/Dêrsim ra yo. Wendiş û nuştişê ey est o.

T.C.

**MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYE'DE YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
KÜRT DİLİ VE KÜLTÜRÜ ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**DERSİM'DE HAK YOLU İNANCI VE KIZILBEL
OCAĞI**

Sevim AYDIN YILDIZ

Danışman

Doç. Dr. İlyas AKMAN

Mardin-2025